

Języki w niebezpieczeństwie

Księga wiedzy

UNIwersYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Redakcja naukowa:

Nicole Nau, Michael Hornsby, Maciej Karpiński,
Katarzyna Klessa, Tomasz Wicherkiewicz, Radosław Wójtowicz

Recenzent wydawniczy:

Witold Maciejewski

Redakcja językowa:

Władysław Zabrocki

Projekt elementów graficznych na stronie tytułowej:

Anna Ziętkiewicz
dla languagesindanger.eu

Dostosowanie publikacji do wersji PDF/EPUB:

Katarzyna Klessa

Wydanie pierwsze, Poznań 2016

ISBN 978-83-947198-4-5

DOI 10.14746/9788394719845

Wydział Neofilologii
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Spis treści

Wprowadzenie	8
Rozdział 1. Języki świata	10
Ile jest języków na świecie?.....	10
Gdzie jest najwięcej języków?.....	12
Czym jest język?.....	16
Czy ludzki język różni się od języka zwierząt?.....	19
Skąd się wziął ludzki język?.....	20
Jak dzielimy języki?.....	21
Czy to dobrze, że na świecie tyle jest języków?.....	22
Bibliografia.....	26
Rozdział 2. Odkrywamy różnorodność językową	27
Odkrywamy różnorodność językową: co jest różne, a co wspólne?.....	27
<i>Języki a JEZYK</i>	28
<i>W poszukiwaniu uniwersaliów</i>	29
<i>Jak opisywać i porównywać różne języki?</i>	31
Wyrazy i ich znaczenie.....	34
<i>Słownictwo podstawowe</i>	34
<i>Znaczenie wyrazu i kategoryzacja</i>	37
<i>Słowa, którymi opisujemy świat</i>	40
Bibliografia.....	47
Rozdział 3. Język a kultura	49
Kultura, kultury i kultywacja.....	49
Kultura to różnorodność – tak samo, jak język!.....	51
<i>Odmiany geograficzne i tożsamość lokalna</i>	52
<i>Dialekt kontra standard</i>	53
<i>Dialekty już nie umierają!</i>	54
<i>Dialekt czy język regionalny?</i>	56
<i>Nowe dialekty i zróżnicowanie społeczne</i>	57
<i>Słownictwo do zadań specjalnych</i>	59
<i>Funkcje słownictwa specjalnego i inne spojrzenie na „kulturalny” język</i>	62
Język to działanie, a kultura to czasownik.....	63
<i>Gatunki tekstów</i>	65
<i>Sztuka słowa: tradycje ustne</i>	67
<i>Zagadki i „zagadkowanie”</i>	68
<i>Tradycje ustne i języki zagrożone</i>	72
Bibliografia i dodatkowe materiały.....	74
Rozdział 4. Wielojęzyczność i kontakty językowe	77
Wszyscy możemy być wielojęzyczni.....	77
Jak funkcjonuje wielojęzyczność? Precyzyjniej o terminie „wielojęzyczność”.....	77
<i>Prestiż – wielojęzyczność oficjalna</i>	79
<i>Brak prestiżu: sytuacje nierównomiernej wielojęzyczności</i>	80
<i>Korzyści z wielojęzyczności</i>	81
Kontakt językowy.....	82
Skutki kontaktów językowych.....	83

<i>Pidżyny</i>	83
<i>Języki kreolskie</i>	83
<i>Code switching i zapożyczenia językowe</i>	83
Translingwalizm - „wszechjęzyczność”	87
<i>Podziękowania</i>	89
Przypisy.....	89
Rozdział 5. Zagrożenie języków	91
Wskaźniki zagrożenia języka.....	91
<i>Które języki są zagrożone?</i>	95
Jak dochodzi do zagrożenia języka?.....	96
<i>Czynniki</i>	96
<i>Postawy</i>	98
<i>Zagrożenie języka to niekoniecznie śmierć języka</i>	99
Reakcje użytkowników na zagrożenie języka i ich znaczenie.....	100
<i>Co o zagrożeniu języków sądzą użytkownicy języków większości?</i>	101
Przypisy.....	103
Rozdział 6. Ginące języki, etniczność, tożsamość i polityka	105
Etniczność i język.....	105
Polityka językowa.....	113
Planowanie językowe.....	115
Planowanie językowe w praktyce.....	116
Rewitalizacja i zachowanie języka.....	117
Przypisy.....	130
Zobacz również:.....	132
Dowiedz się więcej.....	133
Rozdział 7. Dźwięki mowy	134
Różne języki, różne dźwięki.....	134
Różne dźwięki, różna artykulacja.....	134
Dziwne dźwięki dziwnych języków.....	136
Klasy dźwięków: fonemy.....	137
Ton i intonacja.....	140
Akcent i rytm.....	142
Archiwizacja i rekonstrukcja systemów dźwiękowych języków.....	143
Jak zapisać dźwięki języka?.....	144
Widzialny dźwięk.....	146
Małe języki a technologia.....	148
Ćwiczenia fonetyczne.....	148
Przypisy.....	148
Dowiedz się więcej.....	149
<i>Zróżnicowanie fonetyczno-fonologiczne języków świata</i>	149
<i>Teksty mówione wraz z autoryzowaną przez IPA transkrypcją</i>	149
<i>O intonacji różnych języków świata</i>	149
<i>Technologia mowy dla małych języków</i>	149
<i>Archiwalne nagrania śpiewu w różnych językach</i>	150

<i>Inne</i>	150
Rozdział 8. Struktury językowe	151
Słowa w tekstach.....	151
<i>Wyrazy w języku mówionym</i>	153
Wewnętrzna struktura wyrazów.....	154
<i>Słowotwórstwo</i>	155
<i>Techniki budowania wyrazów i form wyrazowych</i>	156
Kategorie gramatyczne.....	158
<i>Osoba</i>	160
<i>Rodzaj (klasa rzeczownika)</i>	161
<i>Klasyfikatory</i>	162
Szyk wyrazów.....	163
Pytania o rozstrzygnięcie.....	164
Jak wyrażać posiadanie.....	166
Jak pokazywać strukturę wyrazów i zdań.....	170
Skróty używane do głosowania w tym rozdziale.....	172
Przypisy.....	173
Inne źródła.....	174
<i>Na temat różnych struktur językowych</i>	174
<i>O gramatyce języka polskiego</i>	174
Bibliografia.....	175
Rozdział 9. Pismo	177
Rodzaje pism świata.....	177
<i>Semazjografia</i>	179
<i>Pisma piktograficzne</i>	181
<i>Pisma ideograficzne</i>	183
<i>Pisma sylabiczne</i>	185
<i>Pisma alfabetyczne</i>	186
<i>Transkrypcja</i>	188
<i>Transliteracja</i>	189
Upiśmiennienie małych języków – grafizacja.....	190
Przypisy.....	197
Dowiedz się więcej.....	197
Rozdział 10. Dokumentacja języków	198
Czym jest dokumentacja języków, jak to się robi i dlaczego to ważne?.....	198
<i>Więcej niż wyrazy i zdania</i>	201
<i>Dane i metadane</i>	202
Wybrane metody dokumentacji języków.....	203
<i>Dokumentacja zachowań komunikacyjnych i języka w użyciu</i>	203
<i>Dokumentacja tego, co wiedzą użytkownicy języka</i>	207
Praktyczne elementy dokumentacji języków.....	210
<i>Pierwsze kroki</i>	211
<i>Sprzęt nagraniowy i przebieg nagrań</i>	212
<i>Przetwarzanie i analiza danych</i>	214

<i>Przykładowe archiwa internetowe dla języków zagrożonych.....</i>	<i>217</i>
<i>Problemy prawne i etyczne.....</i>	<i>218</i>
Załączniki: więcej o historii nagrywania dźwięku, formatach i strukturach danych.....	221
Bibliografia i przypisy.....	221
Użyteczne linki.....	222
Lista języków.....	223
Słowniczek terminów.....	263

Wprowadzenie

Autor: Nicole Nau

Ile jest dzisiaj języków na świecie? Liczba podana w naszej książce może być zaskakująca, zwłaszcza, że jest ona kilkunastokrotnie wyższa niż liczba państw na świecie. Języki również cały czas powstają – czy to za sprawą indywidualnego rozwoju dialektów danego języka czy też mieszania się różnych języków w społeczeństwach wielojęzycznych. Niestety, języki o wiele częściej zanikają niż powstają, co powoduje, że ogólna liczba języków wcale nie wzrasta, a wręcz dramatycznie maleje. Trudno przewidzieć, ile języków będzie nadal używanych, gdy Twój wnukowie dorosną, jednak wstępne prognozy są pesymistyczne: połowa z obecnie używanych języków umrze. Nasze języki są w niebezpieczeństwie i nie jest to sprawa, którą interesują się wyłącznie językoznawcy. Różnorodność językowa to część różnorodności kulturowej, która cechuje człowieczeństwo – i jest ona skarbem, a nie ciężarem. Z pomocą tej książki dowiesz się, co niesie ze sobą ten skarb: fascynujący świat języków. Dowiesz się dlaczego języków jest tak dużo, ale również dlaczego wiele z nich jest zagrożonych wymarciem. Poznasz sposób, w jaki języki funkcjonują w społeczeństwach wielojęzycznych. Zobaczysz różnice i podobieństwa między różnymi językami, a także nauczysz się, w jaki sposób można je opisywać i dokumentować. Uświadomisz sobie też, w jak wielu przypadkach mówienie w danym języku jest nierozdzielnie połączone z poczuciem tożsamości, oraz jak utrata języka może spowodować utratę poczucia wspólnoty u danych grup czy narodowości.

Książkę tę napisano głównie z myślą o uczniach szkół średnich oraz studentach studiów licencjackich. Poszczególne rozdziały tej publikacji powstały najpierw jako część edukacyjnej strony internetowej languagesindanger.eu dostępnej w kilku językach, w tym po polsku pod adresem: pl.languagesindanger.eu. Strona, z kolei, jest rezultatem projektu badawczego INNET (*Innovative Networking in Infrastructure for Endangered Languages*, 2011-2014) sfinansowanego przez Unię Europejską w ramach 7. Programu Ramowego. W projekcie brali udział naukowcy z Polski, Niemiec, Węgier oraz Holandii, co umożliwiło przedstawienie strony stworzonej przez polski zespół w pięciu językach. Poza Księgą Wiedzy, która jest tutaj oferowana jako osobna publikacja, strona zawiera wiele innych materiałów dotyczących różnorodności językowej dostosowanych zarówno do potrzeb uczniów, jak i nauczycieli. Jednym z ważnych elementów strony internetowej jest interaktywna mapa, która zawiera ciekawe ćwiczenia z materiałami w językach zagrożonych z każdego kontynentu. W książce często zachęcamy do przejścia do interaktywnej mapy i znalezienia ćwiczeń powiązanych z omawianą kwestią. Odnośniki te wyglądają tak:

Znajdź łątgalski i miyako na [Interaktywnej Mapie!](#)

Pod koniec każdego rozdziału pojawia się sekcja *Sprawdź się!*, w której zawarliśmy pytania powtórkowe. Odpowiedzi na te pytania znajdują się na stronie internetowej.

W książce wspominamy o ponad 200 różnych językach. Alfabetyczny spis oraz krótki opis, jak również linki do dodatkowych źródeł informacji, znajdują się w sekcji [Lista języków](#) na końcu książki. Języki wyróżnione na interaktywnej mapie mają specjalne podstrony w serwisie internetowym, ich nazwy na liście języków to linki do tych podstron. Jeśli korzystając z książki posiadasz dostęp do Internetu, możesz po kliknięciu linków przechodzić na stronę internetową, gdzie dowiesz się jeszcze więcej o danym języku, nie wyłączając e-booka.

Dla zrozumienia treści naszej publikacji nie jest konieczna wiedza językoznawcza. Wszystkie terminy są na bieżąco wyjaśniane w tekście – można je także znaleźć w ostatniej sekcji książki: [Słowniczek terminów](#).

Nasz e-book zawiera także mnóstwo odnośników do różnych stron internetowych, które oferują więcej informacji, przykładów czy ćwiczeń. Przed publikacją każdy z linków w książce został sprawdzony. Niemniej Internet zmienia się szybko i nie możemy zagwarantować, że wszystkie linki pozostaną aktywne. Większość podlinkowanych stron jest w języku angielskim, co tyczy się też list źródeł czy sugerowanych pozycji do dalszej lektury. Język angielski jest głównym językiem świata naukowego. Żałujemy przy tym, że tak mało informacji o różnorodności językowej i innych powiązanych tematach jest dostępnych w języku polskim.

Być może to ta książka zacznie wypełniać te luki i zachęci innych do odszukania skarbów jakimi są przeróżne języki świata. Mamy nadzieję, że materiały zawarte w tej książce zainspirują Was do odkrycia mniejszych i rzadziej używanych języków, nie tylko tych w dalekich zakątkach świata, ale także tych używanych bliżej domu, w Polsce.

W trakcie pracy nad książką następujący studenci Instytutu Językoznawstwa UAM wsparli autorów swoim krytycznym spojrzeniem, dostosowaniem dostępności tekstu jak i sprawdzeniem poprawności linków: Hubert Tumanowicz, Jan Susmaga, Joanna Nowicka, Joanna Ignalewska i Marceli Tokarski. Serdecznie dziękujemy za współpracę!

Tłumaczenie rozdziału z angielskiego: Piotr Szczepankiewicz.

Rozdział 1. Języki świata

Autor: Radosław Wójtowicz

Ile jest języków na świecie?

Szacuje się, że na świecie jest ok. 7000 języków. Współczesne opracowania językoznawcze podają różne liczby: na przykład zawierające aktualne statystyki na temat języków świata opracowanie encyklopedyczne *Ethnologue* zawiera, na rok 2014, opisy 7106 języków. W roku 2009 roku liczba ta wynosiła 6906, a w 1996 roku – 6703.

W swojej książce *Języki świata i ich klasyfikowanie* polski językoznawca Alfred F. Majewicz (1989) wspomina o istnieniu ok. 20 tysięcy tzw. lingwonimów, czyli nazw odmian językowych. Niektóre języki posiadają więcej niż jedną nazwę: na przykład należący do rodziny języków ugrofińskich język udmurcki, którego używa się w Republice Udmurckiej w Rosji, jest też nazywany wotiackim. Ta pierwsza nazwa używana jest przez społeczność mówiącą tym językiem (Udmurtów), natomiast druga jest raczej preferowana przez nie-Udmurtów mieszkających na tych samych terenach i mających z tym narodem na co dzień kontakt. Wydawałoby się, że mając dostęp do nowoczesnych technologii i opracowań naukowych powinniśmy móc podać precyzyjną liczbę języków używanych obecnie na świecie. Dlaczego nie jesteśmy w stanie tego zrobić? Odpowiedzi na to pytanie jest kilka.

ZADANIE

Weź dyktafon – możesz użyć na przykład opcji nagrywania w Twoim telefonie. Mając włączony tryb nagrywania, wymień na głos tyle języków, ile zdołasz w 30 sekund. Zapisz nagranie – wkrótce do niego wrócimy!

Po pierwsze, niektóre rejony świata są w dalszym ciągu niedostępne i niezbadane. Na Papui – wyspie z największą na świecie ilością języków – mieszkają plemiona, które świadomie odmawiają kontaktu z zewnętrznym światem (pod tym linkiem dowiesz się o nich więcej). Na temat języków tych plemion możemy jedynie snuć domysły. Jest wysoce prawdopodobne, że istnieją na świecie języki do tej pory nie odkryte przez językoznawców. Na temat około 80% języków świata wiemy bardzo niewiele lub zwyczajnie nic.

Niemożność jednoznacznego stwierdzenia, co jest dialektem jakiegoś języka, a co odrębnym językiem to drugi powód, dla którego liczbę języków świata poprzedzamy słowem „około”. Głównym kryterium rozróżniania odmian językowych jest to, czy

W obecnych czasach kryterium polityczne ma coraz większe znaczenie w uznawaniu odmiany za język. Zwolennicy uznania etnolektu używanego przez mieszkańców Śląska za osobny język mówią, że skoro wśród części Ślązaków panuje przekonanie o ich odrębności narodowej, a odmiana języka używana przez nich stanowi ważny element śląskiej kultury, to trzeba mówić o języku śląskim. Z kolei przeciwnicy podkreślają fakt znacznego językowego podobieństwa gwary śląskiej do języka polskiego, w związku z czym ma być ona cały czas uznawana za odmianę języka polskiego. I jednym i drugim trudno nie przyznać racji. Rozróżnianie języków od dialektów jest ciągłym kompromisem pomiędzy kryterium językowym a politycznym – więcej informacji na ten temat zawiera rozdział *Ginące języki, etniczność, tożsamość i polityka*.

Podanie dokładnej liczby języków używanych na naszej planecie oraz rozróżnienie między osobnymi językami a dialektami jednego języka to kwestie, które są dla językoznawców problematyczne z kilku powodów. W swojej książce z 1996r. pracujący nad językami Oceanii językoznawca Peter Mühlhäusler napisał: „Sama idea, żeby liczyć i nazywać języki, może być częścią choroby, która dotknęła środowisko językowe Oceanii i (...) przeszkodą uniemożliwiającą zrekonstruowanie jego przeszłości.”

PYTANIE 1:

Czym według Ciebie jest „choroba”, o której mówi Peter Mühlhäusler?

PYTANIE 2:

Czy języki trzeba nazywać i liczyć? Podaj przynajmniej po dwa argumenty za i przeciw.

Gdzie jest najwięcej języków?

Dziesięć największych języków świata jest używanych przez 43% ludności naszej planety. Spośród około 7000 języków, w Afryce używa się ponad dwóch tysięcy, a na samej tylko Papui – około tysiąca. W państwie o największej na świecie koncentracji języków – niewielkim Vanuatu na Oceanie Spokojnym – jest używanych 106 języków, podczas gdy w całej Europie używa się tylko 285.

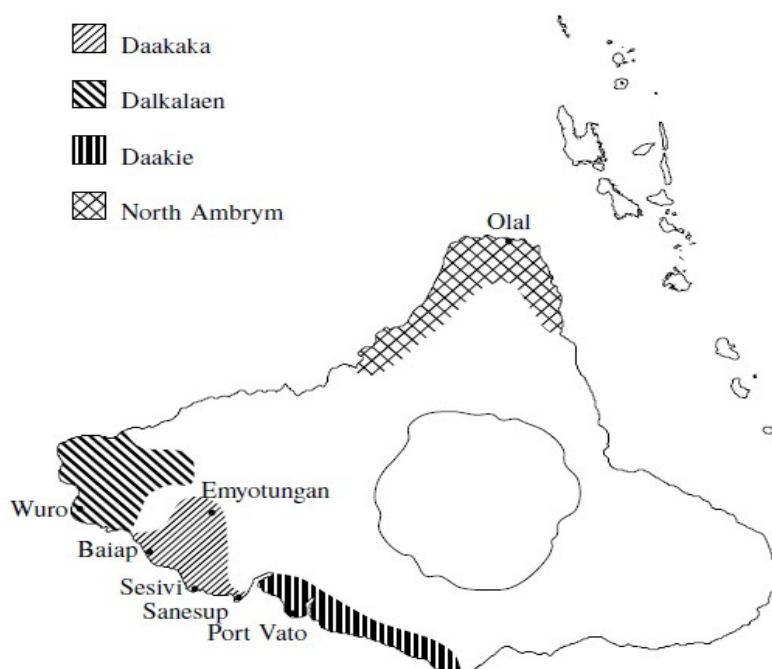
Przyczyną zróżnicowanej dystrybucji geograficznej języków są na przykład uwarunkowania geograficzne terenu. Państwa równinne są bardzo często jednojęzyczne. Tereny górskie są z kolei bardzo zróżnicowane językowo. W XIV tomie Wielkiej Encyklopedii Geografii Świata Witold Maciejewski (1999) mówi o górach jako o tzw. obszarach refugialnych – miejscach swoistego azylu dla różnych grup etnicz-

nych, zamieszkujących stosunkowo niewielki teren. W krajach, w których znajdują się obszary górzyste, język władzy centralnej najczęściej ma dużo mniejsze wpływy w górach, niż na równinach, gdzie ma swój ośrodek.

kontynent	języki	
	liczba	udział procentowy
Afryka	2146	30,2
Ameryka Płn. i Płd.	1060	14,9
Australia i Oceania	1312	18,5
Azja	2303	33,4
Europa	285	4,0
razem	7106	100

Tabela 1. Dystrybucja języków według kontynentów. (źródło: Lewis et al. (red.) 2014)

Na niewielkiej wyspie Ambrym wchodzącej w skład Vanuatu używa się sześciu języków: daakaka, dalkalaen, daakie, języka Ambrym północnego, lonwolwol oraz języka Port-Vato. Poniższy rysunek przedstawia tę wyspę.

Wyspa Ambrym (Vanuatu). © Kilu von Prince

Jak widać, wyspa ma z grubsza kształt trójkąta. Każdy z trzech „rogów” to odrębny obszar społeczno-kulturowy. Języki ich mieszkańców są bardziej podobne do języków

używanych na wyspach położonych nieopodal każdego z krańców Ambrym, niż do siebie nawzajem. Jest tak dlatego, że pośrodku wyspy znajduje się pustynia wulkaniczna, którą trudno jest pokonać – nie ma tam żadnych dróg. Mieszkańcy rogów Ambrym mają zatem dużo łatwiejszy kontakt z mieszkańcami sąsiednich wysp, niż ze społecznościami zamieszkującymi własną wyspę. W tym przypadku różnice językowe odzwierciedlają intensywność kontaktów między użytkownikami poszczególnych odmian. Wspomnianą pustynię widać na zdjęciu poniżej.

Pustynia wulkaniczna na wyspie Ambrym. © Kilu von Prince

Nie zawsze jest jednak tak, że po ukształtowaniu geograficznym od razu da się przewidzieć, czy na danym terenie jest dużo czy mało języków. Niektóre społeczności potrzebują po prostu większego obszaru do życia, niż inne. Na przykład dla zamieszkujących syberyjską tundrę Nieńców niezbędnym warunkiem egzystencji jest posiadanie rozległych obszarów pod pastwiska: trudnią się oni bowiem wypasem reniferów i są zmuszeni wędrować za tymi zwierzętami w poszukiwaniu pożywienia. Choć językiem nienieckim posługuje się na 2013 rok 31 tysięcy osób, zasięg występowania języka nienieckiego znacznie przekracza obszar wielkości terytorium Polski. Z kolei w Azji Południowo-Wschodniej bardzo często spotykamy się z sytuacją, w której jednej rodzinie do życia wystarczy niewielki skrawek ziemi zapewniający wyżywienie do-

mownikom. Gęstość zaludnienia na tych terenach jest bardzo wysoka, ale mieszkańcy nie czują się przez to w żaden sposób „stłoczeni”. W rejonach świata takich jak Azja Południowo-Wschodnia na stosunkowo małym terenie można znaleźć naprawdę wiele języków.

Duże zagęszczenie języków jest charakterystyczne również dla północnych części Australii, która jest domem dla wielu języków aborygeńskich. Dla rdzennych mieszkańców Australii codziennością jest posługiwanie się kilkoma czy kilkunastoma lokalnymi językami, przy czym każdy z tych języków przypisany jest do konkretnego obszaru na którym mieszka jeden klan. Nicholas Evans, językoznawca pracujący z użytkownikami tych języków, twierdzi, że w północno-zachodnich częściach Ziemi Arnhem wchodzącej w skład australijskiego Terytorium Północnego każdy człowiek posiada swój język ojczysty, w którym ma specjalne prawa i obowiązki. Na przykład osobom udającym się do miejsc, które nie były przez jakiś czas odwiedzane, musi towarzyszyć ktoś, dla kogo język danego miejsca jest językiem ojczystym dzięki przynależności klanowej. To dlatego, że taka osoba umie się porozumiewać z miejscowymi duchami, które wywoływać należy tylko i wyłącznie w języku należącym do tego miejsca. Tym sposobem grupie zapewnia się duchowe bezpieczeństwo. Ale już na terytorium innego klanu należy posługiwać się językiem tylko tego klanu – nawet jeśli miejscowi znają język ojczysty gościa, nie może on w nim przemówić do gospodarzy danego terenu. W swojej książce *‘Dying words: Endangered languages and what they have to tell us’* Evans przytacza historię opowiedzianą mu przez jednego ze swoich informatorów – użytkownika języka kayardild. Historia pokazuje, jak poważnym wykroczeniem jest niestosowanie się do tej zasady:

“Bardziej jaskrawym przykładem na tą regułę jest historia Pluto Bentincka, innego z mężczyzn kayardild (...) Zapytany o to, czy tradycyjne prawo zakładało kary wobec intruzów, przywołał historię z czasów II wojny światowej, kiedy fale wyrzuciły na brzeg białego lotnika po tym, jak jego samolot rozbił się w morzu. Według Pluto, nieszczęśnik miał powiedzieć wydostając się na brzeg (bez rozmówek kayardild Berlitza): danda ngijinda dulk, ngada warngiida kangka kamburij (“to moja ziemia, mówię tylko w tym jednym języku”). Kiedy zapytałem go, skąd wie, co mężczyzna powiedział skoro sam nie zna angielskiego, Pluto oparł mi: Marralwarri dangkaa, ngumbanji kangki kamburij! (“To był szaleniec, mówił w twoim języku!”). Dla Pluto mówienie po angielsku było jednoznaczne z roszczeniem praw do wyspy dla użytkowników angielskiego. Nyingka kabatha birdiya kangki! Ngada yulkaanda mirraya kangki kabath!, odpowiedział mężczyźnie (“Znalazłeś złe słowa! Ja mam dobre słowa, od zawsze!”). Ngada bunjiya balath, karwanguni, mówił dalej Pluto: “I zdzieliłem go kijem po szyi”.

(Evans 2011:8–9, tłum. z angielskiego R. Wójtowicz).

PYTANIE 3:

Czy twój język ojczysty w taki sam sposób związany jest z miejscem twojego urodzenia, jak język kayardild z Wyspą Bentinck? Jakie są różnice, a co jest podobne?

Rdzenne języki północnej Australii są też na internetowej [Interaktywnej Mapie](#). Znajdź je i rozwiąż zadania!

W porównaniu do kultur północnej Australii, niektóre inne kultury charakteryzują się bardzo dużą ekspansywnością. W konsekwencji, w określonych warunkach, zasięg występowania ich języków rozszerza się. W epoce wielkich odkryć geograficznych mieszkańcy Europy podbijali tereny dotąd im nieznane. Portugalczycy dotarli do Ameryki Południowej i wysp wchodzących w skład dzisiejszej Indonezji, a Brytyjczycy opanowali Indie i sporą część Afryki. Ekspansja terytorialna często pociąga za sobą dominację ekonomiczną i społeczną. Fakt, że najliczniejszą pod względem ilości użytkowników rodziną językową jest dziś rodzina języków indoeuropejskich to bezpośredni skutek wieloletniej dominacji Europejczyków nad handlem i uzyskanych przez to wpływów w wyżej wspomnianych rejonach.

Czym jest język?

Do tej pory mówiliśmy o różnych językach świata i o granicy pomiędzy językiem a dialektem (jeśli chcesz się dowiedzieć więcej o dialektach, zajrzyj do rozdziału [Język a kultura](#) – czy naprawdę jest taka duża różnica między ‘językiem’ i ‘dialektem’?). Nie ulega wątpliwości, że pojęcie język pojawia się w codziennym życiu stosunkowo często: mówimy o języku mediów, czy języku danego pisarza, a w szkole uczymy się języków obcych. Ale co to właściwie jest język? I czym ludzki język różni się od innych języków, np. języka programowania komputerowego? Intuicyjnie czujemy, że zjawiska nazywane przez nas językami, takie na przykład jak język ciała, różnią się znacząco od języka angielskiego bądź języka siriono. Przyjrzyjmy się bliżej czynnikom, które stanowią o tej różnicy.

Język ludzki jest przede wszystkim **uniwersalny** – służy do wielu różnych celów: na przykład nazywania obiektów konkretnych i abstrakcyjnych, wyrażania uczuć, tworzenia poezji. W języku programowania nie kupimy lodów na rynku ani nie porozmawiamy ze sprzedawcą o pogodzie. Ponadto w językach takich jak język logiki matematycznej nie ma miejsca na wieloznaczność czy nieostrość znaków. Język ludzki jest w tym względzie bardziej **elastyczny**. Możemy na różne sposoby zakomunikować ko-

muś, że chcemy, by już sobie poszedł: mówiąc *Idź już sobie!* albo *Czy mógłbyś już pójść?*, czy też na przykład pozostawiając odbiorcy przestrzeń do domysłu: *Przepraszam cię, ale jestem już bardzo zmęczona*. Wreszcie, kryterium odróżniającym języki ludzkie od innych systemów znaków wyżej wspomnianych jest tak zwana **produktywność**, czyli zdolność języka do nieograniczonego tworzenia coraz to nowych wypowiedzi, konstruowania nowych zdań na podstawie elementów, które użytkownicy języka już gdzieś widzieli lub słyszeli.

Definicji języka jest tyle, ile różnych do niego podejść. Jedni widzą w języku przede wszystkim funkcje, które spełnia: język jest na przykład wyznacznikiem przynależności do grupy etnicznej, środkiem wyrażania emocji czy narzędziem komunikacji. Ci, dla których język to przede wszystkim jego gramatyka, będą podkreślać formalne aspekty języka jako wielopoziomowego systemu znaczeń. Najbardziej popularna definicja języka mówi, że jest to system znaków będący narzędziem komunikacji. Nauka zajmująca się badaniem języka ludzkiego to **językoznawstwo**.

Główną funkcją języka jest **komunikacja**, a zatem język przede wszystkim umożliwia jego użytkownikom nadawanie i odbieranie informacji. Język jest **kodeksem**, za pomocą którego nadawca przesyła odbiorcy kanałem komunikacyjnym pewien **komunikat**. Nieodłącznym elementem sytuacji komunikacyjnej jest też **kontekst** – nadawca i odbiorca komunikatu muszą posiadać przynajmniej w jakimś stopniu wspólną wiedzę na temat tego, co jest komunikowane. Jeśli hydraulik wymieniając instalację sanitarną w domu u profesora uniwersytetu będzie objaśniał wykonywane czynności używając dużej ilości terminów charakterystycznych dla **żargonu** hydraulików, to komunikat nie zostanie odebrany, nawet jeśli profesor jest wybitnym językoznawcą.

Językoznawcy rozróżniają pomiędzy językiem będącym zbiorem reguł mieszczących się w umysłach społeczności jego użytkowników (*langue*) a konkretnym, jednorazowym użyciem języka – aktem mowy (*parole*). Za każdym razem kiedy rozmawiamy przez telefon, opowiadamy dowcip albo przywołujemy kogoś do nas krzykząc *Hej!*, korzystamy z wyrazów, reguł gramatycznych, zasad intonacji, które są przechowywane w mózgach społeczności użytkowników naszego języka. Z drugiej strony, język istnieje nie tylko w zbiorowości, pomiędzy ludźmi, lecz również w umyśle jednostki – każdy człowiek przecież używa jakiegoś „specyficznego”, indywidualnego języka. Każdy z nas, świadomie lub nie, używa swoich „ulubionych” wyrazów, powiedzeń: jeden na powitanie zawsze powie *siema!*, a inny *cześć!*. Jest to swoisty indywidualny język charakterystyczny dla konkretnego człowieka – tak zwany **idiolekt**. Dla większości ludzi na świecie normalnym stanem jest tzw. **wielojęzyczność** (zob. rozdział *Wielojęzyczność i kontakty językowe*) – posługiwanie się więcej, niż tylko jednym językiem. W szkole lub na kursie językowym człowiek uczy się jakiegoś języka obcego i przynajmniej w pewnym stopniu go opanowuje.

Język jest zatem zarówno faktem społecznym, jak i jednostkowym. Ma też swój wymiar psychologiczny: jest przechowywany w mózgu. Językowi możemy przyglądać się pod różnymi kątami, w zależności od tego, który z jego aspektów nas interesuje. Badaniem psychologicznego wymiaru języka, skomplikowanych procesów psychicznych łączenia wyrażań językowych z ich znaczeniami zajmuje się **psycholingwistyka**. Psycholingwistę będzie interesowało na przykład to, w jaki sposób człowiek uczy się języka czy jakie buduje skojarzenia, aby nauczyć się słówek z języka obcego. Z kolei przedmiotem zainteresowania **socjolingwistyki** jest miejsce języka w społeczeństwie i społeczne znaczenie jego odmian – dialektów, socjolektów itp. Badania socjolingwistyczne skupiają się na przykład na tym, które odmiany językowe cieszą się prestiżem w społeczności ich użytkowników.

We wszystkich językach świata występują dźwięki. Za każdym razem, kiedy posługujemy się **mową**, korzystamy z zestawu dźwięków danego języka. Mowa jest nierozdzielnie związana z językiem: nie można mówić nie posługując się językiem, choć można używać języka nie używając mowy. Innym sposobem projekcji języka przechowywanego w mózgu jest **pismo**, choć przeważająca większość języków nie istnieje w formie pisanej, a jedynie w ustnej (dowiedz się więcej z rozdziału **Pismo**). Mimo tego nie da się zaprzeczyć, że istnieją: w świadomości ich użytkowników. I tak samo jak angielski czy hiszpański, są one skomplikowanymi systemami komunikacji interpersonalnej. Każdy konkretny język – czy to **dyirbal**¹, czy **portugalski** – jest przykładem języka ludzkiego.

Miganie to kolejny ze sposobów używania języka. Wbrew powszechnie panującej opinii, **język migowy** nie jest wcale zestawem gestów, które odsyłają do obiektów znajdujących się w otaczającej nas rzeczywistości. Zdecydowana większość migów nie jest w ten sposób **ikoniczna**, lecz jest wynikiem pewnej umowy. Migi tym różnią się od np. gestów, że używane są świadomie, jako znaki języka służące do komunikacji. Gestykulować umie każdy, nie każdy natomiast umie migać. Warto nadmienić, że ze względu na różnice pomiędzy systemami migów należy właściwie mówić o **językach migowych** niż o jednym języku migowym. Mig, który w brytyjskim języku migowym znaczy ‘tajemnica’ to ‘ojciec’ w chińskim języku migowym. Języka migowego można się nauczyć przez Internet: na przykład [tutaj](#) lub na stronie [migam.pl](#).

Języki migowe, tak jak i inne ludzkie języki, są systemami znaków. **Znak** to pewien symbol odsyłający nas do jakiejś sytuacji, określonego obiektu lub pojęcia. Znakami języka są na przykład wyrazy i zdania. Przykładowo wyraz *kot* jest znakiem, ma swoje znaczenie: mianowicie odnosi on do udomowionego zwierzęcia poruszającego się na czterech łapach, posiadającego wąsy i wydającego charakterystyczne miauczenie. Znaki języka są **konwencjonalne**, czyli umowne. Na przykład wspomniany znak języ-

1 Dyirbal jest wymarłym językiem australijskim. Słynie z odmiany nazywanej “językiem teściowej” – z rozdziału *Język a kultura* dowiesz się, co to znaczy.

ka – wyraz zapisywany jako *kot* – odnosi do wyżej opisanego zwierzęcia. W każdym innym języku też obowiązuje pewna konwencja: dla oznaczania miauczącego zwierzęcia z wąsami użytkownicy języka **friulskiego** używają znaku zapisywanego jako *gjat*, a języka **bengalskiego** – বিড়ল. Tak natomiast brzmi wyraz oznaczający kota w języku **rosyjskim**. Umowne są nawet **onomatopeje**, czyli wyrazy dźwiękonaśladowcze. Mogłoby się wydawać, że tego typu wyrazy są niejako z góry zdeterminowane, wszak przypominają dźwięki wydawane np. przez zwierzęta. Jednak i onomatopeje w różnych językach są inne: dla przykładu na oznaczenie dźwięku wydawanego przez owady język polski używa wyrazu *brzęczenie*, a język **fiński** wyrazów: *pörinä*, *ininä* i wielu innych, w zależności od tego, o jakim owadzie jest mowa.

W życiu spotykamy się z różnymi innymi systemami znaków. Weźmy dla przykładu znaki drogowe: stanowią one pewien zestaw znaków służący do komunikowania różnych informacji użytkownikom dróg. Podobnie, jak w przypadku znaków języka, znaki drogowe są umowne: komendę *Ustąp pierwszeństwa przejazdu* wyrażamy za pomocą trójkąta równobocznego o wierzchołku skierowanym w dół, mającego żółte pole i czerwoną obwódkę. Odnosi się on do każdej sytuacji, w której na skrzyżowaniu musimy przepuścić pojazd poruszający się po drodze głównej. Nie ulega jednak wątpliwości, że języki używane przez ludzi różnią się od systemów takich jak znaki drogowe. Charakterystyczną cechą języków ludzkich jest tzw. **dwuklasowość**. Znaków drogowych nie można łączyć ze sobą w taki sposób, aby powstawały zupełnie nowe znaki. Inaczej jest w przypadku ludzkich języków: z morfemów (co oznacza ten wyraz dowiesz się z rozdziału *Struktury językowe*) budujemy wyrazy, z wyrazów wyrażenia i zdania, a ze zdań dłuższe teksty. Każdy wyraz jest osobnym znakiem, ma swoje znaczenie, które jest czymś więcej niż tylko sumą znaczeń poszczególnych morfemów. Na system języka składają się zarówno znaki należące do różnych podsystemów, jak również reguły rządzące sposobem łączenia się tych znaków.

Czy ludzki język różni się od języka zwierząt?

Języki ludzkie, w odróżnieniu na przykład od sztucznych języków logiki czy programowania, są **językami naturalnymi**. Pojawia się pytanie – a co z językami zwierząt? Przecież na przykład ptaki, tak samo jak ludzie, komunikują się za pomocą dźwięków. Czy ultradźwiękowe sygnały, za pomocą których komunikują się delfiny, albo też tak zwany taniec pszczoł, czyli zestaw ruchów używany przez pszczoły do komunikowania, gdzie znajduje się pożywienie, można uznać za systemy komunikacji równorzędne językom ludzkim?

Zarówno język ludzki, jak i różnorakie sposoby komunikacji charakterystyczne dla zwierząt występują naturalnie w przyrodzie i są wynikiem ewolucji gatunków. Pszczoły zbieraczki informują robotnice za pomocą systemu ruchów, gdzie jest pokarm,

ale nie są w stanie zakomunikować, że znajdował się on w tym samym miejscu tydzień wcześniej. Ponadto ludzie, w odróżnieniu od pszczoł, mają możliwość mówienia o zjawiskach ogólnych, abstrakcyjnych, takich jak miłość czy życie. Język ludzki, w odróżnieniu od tańca pszczoł, charakteryzuje zatem **abstrakcyjność** oraz niezależność od bodźców: ludzie nie muszą mieć bezpośredniego dostępu do zjawiska, o którym coś komunikują innym użytkownikom języka.

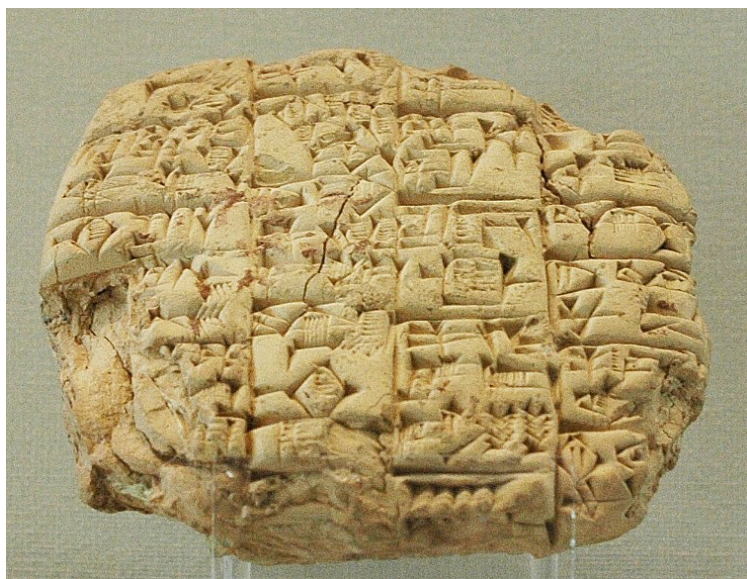
Z drugiej jednak strony wiemy, że na przykład niektóre szympansy potrafią układać sensowne komunikaty złożone z ponad stu prostych znaków. [Tutaj](#) możesz zobaczyć filmy wideo przedstawiające badania nad akwizycją języka u małp bonobo. Eksperymenty prowadzą naukowcy z ośrodka Great Ape Trust w Stanach Zjednoczonych. Potwierdzone zostało już również to, że wśród sygnałów dźwiękowych używanych przez delfiny znajdują się takie, które pozwalają na identyfikację poszczególnych osobników w stadzie – czyli delfinie imiona. Delfiny nie wykształciły zdolności **metajęzykowych**, czyli takich, które pozwalałyby im komunikować cokolwiek o samym ich języku. Ponadto różnorodność języków ludzkich – około 7000 – jest unikalna: prawdopodobnie np. wszystkie psy na świecie są w stanie się porozumieć i nie muszą się uczyć żadnego innego psiego języka.

Radykalny pogląd na ludzki język jako fundamentalnie różny od języka zwierząt należy zatem przyjmować z dużą dozą ostrożności: pod kilkoma względami różnice nie są takie oczywiste. Mimo wszystko istnieją cechy ludzkiego języka sprawiające, że jest on unikalny wśród języków naturalnych.

Skąd się wziął ludzki język?

Wraz z pojawieniem się w XIX wieku teorii ewolucji, ludzie coraz śміiej zaczęli odchodzić od opartych na religii poglądów tłumaczących pochodzenie człowieka i jego wytworów, a zwrócili się ku wyjaśnieniom naukowym. Ten sam trend zdominował poszukiwanie odpowiedzi na pytanie o początkach ludzkiego języka. Jej znalezienie okazało się niezwykle trudne, a precyzyjne umieszczenie początków ludzkiego języka w czasie – praktycznie niemożliwe.

Najstarsze sumeryjskie tabliczki z inskrypcjami w piśmie klinowym datuje się na VIII wiek p.n.e. Języki ludzkie musiały niewątpliwie istnieć w umysłach użytkowników już dużo wcześniej, lecz niestety wiemy niewiele o ich rozwoju.

List napisany pismem klinowym z ok. 2400 roku p.n.e (fot. licencja public domain: Wikimedia Commons. Użytkownik: Jastrow).

Istnieją teorie mówiące, że nasi przodkowie mogli używać języka już nawet 3,5 miliona lat temu. Według badaczy, decydującym czynnikiem umożliwiającym porozumiewanie się za pomocą systemu dźwięków jest układ naszego aparatu artykulacyjnego. Charakterystyczna tylko dla ludzi jama gardłowa w kształcie litery L pojawiła się wraz z przyjęciem przez **australopiteki** – przodków gatunku *homo sapiens* – pozycji dwunożnej. Nie zachowały się niestety dowody, które pozwoliłyby udokumentować fazy rozwoju języka, ale zakłada się, że rozwijał się on stopniowo.

Dzięki badaniom przeprowadzonym przez genetyków wiemy, że około 40 tysięcy lat temu gatunek *homo sapiens* miał już wykształcony skomplikowany system komunikacji oparty na dźwiękach. Niektórzy badacze twierdzą, że to właśnie język był przyczyną, dla której to *homo sapiens*, a nie inny gatunek człowieka zdominował świat. Ludzki język najprawdopodobniej wywodzi się od wspólnego praprzodka. Znaczy to, że rozwijał się tylko raz, a w którymś momencie historii zaczął się rozgałęziać, co dało początek rodzinom językowym. Języki zaczęły się rozwijać osobno wraz z wyjściem człowieka z kolebki ludzkości – Afryki – nie później, niż 60 tysięcy lat temu, i rozprzestrzenieniem się gatunku na inne kontynenty.

Jak dzielimy języki?

Języki można podzielić na różne sposoby, w zależności od kryteriów, jakie przyjmujemy.

Podstawą **genetycznej klasyfikacji języków** jest wywodzenie się od wspólnego praprzodka. I tak na przykład większość języków używanych w Europie to języki **indoeuropejskie**, pochodzące od języka praindoeuropejskiego. Rodzina języków indoeuro-

pejskich dzieli się na różne grupy. Jedną z nich jest grupa języków **słowiańskich**, do których należą języki takie jak: dolnołużycki, polski i macedoński. Wszystkie one wywodzą się od języka prasłowiańskiego.

W ramach rodzin językowych wyróżnia się podrodziny, które dzielą się na grupy, a te z kolei na podgrupy i jednostki coraz niższego rzędu. Często naukowcy nie są zgodni co do tego, jak podzielić rodziny językowe. Niejednokrotnie, tak jak na przykład w przypadku języków Bantu, dla danej rodziny językowej istnieje kilka proponowanych podziałów, które funkcjonują równolegle. Wiele na temat genetycznej klasyfikacji języków możesz dowiedzieć się z książki Alfreda Majewicza *Języki świata i ich klasyfikowanie*. Poczytać o różnych rodzinach językowych możesz również na stronie internetowej encyklopedii Britannica. Pod [tym linkiem](#) znajdują się informacje o językach drawidyjskich.

Czy można ustalić stopień pokrewieństwa między językami w ogóle ich nie znając? Znajdź język chantyjski na internetowej [Interaktywnej Mapie](#) i przekonaj się sam(a)!

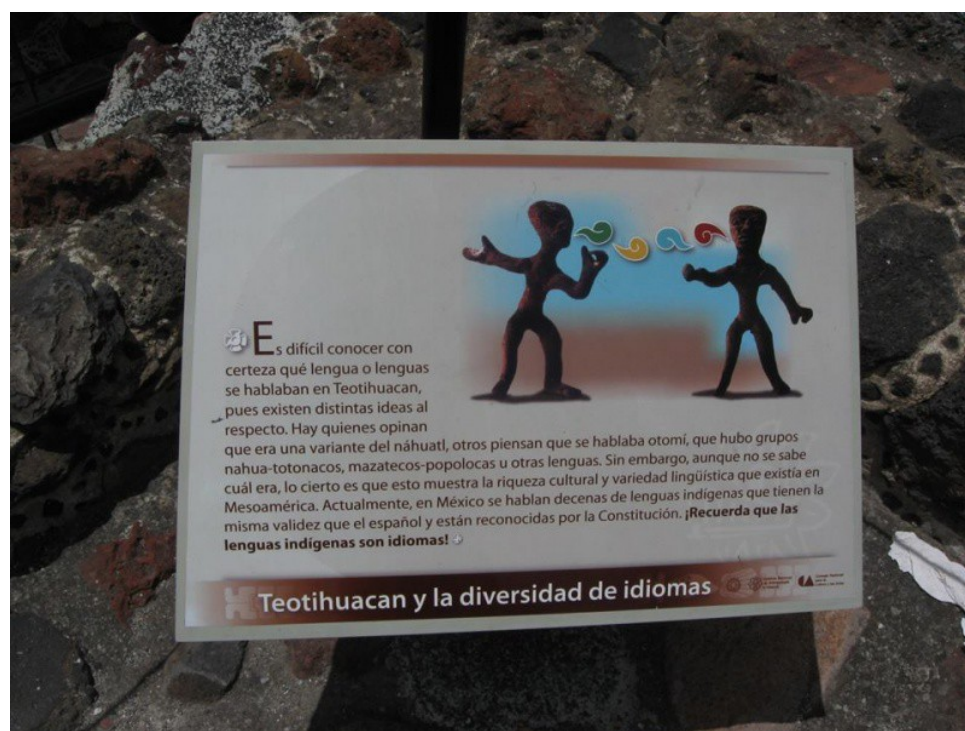
Inny sposób podziału języków świata to ich **klasyfikacja typologiczna**, czyli metoda rozróżniania języków na podstawie podobieństwa pewnych struktur, które w nich występują. Dla przykładu wspólną cechą **języków tonalnych** (zob. rozdział *Dźwięki mowy*) jest obecność **tonów**, czyli sposobów modulacji głosu, którym przypisuje się znaczenie. W językach tonalnych występują wyrazy mogące być identycznym ciągiem dźwięków, których znaczenie możemy rozróżnić dopiero po tonie głosu. Językami tonalnymi są na przykład: **yoruba**, **wąnsöhöt**, **chiński**, **birmański**. Jeżeli z kolei pod uwagę bierzemy **szyk zdania**, to do jednej grupy zaliczymy języki: **estoński**, **totoli** czy angielski, w których szykiem zdania podstawowego jest tak zwany **szyk SVO** (podmiot – orzeczenie – dopełnienie). Oznacza to, że zdanie oznajmujące ma formę typu *Kasia je jabłko*. Pod względem szyku zdania do innej grupy będą należały języki: **walijski**, **agta**, **mixtec** i **malgaski**. Występuje w nich **szyk VSO**: na pierwszym miejscu jest orzeczenie, potem podmiot, a po nim dopełnienie. Zdanie oznajmujące w tych językach ma formę typu *Je Kasia jabłko*. Pod względem typologicznym do jednej grupy zaliczane są więc języki różniące się od siebie genetycznie. Więcej na temat typologii językowej znajdziesz w rozdziale *Struktury językowe*.

Czy to dobrze, że na świecie tyle jest języków?

W biblijnej opowieści o Wieży Babel Bóg pomieszał ludzkie języki za karę. Ludzie za swoją pychę i chęć bycia na równi z Bogiem zostali skazani na wzajemne niezrozumienie. Co ciekawe, podobna legenda o boskim gniewie spowodowanym wybudowa-

niem Wielkiej Piramidy w Choluli, była znana również w tradycji Tolteków ze środkowego Meksyku. Powszechnie przyjęło się uważać, że wielość języków na świecie stanowi dla ludzkości problem. A może jednak fakt, że mówimy tyloma różnymi językami, to błogosławieństwo, a nie przekleństwo?

Mogłoby się wydawać, że praktyczniej i łatwiej byłoby, gdybyśmy wszyscy mówili jednym językiem. Nie mielibyśmy problemów z komunikacją z osobami mieszkającymi w najdalszych zakątkach naszej planety, nie musielibyśmy poświęcać czasu na naukę języków obcych ani zatrudniać tłumaczy do przekładania książek i dokumentów. U podstaw tego typu argumentów leży jednak pewne specyficzne spojrzenie na język: zakłada ono, że jest on zewnętrznym wobec ludzi narzędziem, którego używa się do realizacji jakichś zadań. Ale język to nie tylko coś, po co świadomie sięgamy w celach związanych z pracą, edukacją czy spędzaniem wolnego czasu! Język to też część tożsamości człowieka oraz lokalnego środowiska. Ludzie, którzy chcieliby, żeby na świecie był tylko jeden język, prawdopodobnie nie zdają sobie sprawy z pewnego istotnego faktu. Mianowicie, że języki używane przez różnych ludzi w różnych miejscach wykazują naturalną skłonność do rozwijania się w różnych kierunkach.

Nikt dokładnie nie wie, ilu języków używano w Teotihuacán – świętym mieście przodków Tolteków i Azteków. (fot. Katarzyna Mischyszyn)

Weźmy dla przykładu angielski – lingua franca współczesnego świata i język ojczysty dla milionów ludzi na całym świecie. Od czasów ery kolonialnej, kiedy Brytyjczycy “przywieźli ze sobą” swój język do miejsc, które podbili, angielski wyewoluował tak, że obecnie mówimy o amerykańskim angielskim, indyjskim angielskim czy angiel-

skim z Południowej Afryki. Odmiany te różnią się między sobą słownictwem, gramatyką, prozodią czy innymi cechami fonetycznymi. Także i angielski z Wysp Brytyjskich przejawia dużą różnorodność (zarówno teraz, jak i w epoce Wielkich odkryć czy w roku 1788 kiedy to kapitan James Cook postawił stopę w Australii): na przykład szkocki angielski jest znany z charakterystycznego dźwięku [r], ma też pewne cechy gramatyczne odróżniające go od brytyjskiego angielskiego (np. różni się użyciem czasu present continuous) oraz słownictwo, którego nie używają ludzie z Brighton czy hrabstwa Yorkshire (np. *bairn* ‘dziecko’ czy *muckle* ‘duży’). Różne odmiany angielskiego sprawiają czasem trudności uczącym się tego języka jako obcego: nawet osobom, które płynnie opanowały brytyjski angielski, ciężko jest zrozumieć mowę Hindusów czy Nowozelandczyków. Dlatego też niekiedy bardziej odpowiednie byłoby mówienie o różnych *językach angielskich* (Englishes), czyli geograficznych odmianach angielskiego. O różnych odmianach językowych, a także o tym, co to znaczy że język stanowi element tożsamości człowieka, przeczytasz w rozdziale *Język a kultura*.

Bogactwo językowe świata to jeden z aspektów **różnorodności kulturowej** ludzkości, a ta powszechnie uznawana jest za wartość samą w sobie. Czujemy, że różnorodność kulturowa nas wzbogaca, pozwala wczuć się w sposób, w jaki inna społeczność funkcjonuje, poznać jej system wartości i obyczaje. Organizacje międzynarodowe przeznaczają olbrzymie środki na wspieranie lokalnych kultur. Dotyczy to także języków, w szczególności **języków zagrożonych wyginięciem**. Często słyszymy o wysiłkach podejmowanych na rzecz ratowania ginących gatunków zwierząt. Zakładamy, że różnorodność gatunków to też wartość, która ma znaczenie dla prawidłowego funkcjonowania ekosystemów. Zniknięcie jakiegoś gatunku ma niejednokrotnie katastrofalne skutki dla środowiska, na przykład gdy w danym ekosystemie zabraknie gatunku, który zwalczałby jakieś szkodniki. Według niektórych naukowców zagrożenia, jakie niesie za sobą szybko zmniejszająca się ilość języków na świecie, są porównywalne z tymi, które pociąga za sobą wymieranie gatunków. Choć w przypadku ginącego języka mamy do czynienia z nieco inną sytuacją, niż gdy ginie jakiś gatunek w przyrodzie, to te dwa zjawiska są do siebie podobne. Chociażby przez to, że różnorodność językowa i biologiczna idą ze sobą w parze: obszary o największej liczbie języków charakteryzują się też ponadprzeciętną różnorodnością roślin i zwierząt (zobacz [tutaj](#)). Ponadto w miejscach, gdzie języki wymierają, przeważnie zagrożona jest też równowaga ekosystemów. Jak pokazują w swojej słynnej książce o językach zagrożonych Daniel Nettle i Suzanne Romaine, wymieranie języków jest symptomem zagrożeń dla lokalnych gatunków roślin i zwierząt. Na przykład rybacy z Oceanii słyną z dokładnej wiedzy na temat dogodnych warunków łowieckich, zwyczajów i siedlisk różnych gatunków ryb i o umiejętnym gospodarowaniu zasobami wód Pacyfiku. Wiedza ta przechowywana jest w lokalnych językach: na przykład w języku *tobi* z Palau istnieje system klasyfikacji ryb mówiący, jak różne gatunki się zachowują. I tak

termin *hari merong* oznaczający w tobi ‘zawsze gryzie, weźmie każdą przynętę’ odnosi się do gatunku graników, które łatwo złapać. Z kolei *moghu* oznacza gatunek ryby, jak i chorobę, na którą lekarstwo stanowi wysuszone i zmielone mięso tej ryby. W odróżnieniu od np. łacińskiego systemu klasyfikacji, tobijski system dzieli gatunki pod względami bardziej funkcjonalnymi niż formalnymi, związanymi z wyglądem czy budową. Wiedza taka jest bardzo praktyczna: pozwala lepiej przetrwać na terenie wysp Palau. **Tobi**, używany przez niespełna dwadzieścia osób, jest obecnie językiem krytycznie zagrożonym wymarciem – podobnie jak wiele innych języków Oceanii. Wraz ginącymi językami ginie też wiedza na temat natury i sposobów jej ochrony. Niektóre ekosystemy pacyficzne, niegdyś w pełni odnawialne i zrównoważone, doświadczają obecnie nadmiernej eksploatacji przez wpływ zachodniej technologii i przewagę ekonomiczną wielkich koncernów przetwórczych. Każdy obecnie może kupić sobie automatyczny harpun ręczny i wyruszyć na połów, nie pytając o zgodę lokalnej starszyny, która posiada wiedzę na temat tego, jak mądrze gospodarować zasobami ryb, by ich nie wyczerpać. Wiedzę, którą otrzymali od swoich przodków w lokalnych językach.

Co istotne, użytkownicy języków zagrożonych wypracowują tego rodzaju wiedzę zanim ta jest dostępna dla zachodniej nauki. Książka Nettle i Romaine podaje liczne przykłady: legendy zawierające informacje o dokładnym czasie, kiedy Tasmania odłączyła się od kontynentu australijskiego przekazywane są ustnie od tysięcy lat w językach australijskich Aborygenów, podczas gdy zachodnim naukowcom udało się ustalić ten moment dopiero w XX wieku. Europejczycy odkryli antymalaryczne działanie chininy w XVII wieku, choć lecznicze właściwości kory drzewa chinowego znane były mieszkańcom Andów długo przedtem. I tak dalej. Prawdopodobnie nigdy się nie dowiemy, ile takiej bezcennej wiedzy przepadło bezpowrotnie wraz z językami, które już wymarły.

Kiedy język ginie, ginie także sposób, w jaki jego użytkownicy rozumieli świat. Tracimy więc w jakimś stopniu to, co sprawia, że jako ludzie jesteśmy tak wyjątkowi: narzędzia zrozumienia drugiego człowieka, umiejętność nabrania innego sposobu patrzenia na otaczającą nas rzeczywistość. Ale jak widać, wymieranie języków niesie też za sobą bardziej konkretne zagrożenia: tracąc różnorodność językową, tracimy też wiedzę na temat świata – wiedzę, której możemy potrzebować, gdy będzie już za późno. Z rozdziału *Zagrożenie języków* dowiesz się, ile z 7106 języków używanych obecnie na świecie nie przetrwa do następnego stulecia. Ale zanim przejdiesz do rozdziałów bardziej szczegółowo poświęconym językom zagrożonym, zobacz, co mają do zaoferowania te wcześniejsze – wiele różnych aspektów różnorodności językowej czeka, byś je odkrył(a)!

ZADANIE

Posłuchaj swojego nagrania i dla każdego z języków, który się w nim pojawia sprawdź, czy figuruje on w UNESCO Atlas of the World's Languages in Danger. Aby zobaczyć, czy język jest w atlasie, wystarczy wpisać jego nazwę w pole 'Language name'.

WSKAZÓWKA

Atlas jest po angielsku. Jeśli nie masz pewności co do angielskiej nazwy jakiegoś języka, pomocna będzie *Lista języków* znajdująca się na końcu tej książki lub w internecie tutaj). Języki, których nie ma w atlasie, można prawdopodobnie określić jako 'bezpieczne'.

Ile z języków w Twoim nagraniu to języki zagrożone? Co mówią Twoje proporcje pomiędzy bezpiecznymi językami, a tymi, które są w niebezpieczeństwie?

Bibliografia

- Bauer, Laurie. 2007. *The Linguistics Student's Handbook*. Oxford: Oxford University Press.
- Comrie, B. i in. 1998, *Atlas języków*, Oficyna Wydawnicza Atena, Poznań.
- Crystal, David. 2010. *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Evans, Nicholas. 2010. *Dying words: Endangered languages and what they have to tell us*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Lewis, M. Paul (red.) 2009. *Ethnologue. Languages of the World. 16th edition*. Dallas: SIL International.
- Lewis, M. Paul, Gary F. Simons i Charles D. Fenng. (red.) 2014. *Ethnologue. Languages of the World. 17th edition*. Dallas: SIL International: <http://www.ethnologue.com>
- Lyons, John. 1981. *Language and Linguistics. An Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maciejewski, Witold. 1999. *Wielka Encyklopedia Geografii Świata. Tom XIV: Świat Języków*. Poznań: Wydawnictwo Kurpisz.
- Majewicz, Alfred F. 1989. *Języki świata i ich klasyfikowanie*. Warszawa: PWN.
- Mühlhäusler, Peter. 1996. *Linguistic ecology: language change and linguistic imperialism in the Pacific region*. London: Routledge.
- Nettle, Daniel i Suzanne Romaine. 2000. *Vanishing voices: The extinction of the world's languages*. Oxford: Oxford University Press.
- Vajda, Edward. *Linguistics 201* <http://pandora.cii.wvu.edu/vajda/ling201/ling201home.htm>
- von Prince, Kilu. 2012. *A grammar of Daakaka*. Dysertacja doktorska, Humboldt Universität zu Berlin.

Rozdział 2. Odkrywamy różnorodność językową

Autor: Nicole Nau

Odkrywamy różnorodność językową: co jest różne, a co wspólne?

Niektórym trudno uwierzyć, że na świecie jest aż tyle języków – od 6500 do nawet 7000. Czy naprawdę wszystkie są językami? A może większość z nich to po prostu dialekty? Ludzie przyzwyczajeni do sytuacji językowej w Europie często myślą, że „prawdziwy język” występuje w formie pisanej, ma tradycję piśmienniczą i standard zapisu. Istnieją gramatyki i słowniki go opisujące, jest nauczany w szkołach i posiada status oficjalnego języka państwowego. Języki, o których nie da się tego powiedzieć, uważa się za „jedynie dialekty”, co często sugeruje, jakoby były niekompletne i w jakiś sposób gorsze od języków takich jak angielski, francuski czy holenderski. Panujące w XIX wieku wśród Europejczyków poczucie wyższości poskutkowało częstym przypinaniem etykiety „prymitywnych” małym językom kultur nieeuropejskich. Dziś wiemy, że czegoś takiego jak „języki prymitywne” nie ma. Języki używane przez społeczności nie mające dostępu do nowoczesnych technologii nierzadko są bardzo rozwiniętymi systemami, prezentującymi dużą wartość dla językoznawców. Ponadto użytkownicy każdego języka potrafią budować nieskończoną liczbę zdań, łącząc środki językowe w coraz to nowy sposób. Oznacza to, że każdy język jest otwarty i daje możliwość mówienia o przedmiotach, zjawiskach i wydarzeniach uprzednio danej kulturze nieznanych, jak na przykład nowe wynalazki.

Z drugiej strony, kiedy ludzie mówią, że jakaś odmiana jest „jedynie dialektem”, mogą mieć na myśli jej podobieństwo do innego języka, często do tego, który jest szerzej znany lub posiada standard zapisu czy oficjalny status. Mogą na przykład uważać **kaszubski** za dialekt języka polskiego, gdyż oba te języki są do siebie podobne, a polski jest dominującym językiem w Polsce. Jeśli przyjąć taki punkt widzenia, znalezienie odpowiedzi na pytanie „język czy dialekt?” będzie możliwe po ustaleniu stopnia, w jakim dwa etnolekty się między sobą różnią. Dokonanie takiego rozróżnienia jest niestety niełatwym zadaniem w przypadku, gdy etnolekty te są genetycznie blisko spokrewnione (tzn. należą do tej samej gałęzi lub podgrupy jednej rodziny językowej, tak jak polski i **kaszubski**; należy wspomnieć, że obecnie **kaszubski** uważany jest za osobny język). Większość współczesnych językoznawców stoi na stanowisku, że ustalenie, które „lekty” należą do jednego, a które do różnych języków nie może odbyć się na podstawie jednego czy dwóch prostych kryteriów. Pod uwagę należy wziąć wiele różnych czynników, a stopień wzajemnej zrozumiałości czy pokrewieństwa dwu odmian to różne aspekty zaledwie jednego z nich (szerzej na ten temat w

rozdziałach *Języki świata* i *Dokumentacja języków*). Między innymi dlatego nie jesteśmy w stanie podać precyzyjnej liczby języków używanych dziś na świecie. Tak czy inaczej, na naszej planecie jest obecnie przynajmniej kilka tysięcy języków różniących się między sobą tak, jak na przykład różni się niemiecki od angielskiego.

Języki a JĘZYK

Na pytanie „jak bardzo różnią się języki świata?” można spróbować odpowiedzieć również przyjmując bardziej zasadniczy punkt widzenia. Jedna z podstawowych kwestii dotyczących języka od dawna intrygowała filozofów i lingwistów i do tej pory wzbudza kontrowersje.

Jedni utrzymują, że wszystkie języki jako wytwory ludzkiego umysłu są właściwie takie same: stanowią różne manifestacje JĘZYKA – kompetencji ludzkiej. Dzieci w różnych rejonach świata nabywają swój język ojczysty mniej więcej w takim samym czasie, co wskazuje, że z punktu widzenia natywnego użytkownika nie ma języków obiektywnie „łatwych” albo „trudnych”. Twierdzi się, że dziecko nie może nauczyć się języka tylko na podstawie tego, co słyszy, ale że musi ono mieć wrodzony zestaw językowych zasad, które pozwalają mu zbudować system otaczającego go języka czy kilku języków. Ten wrodzony mechanizm nazywa się Gramatyką Uniwersalną: określa on, jakie konstrukcje są dopuszczalne w poszczególnych językach. Niektórzy językoznawcy są zdania, że zadaniem lingwistyki jest odkrycie właśnie tej abstrakcyjnej Gramatyki Uniwersalnej, a nie opisywanie indywidualnych, konkretnych języków używanych w danym czasie i miejscu. W swej najbardziej radykalnej formie podejście to może prowadzić do wniosku, że wystarczy gruntownie zbadać jeden język, a wszelkie porównania z innymi mogą posłużyć jedynie do sprawdzenia czyichś hipotez. Z tej perspektywy wymieranie małych języków nie będzie postrzegane jako jakiś duży problem, gdyż Gramatyka Uniwersalna może być odkryta na podstawie tylko angielskiego, japońskiego czy arabskiego. Taki sposób myślenia był swego czasu bardzo popularny, szczególnie w językoznawstwie amerykańskim w latach 60.–80., a najbardziej wpływowym jego przedstawicielem był Noam Chomsky.

Na drugim biegunie znajdują się językoznawcy twierdzący, że każdy język jest unikatowym systemem, który powinien jako taki być badany i opisywany, oraz że nie można stawiać ogólnych hipotez językowych na podstawie zasad funkcjonujących w jednym, dwu czy nawet stu językach. Aby odkryć JĘZYK – kompetencję ludzkiego umysłu – potrzebujemy w zasadzie zbadania wszystkich języków, jakie kiedykolwiek były przez ludzi używane. Ponieważ nie jest to możliwe, nie jesteśmy w stanie stwierdzić ze stuprocentową pewnością na przykład tego, jakie konstrukcje nie są możliwe w ludzkim języku. W związku z tym językoznawcom pozostaje zajęcie się mniej doniosłymi kwestiami. Myśl, zgodnie z którą każdy język ma swój odrębny system, który należy badać jako taki bez uciekania się do naszej wiedzy o innych językach, jest sze-

roko akceptowana w ramach tradycji strukturalistycznej. Nurt strukturalizmu był dominujący w językoznawstwie europejskim i amerykańskim w latach 30.–50. XX wieku.

Większość językoznawców prawdopodobnie umieściłoby samych siebie gdzieś pomiędzy skrajnymi poglądami „wszystkie języki są w zasadzie takie same (więc wystarczy zbadać jeden)” oraz „każdy język jest inny (i nie można wprowadzać uogólnień)”. Języki różnią się od siebie swoimi strukturami, ale jednocześnie mają ze sobą coś wspólnego, dlatego też znajdujemy w nich podobne struktury czy takie same kategorie w językach z różnych rejonów świata. Badanie języków, które dotychczas nie były opisane, może prowadzić do odkrycia nowych zjawisk, ale także dostarczać kolejnych dowodów potwierdzających prawdziwość już opisanych prawidłowości rządzących językami.

W poszukiwaniu uniwersaliów

Cechy wspólne wszystkim językom noszą nazwę **uniwersaliów językowych**. Istnieją różne zdania na temat badania uniwersaliów oraz tego, czym one są. Podejście wykorzystujące wspomniane już wcześniej pojęcie Gramatyki Uniwersalnej traktuje uniwersalia jako abstrakcyjne zasady leżące u podstaw konkretnych struktur językowych. Na przykład zakłada się istnienie abstrakcyjnej cechy [T], która ma konkretne miejsce w ramach konstrukcji czasownikowej [VP]². Odwołaniami do tej abstrakcyjnej cechy są wyznaczniki kategorii czasu, widoczne np. w angielskich *-ed* czy *will* w zdaniach takich jak *We walked in the park* oraz *She will come tomorrow*. Niemniej jednak, twierdzenie że ta cecha jest częścią Gramatyki Uniwersalnej wcale nie oznacza, że każdy język musi posiadać kategorie czasu gramatycznego

Uniwersalia absolutne (twierdzenia prawdziwe dla wszystkich języków) są z reguły dość ogólne, np. „wszystkie języki posiadają środki pozwalające zaprzeczyć zdaniu” lub: „we wszystkich językach mówionych są samogłoski i spółgłoski”. Takich ogólnych stwierdzeń, które byłyby prawdziwe dla wszystkich języków świata, nie ma zbyt wiele. Niektóre kwestie są sporne, jak np. to, czy we wszystkich językach istnieją odrębne kategorie rzeczownika i czasownika. To, co nazywamy czasownikiem w jednym języku może zresztą nie odpowiadać kategorii czasownika w innym języku. Językoznawca Wolfgang Klein kiedyś napisał, że używanie pojęcia „czasownik” do określenia kategorii tak od siebie różnych jak czasownik łaciński i czasownik chiński jest jak używanie tego samego wyrazu do nazwania ryżu i ziemniaka i mówienie, że ryż to ziemniak dla Chińczyków (Klein 1995: 81). Nie możemy być pewni, że wyraz będący czasownikiem w jednym języku będzie mógł być przetłumaczony również za pomocą czasownika w innym języku.

2 [T] oznacza czas gramatyczny (ang. tense), [VP] oznacza frazę czasownikową (ang. verb phrase).

Znajdź przykłady z języków umieszczonych na internetowej [Interaktywnej Mapie](#), w których części mowy różnią się od tych znanych z języków europejskich: [iwaidja](#) (ćw. 3) i [hoocąk](#) (ćw. 1).

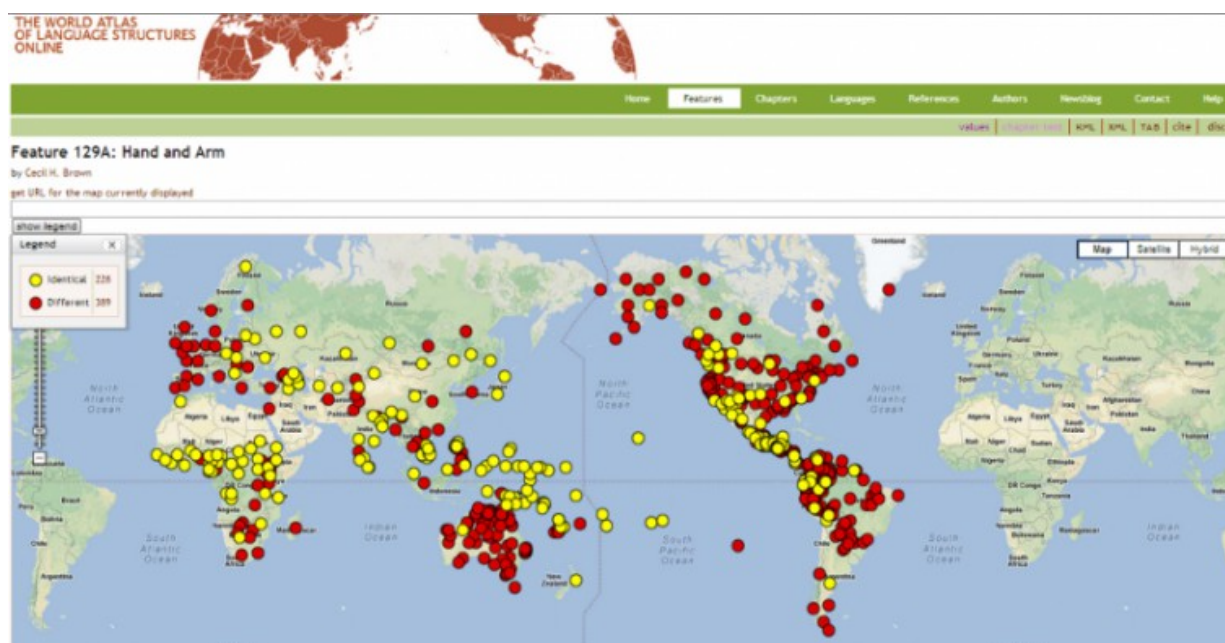
Innym rodzajem uniwersaliów będą **uniwersalia implikacyjne**. Mają one formę „**jeśli** język posiada cechę A, **to** posiada też cechę B.” Na przykład: „Jeśli w języku jest liczba podwójna, to jest w nim też liczba mnoga” – oznacza to, że nie istnieje język, w którym wyrazy odmieniałyby się w liczbie podwójnej, a nie odmieniałyby się w liczbie mnogiej. Tego rodzaju twierdzenie nie zakłada, że wszystkie języki na świecie posiadają cechę B (w naszym przykładzie – że wszystkie języki wyróżniają liczbę mnogą). Poszukiwanie uniwersaliów implikacyjnych pozwoliło znaleźć wiele interesujących prawidłowości rządzących ludzkimi językami.

Poza uniwersaliami w najbardziej dosłownym znaczeniu (czyli tym, co jest prawdziwe dla wszystkich języków bez wyjątku), językoznawców interesują także zjawiska dające się zaobserwować jeśli nie we wszystkich, to w przeważającej większości języków. Zwane są one czasem „uniwersaliami statystycznymi” lub **uniwersalnymi tendencjami**. Dla przykładu, w większości języków o ustalonym szyku zdania podmiot pojawia się w zdaniu przed dopełnieniem bliższym (więcej na ten temat w rozdziale [Struktury językowe](#)). Większość uniwersaliów implikacyjnych to raczej uniwersalne tendencje niż uniwersalia absolutne.

Poszukiwanie cech wspólnych wszystkim lub większości języków odbywa się na zasadzie katalogowania i systematyzowania różnic między językami. Zajmuje się tym **typologia językowa** (zob. również w rozdziale [Języki świata](#)). Odnosząc się do przykładu wspomnianego wyżej, pytaniem badawczym dla typologa będzie to, jakie systemy liczby gramatycznej można znaleźć w językach świata, a wynikiem badań wyróżnienie następujących typów: 1) języki nie wyróżniające kategorii liczby, 2) języki wyróżniające liczbę pojedynczą i mnogą, 3) języki wyróżniające liczbę pojedynczą mnogą, podwójną itd. Niektóre badania typologiczne zaczynają się od prostego pytania „tak/nie”, na przykład: Czy język wyróżnia czas przeszły (tj. Czy istnieje w nim formalna różnica pomiędzy teraźniejszością i przeszłością)? Tego typu pytania dzielią wszystkie języki świata na dwie grupy. W kolejnym kroku języki jednej grupy studiujemy bardziej dogłębnie, na przykład poprzez dalsze badanie różnic pomiędzy językami wyróżniającymi czas przeszły. Niektóre z tych języków odróżniają przeszłość bliską od dalekiej (względem momentu mówienia). Amazoński język [yagua](#) wyróżnia się pod tym względem, gdyż posiada pięć stopni oddalenia w przeszłości: „kilka godzin temu” „poprzedniego dnia”, „około tygodnia do miesiąca temu”, „więcej, niż miesiąc temu, do dwóch lat” oraz „dawno temu”. Każda z tych pięciu kategorii ozna-

czana jest za pomocą odrębnej końcówki czasownika (więcej szczegółów na ten temat znajdziesz w Dahl & Velupillai 2013).

Niektóre cechy czy typy językowe występują w danych rejonach świata częściej, niż w innych. Co ciekawe, geograficzne granice cech językowych często przecinają granice rodzin językowych. *Atlas Struktur Językowych Świata* (*The World Atlas of Language Structures* - w skrócie **WALS**) pokazuje i opatruje komentarzem rozmieszczenie różnych cech badanych przez typologów (Dryer & Haspelmath 2013). Wachlarz cech językowych zawartych w tym opracowaniu jest bardzo szeroki: znajdują się tam **dźwięki** (na przykład: *Które języki mają samogłoski nosowe?*; *Gdzie znajdziemy języki tonalne?*), **wyraży** (na przykład: *Które języki mają to samo słowo na „rękę” i „ramię”?*; *Skąd pochodzi wyraz oznaczający „herbatę”?*) i **gramatyka**. Jest też rozdział o systemach pisma).

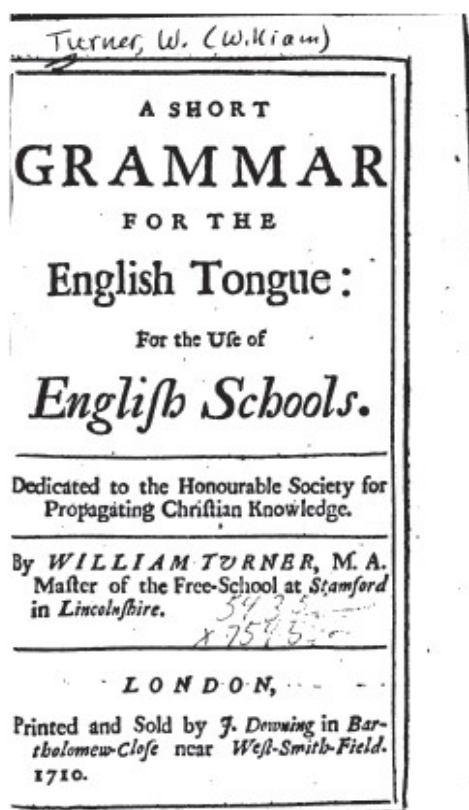

Języki, które używają tego samego słowa (na żółto) oraz różnych słów (na czerwono) na 'ręka' i 'ramię'. (źródło: <http://wals.info/chapter/129>).

Jak opisywać i porównywać różne języki?

Sposobów na opisanie struktur językowych, wyrazów, zdań czy dźwięków jest wiele. W różnych rejonach świata rozwinęły się różne tradycje opisu: tradycja europejska, arabska, indyjska i inne. Tradycje te zrodziły się na kanwie opisów jednego czy dwu konkretnych języków, przeważnie obierających za przedmiot badań ich warianty literackie: teksty sakralne czy dzieła sławnych pisarzy. Tradycja europejska zapoczątkowana została przez gramatyków greckich i później rozwijała się na opisie (pisanej) łaciny. Od wczesnego średniowiecza tej „łacińskiej gramatyki” używano jako wzoru opisu kolejnych języków europejskich. Z czasem zaczęła służyć także badaczom nie-europejskich języków – na przykład języków rdzennych mieszkańców Ameryki oku-

powanej przez Hiszpanię. Im bardziej języki różniły się od łaciny, tym mniej obrana metoda opisu nadawała się do tego celu. W gramatykach takich języków miały się znaleźć kategorie i konstrukcje wyróżniane w języku łacińskim, podczas gdy zjawiska językowe nieznane z łaciny były często ignorowane – każdy badacz znajdował w opisywanym przez siebie języku to, co chciał znaleźć. Na przykład w języku angielskim znajdowano przypadki znane z łaciny: *ablativus* („of the book”), a nawet wołacz („Oh book!”), a kwestiom takim jak istnienie rodzajnika określonego oraz nieokreślonego w ogóle nie poświęcano uwagi (łacina rodzajników nie zna). Przez lata tradycja łacińska zaczęła z wolna być modyfikowana i dostosowywana tak, by lepiej służyć opisowi języków nowożytnej Europy. Języki narodowe naszego kontynentu wykształciły z czasem własne tradycje opisu, które jednak w dalszym ciągu opierały się (i opierają nadal) na opisie łacińskim.

8 NOUN.

¶ In other Languages a Noun is declined with six Cases; The Nominative, Vocative, Accusative, Genitive, Dative, and Ablative. But the English Noun being the same in all these six Cases, it will be sufficient to decline it in each Number, as above. Nevertheless the Teacher may, if he pleases, let the Scholar decline it with Cases as follows,

	Singular.	Plural.
Nom.	A Man	Men
Voc.	O Man	O Men
Accus.	A Man	Men
Gen.	Of a Man	Of Men
Dat.	To a Man	To Men
Abl.	With a Man	With Men.

¶ Defective Substantive.

Some want the Plural Number; as bread, beer, ale, honey, silver, gold, hay, poverty, honesty, righteousness, &c.

Some want the Singular Number; as great, riches, villainy, aches, cleaveth, pains, (i. e. Labour.)

Declining of Nouns Adjectives.

Note. Adjectives stand most commonly before their Substantives, and are the same in both Numbers,

Singular.	Plural.
A good Boy	Good Boys.
A great Place	Great Places
A small Fish	Small Fishes
A wise Man	Wise Men

Except.

W XX wieku europejska tradycja opisu języka stanęła przed nie lada wyzwaniem, gdy antropolodzy i językoznawcy w USA szerzej zaczęli interesować się rdzennymi językami Ameryki. Okazało się, że tradycyjne gramatyki europejskie nie nadawały się do ich opisu. Prace nad badaniami tych języków stały się ważnym bodźcem do wytworzenia nowych metod opisu języków, a tym samym zapoczątkowały nowe spojrzenie na motywy i cele takich opisów, nowe podejście do „gramatyki”. W tym świetle, opis języka – na przykład w formie gramatyki – ma określać, które formy i konstrukcje są stosowane przez użytkowników danego języka, a nie które z nich są „poprawne” czy „niepoprawne”, „dobre” lub „złe”. Każda konstrukcja powszechnie używana przez

rodzimych użytkowników języka jest „poprawna”. Taki punkt widzenia stanowi opozycję do tradycyjnego pojmowania języka, który przypisuje gramatykę literackiemu standardowi języka, a prawo do orzekania o poprawności przyznaje tylko pewnym autorytetom – np. nauczycielom – a nie całej społeczności użytkowników.

Współcześni językoznawcy (którzy są autorami **WALS**) używają metod dających się zastosować do opisu wielu różnych struktur językowych i które tym samym nadają się do badania każdego języka.

Widać to najwyraźniej przy opisie systemów dźwiękowych w różnych językach. Do zapisu dźwięków występujących w językach świata używa się zestawu symboli zwanego Międzynarodowym Alfabetem Fonetycznym (**IPA**), który powstał pod koniec XIX wieku. Wartości przypisane poszczególnym symbolom tego alfabetu są stałe: każdy symbol odpowiada jednemu dźwiękowi, który jest artykułowany w określony sposób – bierze się pod uwagę np. konkretną pozycję warg i języka. Z kolei litery alfabetu są przypisywane dźwiękom występującym w słowach danego języka. Na przykład litera <r> odpowiada innemu dźwiękowi w języku hiszpańskim, a innemu w angielskim. Jedna litera może też odpowiadać różnym dźwiękom w jednym i tym samym języku, na przykład litera <a> w angielskich słowach *has*, *was*, *ask*. Symbole fonetyczne [r] i [a] są natomiast jednoznaczne³.

ZADANIE

Znajdź w języku polskim wyrazy, w których ta sama litera odpowiada różnym dźwiękom.

WSKAZÓWKA

Wiele języków świata zostało już opisanych za pomocą symboli alfabetu IPA. Jego znajomość jest bardzo przydatna wszystkim, którzy interesują się językami.

Tu możesz się zapoznać z alfabetem fonetycznym IPA: <http://www.phonetics.ucla.edu/vowels/contents.html>

Międzynarodowe Towarzystwo Fonetyczne stworzyło do celów porównawczych prostą wersję tradycyjnej baśni o Wietrze Północnym i Słońcu na niewielkiej próbce dźwięków. Tłumaczenie tej baśni jest czytane przez natywnych użytkowników różnych języków, a nagranie transkrybowane za pomocą alfabetu IPA.

3 W tym akapicie znajdują się przykłady pewnej konwencji używanej przez językoznawców: różne nawiasy służą do odróżnienia dźwięków od liter.

Wspólnym gruntem, do którego można się odnieść opisując dźwięki w ludzkich językach jest „urządzenie”, dzięki któremu powstają: wszyscy ludzie mają krtań, język i wargi (więcej na temat dźwięków przeczytasz w rozdziale *Dźwięki mowy*). Dużo trudniej jest znaleźć podobny wspólny mianownik dla opisu wyrazów i struktur gramatycznych. Te ostatnie są szerzej opisane w rozdziale *Struktury językowe*, a pozostała część niniejszego rozdziału będzie poświęcona podobieństwom i różnicom w słownictwie różnych języków świata.

Wyrazy i ich znaczenie

W każdym w pełni funkcjonującym języku można wyrazić wszystko, co danej wspólnocie językowej potrzebne. Oczywiście różne społeczności językowe, ale także poszczególne grupy użytkowników w ramach jednej społeczności, mogą mieć potrzebę wyrażania czegoś innego. To zjawisko odzwierciedlają różnice w słownictwie. Na przykład Niemcy, którzy lubią zbierać grzyby, będą znali wiele nazw oznaczających ich gatunki, podczas gdy przeciętny Niemiec będzie prawdopodobnie znał nie więcej niż trzy czy cztery nazwy. Przy porównywaniu wyrazów w różnych językach pojawia się wiele interesujących pytań, na przykład:

- Które wyrazy są wspólne wszystkim językom? Czy są takie wyrazy? Czy wszystkie języki mają słowo na... ?
- Czy wyrazy w różnych językach znaczą to samo? Jak się od siebie różnią?
- Które z różnic w znaczeniach wyrazów są związane z różnicami kulturowymi? Czego możemy się dowiedzieć o różnicach kulturowych studiując słownictwo?
- Jakie mogą być konsekwencje różnic w znaczeniach wyrazów? Czy różnice w słownictwie mają związek z różnicami w sposobie myślenia?

W tej sekcji spróbujemy odpowiedzieć na powyższe pytania.

Słownictwo podstawowe

Różni językoznawcy próbowali stworzyć listy słów, które najprawdopodobniej mają odpowiedniki we wszystkich lub prawie wszystkich językach. Takich list często używa się do porównywania języków i szukania podobieństw pomiędzy językami genetycznie spokrewnionymi (należącymi do tej samej rodziny). Najsłynniejszą z takich list spisał w latach 50. XX wieku amerykański językoznawca Morris Swadesh. Istnieje kilka jej wersji, zawierających od około 100 do 200 słów. Swadesh chciał stworzyć listę wyrazów, która pozwoliłaby ustalać stopień pokrewieństwa pomiędzy językami. Języki blisko ze sobą spokrewnione (należące do tej samej gałęzi lub podgrupy w ramach rodziny językowej) mają dużą część wspólnego słownictwa. Słowa, które dwa lub więcej języków odziedziczyło od wspólnego języka-przodka zwane są **wyrazami**

pokrewnymi. Takimi będą na przykład angielskie *blood*, holenderskie *bloed* i niemieckie *Blut* ‘krew’ czy polskie *głowa*, chorwackie *glava* i rosyjskie *голова* (*golova*). Wyrazy pokrewne najłatwiej znaleźć w **słownictwie podstawowym**: wyrazach służących do określenia podstawowych pojęć mało zależnych od różnic kulturowych; takich, które prawdopodobnie nie są zapożyczeniami z innych języków. Lista Swadesha zawiera m.in. słowa oznaczające części ciała (*głowa, oko, krew*), codzienne czynności (*jeść, pić, widzieć, chodzić*), elementy przyrody (*słońce, woda, ogień*), początkowe liczby (*jeden, dwa, trzy*) i zaimki osobowe (*ja, ty, on*). Poniżej znajdziesz fragment listy Swadesha – które słowa mogą być pokrewne?

LISTA SWADESHA

Tłumaczenie fragmentu listy Swadesha dla trzech języków z rodziny hokańskiej (jumańskiej) – rodziny obejmującej języki rdzennej ludności Kalifornii i Meksyku. ([Wictionary](#))

Nº	polski	ipai (kumeyaay)	kiliwa	kokopa
22	jeden	‘ehink, ‘uun	msíg	Shitt
23	dwa	hewuk	juwak	Xwak
24	trzy	hemuk	jmik	Xmuk
25	cztery	chepup	mnak	Spap
26	pięć	sawrrup, saarap	salchipam	Ssrap
36	kobieta	siny	kekóo	s’ak
37	mężczyzna	‘iikwich	kumeey	‘apá
64	krew	‘ehwatt	kujat	(ny)xwatt
65	kość	aq	ják	(ny)yak
72	głowa	hellytaa	iy	Mkur
74	oko	eyiiw	yuu	‘iyú
83	ręka	esally	sal	‘isháálly
84	skrzydło	wirewir	wálu	‘irwír, ‘isháálly
92	pić	wesii	chee	Ssi
93	jeść	wemaa, wesaaw	tmaa	Ma
107	spać	hemaa	smaa	Shma
147	Słońce	‘enyaa	eniaay	Nya
148	księżyc	hellyaa	ja’la’	xlly’a
150	woda	‘ehaa	ja’	Xa

154 morze	‘ehaasilly	ja’ tay (“wielka woda”)	xakwss’illy
159 ziemia (gleba)	‘emat	maat	Matt
167 ogień	‘aaw	a’aw	‘a’á
172 czerwony	‘ehwatt	kwal	Xwatt
175 biały	nemeshap	msaap	Xmaally
176 czarny	nyilly	nleeg	Nyiilly

Używając metody zwanej **leksykostatystyką**, Swadesh próbował obliczyć stopień pokrewieństwa pomiędzy językami na podstawie liczby wyrazów pokrewnych, które znalazł na swojej liście. Podejście Swadesha jest w językoznawstwie przedmiotem sporu. Z jednej strony proponował on konkretną metodę pozwalającą dokonywać porównań pomiędzy językami, które nie posiadają źródeł historycznych. Jednak z drugiej strony można mieć wątpliwości, czy jest to metoda miarodajna. Choć na przykład prawdą jest to, że wyrazy składające się na słownictwo podstawowe rzadko są zapożyczeniami z innych języków, to jednak pojedyncze przykłady zapożyczania słów podstawowych można znaleźć wszędzie na świecie. Bez dostępu do dokumentów historycznych często po prostu nie da się określić, czy podobieństwo słów w dwóch językach jest rezultatem wspólnego dziedzictwa, czy wynikiem zapożyczenia.

Poza badaniami mającymi na celu porównywanie języków, z listy Swadesha i innych zestawów słownictwa podstawowego często korzysta się w dokumentacji języków. Takie zestawienia stanowią praktyczne narzędzia służące niejednokrotnie za punkt wyjścia do gromadzenia słownictwa danego języka.

PRAKTYCZNA WSKAZÓWKA:

Przykłady tego rodzaju list w różnych językach z łatwością można znaleźć w Internecie wpisując w wyszukiwarkę „lista Swadesha”. Dobrymi źródłami są tutaj: Wikipedia (hasło „lista Swadesha” w wielu językach), Wikisłownik (np. http://en.wiktionary.org/wiki/Appendix:Swadesh_list), jak również projekt *Rosetta*, który zbiera takie listy w językach mniej używanych (odwiedź [stronę](#), a następnie wpisz „Swadesh”).

Słabą stroną takich list jest to, że najczęściej wychodzi się od zestawu słów w jednym języku (najczęściej angielskim), którą następnie tłumaczy się na inne. Tym samym zakłada się, że te słowa rzeczywiście da się przetłumaczyć i że tłumaczenia są mniej więcej dokładnymi odpowiednikami słów początkowych. Nie możemy tego jednak przyjąć za pewnik. Nawet pozornie podstawowe pojęcie takie jak „ręka” czy „brat” mogą być wyrażane za pomocą różnych słów. Podczas gdy język polski rozróżnia

rękę, ramię i palec, inne języki używają jednego słowa na „ręka” i „ramię” lub na „ręka” i „palec” (zob. wals.info/rozdzial/129 oraz wals.info/rozdzial/130). Języki europejskie przeważnie mają słowo „brat” oznaczające osobę płci męskiej, która jest naszym rodzeństwem. Inne języki mogą jednak wprowadzać odmienne rozróżnienia. Na przykład w języku [samońskim](#)⁴, gdy mężczyzna lub chłopiec mówi o swojej siostrze, używa słowa *afafine*, a gdy o bracie – *uso*. Ale tego drugiego wyrazu (*uso*) używają również dziewczęta i kobiety w odniesieniu do swojej siostry, podczas gdy brata nazywają *tuagane*. Tym samym polskie *brat* nie może być dokładnie przetłumaczone na samoński, ewentualnie tylko w bardzo opisowy sposób.

Bardziej neutralną metodą gromadzenia słownictwa jest określanie tematów, na przykład „części ciała”, „zjawiska przyrody” czy „kolory”. Następnie zbiera się środki, których język używa do opisanie konceptów z różnych zakresów tematycznych, i próbuje się podać ich dokładne znaczenia nie decydując o tym, czy mają one swoje odpowiedniki w języku polskim (lub w jakimkolwiek innym języku, w którym dokonuje się opisu). Ta metoda wykorzystywana jest w projekcie *The Intercontinental Dictionary Series* (IDS), w ramach którego dla wielu języków gromadzone jest słownictwo należące do 22 różnych zakresów tematycznych. Zbiór można przeglądać pod adresem: <http://ids.clld.org/>.

Znaczenie wyrazu i kategoryzacja

Ucząc się innego języka często odkrywamy, że znaczenie jakiegoś słowa nie odpowiada dokładnie temu samemu znaczeniu w naszym języku ojczystym. Czasami wyraz jednego języka łączy w sobie znaczenie dwóch słów innego języka. Na przykład angielskie *wood* może odnosić się do miejsca z dużą ilością drzew albo do materiału. Niemiecki posiada dwa słowa, odpowiednio: *Wald* i *Holz*. W języku [łotewskim](#) wyraz *koks* odnosi się zarówno do materiału, jak i do pojedynczego drzewa (zobacz porównanie w tabeli poniżej). Takie przykłady pokazują, że słownictwo danego języka nie jest zestawem etykietek oznaczających rzeczy i zjawiska istniejące niezależnie od ludzkiego umysłu. Kategorie, które stoją za poszczególnymi słowami, są tworzone i podtrzymywane przez te wyrazy, przez sposób w jakich ludzie ich używają i przeciwstawiają innym wyrazom w swoim języku.

	‘miejsce z drzewami’	‘materiał z drzew’	‘drzewo’
angielski	wood		tree
niemiecki	Wald	Holz	Baum
łotewski	mežs	koks	

4 Język austronezyjski używany na Samoa. Informacje dzięki uprzejmości Ulrike Mosel.

Każdy pojedynczy język to zaproszenie, żeby spojrzeć na świat w określony sposób. To, co język A scala w jedno, język B może bardzo różnicować. Dla przykładu, języki europejskie przeważnie używają jednego czasownika do oznaczenia czynności przenoszenia przedmiotu przy użyciu jakiejś części ciała. W języku polskim jest to czasownik *nosić*, w angielskim – *carry*. Przypatrzmy się natomiast czasownikom, których do wyrażenia tej czynności używa język *ǀakhoë haillom*⁵:

SŁOWA OZNACZAJĄCE ‘NOSIĆ’ W ǀAKHOË HAILLOM

ton	‘nosić na ramieniu’
!guri	‘nosić na głowie’
llgobe	‘nosić na plecach’
aba	‘nosić (dziecko) na plecach’
ǀkhore	‘nosić ładunek’

Można powiedzieć, że *ǀakhoë haillom* (jak i wiele innych języków na świecie) proponuje nam spojrzenie na różne sposoby noszenia, w zależności od tego, co i przy użyciu której części ciała jest przenoszone, a języki takie jak angielski proponują dostrzeżenie podobieństw pomiędzy tymi czynnościami.

Kategorie wyznaczone przez zakres znaczenia pojedynczych wyrazów to przede wszystkim **kategorie leksykalne** (odnoszące się do słów). Bardzo kontrowersyjną kwestią pozostaje to, w jaki sposób związane one są z kategoriami poznawczymi – kategoriami umysłu – i jak silny jest ten związek. Czy słownictwo danego języka determinuje sposób, w jaki jego użytkownicy postrzegają świat? Czy język determinuje myślenie? Czy może jest jedynie odbiciem metod funkcjonowania naszych umysłów – a ponieważ te mogą działać na różne sposoby, zróżnicowany jest też wachlarz możliwości łączenia słów ze znaczeniami?

Hipoteza mówiąca o tym, że język determinuje postrzeganie świata okazała się w swej najmocniejszej wersji nie do utrzymania. Różne kategorie leksykalne używane do wyrażenia ‘drzewa’, ‘miejsca, gdzie rosną drzewa’ oraz ‘materiału z drzew’ nie wskazują na to, żeby użytkownicy języka angielskiego i *!otewskiego* nie widzieli różnicy pomiędzy rosnącymi drzewami a materiałem, z którego się składają – istnieją przecież inne słowa wyróżniające te kategorie, takie jak angielskie *forest*. Tak samo Europejczycy są w stanie dostrzec różnicę pomiędzy noszeniem worka na plecach a noszeniem dziecka na rękach, podczas gdy użytkownicy języka posiadającego osobne czasowniki na te dwie czynności nie będą zaprzeczać, że mają one ze sobą coś wspól-

5 Język z grupy khoe rodziny języków khoisan, używany w Namibii. źródło: ǀAkhoe Haillom word list (2010). Znaki: ǀ, ll, oraz ! oznaczają mlaski (zob. rozdział *Dźwięki mowy*)

nego. Dzięki tym i podobnym przykładom z dobrze znanych nam języków powinniśmy mieć wzmoczoną czujność zawsze wtedy, gdy słyszymy o jakichś egzotycznych językach, których użytkownicy rzekomo postrzegają świat w zupełnie inny sposób niż Europejczycy, bo słowa przez nich używane mają inne znaczenia.

Dobrym przykładem zależności pomiędzy kategoriami leksykalnymi a percepcją są wyrazy oznaczające kolory. Języki świata różnią się pod względem ilości słów określających kolory. Szereg języków używa tego samego wyrazu dla oznaczenia ‘zielonego’ i ‘niebieskiego’⁶, niektóre języki z kolei mają różne słowa na oznaczenie kolorów, które polski grupuje pod wspólnym szyldem *niebieski*. Badania eksperymentalne wykazują jednak, że użytkownicy różnych języków kolory jako takie postrzegają tak samo. Osoby mówiące językiem, który ma jedno słowo na ‘niebieski’ i ‘zielony’ różnią kolor nieba od koloru trawy w taki sam sposób, jak użytkownicy języka *polskiego*. Co więcej, wyraz odnoszący się do obu tych kolorów (niekiedy używa się angielskiego wyrazu *grue*, jako połączenia *green* ‘zielony’ i *blue* ‘niebieski’) nie oznacza czegoś pomiędzy zielonym a niebieskim – dajmy na to, odcienia turkusu – lub zmieniającego się koloru morskiej wody, a raczej zarówno kolor nieba, jak i trawy. Jeszcze bardziej jaskrawe przykłady stanowią dla Europejczyków języki posiadające tylko dwa wyrazy oznaczające kolory. W niektórych z takich języków na przykład kolor krwi określany jest słowem znaczącym również ‘biały’, a w innych słowem oznaczającym ‘czarny’.

Z badań nad wyrazami oznaczającymi kolory możemy się dowiedzieć o wiele więcej⁷. Wydaje się na przykład, że istnieje uniwersalna tendencja mówiąca o tym, które kolory najczęściej są nazywane za pomocą prostych słów (tzn. nie pochodzących od innych: *żółty* będzie takim prostym wyrazem, natomiast *złoty* już nie, bo pochodzi od słowa *złoto*). Ta tendencja po raz pierwszy została opisana przez Brenta Berlina i Paula Kay’a w książce *Basic color terms: Their universality and evolution* (1969). Autorzy proponują następującą hierarchię kolorów, w uproszczeniu:

6 Wiele przykładów znajdziesz w traktującym o tym temacie artykule na Wikipedii (http://en.wikipedia.org/wiki/Distinguishing_blue_from_green_in_language). Mapa numer 134A w WALS pokazuje rozmieszczenie różnych sposobów wyrażania ‘zielonego’: jako osobny wyraz, jako termin oznaczający zarówno ‘zielony’ jak i ‘niebieski’ oraz inne możliwości.

7 Czytelnicy zainteresowani tym tematem mogą zgłębić wiedzę, czytając pierwszy rozdział książki Taylor’a *Kategoryzacja w języku* (1995 – wydanie angielskie, 2001- wydanie polskie) oraz the World Color Survey at the University of Berkeley at: <http://www1.icsi.berkeley.edu/wcs/>. Zobacz również: Kay & Maffi 2013 (<http://wals.info/chapter/132>).

najpierw	biały i czarny (obu słów używa się także w odniesieniu do innych kolorów)
potem	czerwony
potem	zielony (lub „grue”) i żółty
potem	niebieski
potem	brązowy
potem	inne (różowy, pomarańczowy, fioletowy, szary)

Oznacza to na przykład, że jeśli język posiada na oznaczenie kolorów trzy wyrazy podstawowe, to jeden z nich będzie oznaczał „czerwony” (ale nie „niebieski” czy „żółty”) lub jeśli język posiada słowo na „niebieski”, to posiada także wyrazy oznaczające „czerwony”, „zielony” i „żółty”, ale już niekoniecznie ma słowa na „brązowy” czy „różowy”.

ĆWICZENIE

Strona internetowa sorosoro.org zawiera krótkie klipy wideo prezentujące wybrane słowa w różnych językach zagrożonych.

Odwiedź stronę <http://www.sorosoro.org/en/colors> i zobacz filmy o kolorach w sześciu językach Afryki Środkowej (akele, baynuk, benga, menik, mpongwe oraz punu). Ile i jakich kolorów jest wymienionych?

Czy inwentarze kolorów w tych językach odpowiadają kolejności zaproponowanej przez Berlina i Kay’a?

Słowa, którymi opisujemy świat

Różnice w słownictwie mogą odzwierciedlać różnice kulturowe i społeczne. Stanowią przez to ciekawy temat do badań nie tylko dla językoznawców, ale również dla kulturoznawców i antropologów. Słowa mogą ponadto stanowić nośniki ludowej mądrości. Często przechowują wiedzę, którą społeczność użytkowników języka wypracowywała przez pokolenia. Od jakiegoś czasu kategoriami leksykalnymi w językach z różnych części świata interesują się także badacze takich dziedzin nauki, jak biologia, medycyna czy astronomia. Jak piszą Nettle i Romaine (2000: 60), „Słownictwo języka jest inwentarzem obiektów, o których mówi się w kulturze i które kultura skategoryzowała by nadać sens światu i przetrwać w lokalnym ekosystemie” [*“The vocabulary of a language is an inventory of the items a culture talks about and has cate-*

rized in order to make sense of the world and to survive in a local ecosystem.”, tłum. R.W.]. Podtrzymywanie języków zagrożonych oznacza zachowywanie wiedzy o lokalnych ekosystemach, która może się okazać niezbędna dla przetrwania tych ekosystemów.

Prawdopodobnie wszystkie języki posiadają zróżnicowane słownictwo dotyczące zwierząt ważnych dla społeczności użytkowników. Języki europejskie obfitują w słowa oznaczające bydło, różne słowa na samców i samice (*byk, krowa*), młode (*cielak*) oraz rozróżnienia dotyczące płodności czy wykorzystania gospodarskiego, ważne z punktu widzenia ludzi (*jałówka, nioska, knur* itp.) W języku zbieracko-łowieckiego ludu *Baka* z centralnej Afryki znajdziemy wiele różnych słów określających słonie⁸:

słowo w języku baka	wyjaśnienie
<i>ijà</i>	ogólnie o słoniu
<i>ndzàbò</i>	bardzo duży samiec słonia, król słoni
<i>sèmē</i>	stary, duży samiec słonia
<i>kàmbà</i>	duży samiec słonia (ale nie tak silny, jak te powyżej)
<i>mòsèmbì</i>	samiec słonia (pomiędzy <i>kàmbà</i> i <i>mòbòngò</i>)
<i>mòbòngò</i>	mniejszy samiec słonia
<i>èkwāmbē</i>	młody samiec słonia żyjący osobno; samiec lub samica słonia, który/a stracił/a matkę i jest osamotniony/a
<i>likòmbà</i>	dorośla samica słonia
<i>bèndùm</i>	młode słonia

Dla ludu *Baka* słonie stanowią istotne źródło pożywienia, a polowanie na słonie jest ważnym zajęciem w ich życiu (warto dodać, że w tradycji *Baka* nie było polowania na słonie dla kości słoniowej, a zabijanie przez ten lud słoni dla mięsa nie przyczyniło się do tego, że słonie są teraz gatunkiem zagrożonym wymarciem). Istnienie szeregu określeń słoni o zróżnicowanej sile odzwierciedla wiedzę istotną dla myśliwych.

Powyższe dwa przykłady ukazują takie różnice wewnątrz gatunku, które są ważne z punktu widzenia danej wspólnoty. Czym innym jest ilość nazw na określenie róż-

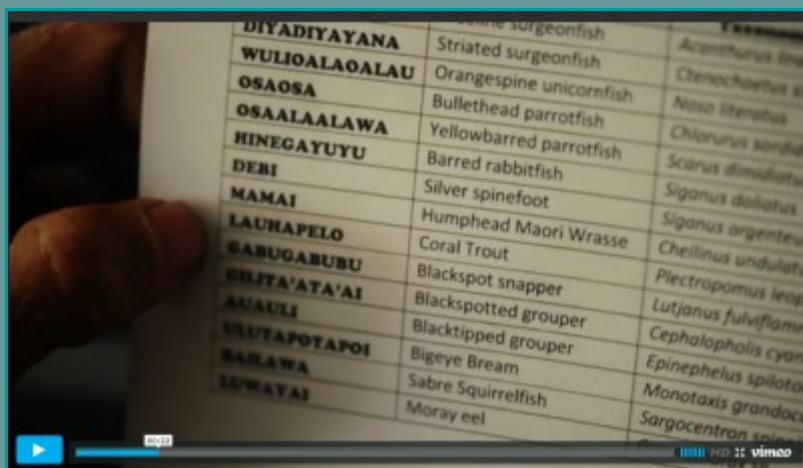
⁸ Języka *baka* używa się m.in. w Gabonie, źródło: Paulin (2010: 294).

nych gatunków ukazująca, w jakim stopniu społeczność jest świadoma otaczającej ją bioróżnorodności. Jedne z najbardziej biologicznie zróżnicowanych miejsc na ziemi znajdują się w rejonie Pacyfiku. Rify tzw. Trójkąta Koralowego⁹ zamieszkują tysiące różnych gatunków ryb i innych morskich stworzeń. Języki używane na tym obszarze posiadają przeważnie od 300 do 500 różnych nazw ryb (Pawley 2011: 269). Wiele gatunków zostało nazwanych w przez lokalną ludność zanim zachodni naukowcy je odkryli i skatalogowali. Ostatnimi czasy biolodzy i specjaliści od ochrony środowiska zaczynają coraz bardziej dostrzegać rolę tej lokalnej wiedzy. Spisy gatunków w lokalnych językach uzupełniają zestawienia łacińskie, a nieraz okazują się po prostu lepsze do katalogowania gatunków.

OCHRONA PRZYRODY W ZATOCE MILNEGO

Obejrzyj [krótki film](#) na temat inicjatywy ekologicznej zapoczątkowanej na małej wyspie leżącej w Zatoce Milnego w Papui-Nowej Gwinei. Film został nakręcony dla USAID przez Jamesa Morgana.

Na początku filmu zobaczysz, w jaki sposób dla celów inwentaryzacyjnych używa się listy gatunków ryb, które mają zostać objęte ochroną.

W [innym filmie](#) Jamesa Morgana na temat mieszkańców Trójkąta Koralowego i katastrofalnych dla środowiska i ludzi skutków połowu ryb z użyciem materiałów wybuchowych padają następujące pytania:

- Jaka jest przyszłość ochrony przyrody morskiej?
- Co tak naprawdę próbujemy chronić?

⁹ Trójkąt Koralowy to obszar wód tropikalnych o kształcie zbliżonym do trójkąta. Rozciąga się on pomiędzy wybrzeżami Malezji, Indonezji, Timoru Wschodniego, Papui-Nowej Gwinei, Wysp Salomona i Filipin.

- U kogo powinniśmy szukać odpowiedzi?
- Kto prawdziwie rozumie ocean?
- Dlaczego nie słuchamy tego głosu?

Biologia i nauki o środowisku to dyscypliny, które dostrzegły znaczenie głosu lokalnych społeczności dla współczesnej nauki. Dziedziną powiązaną z nimi jest medycyna: wiedza lokalnych społeczności na temat leczniczych właściwości roślin może okazać się ważna dla rozwoju farmakologii. Kluczem do tej wiedzy niejednokrotnie jest język – często język używany przez niewielką społeczność, dla której potężniejsza kultura danego terenu oraz jej dominujący język stanowią zagrożenie. Przypomnijmy, że miejsca charakteryzujące się wyjątkową różnorodnością biologiczną (i dużą ilością gatunków zagrożonych wymarciem) w dużym stopniu pokrywają się z regionami bogatymi w języki (i o dużej ilości języków zagrożonych; zobacz rozdział *Języki świata*). Do odkrycia i zachowania tej wiedzy potrzebna jest współpraca pomiędzy członkami lokalnych społeczności a naukowcami reprezentującymi różne dziedziny. W dzisiejszych czasach językoznawcy, antropolodzy i biolodzy często wspólnie organizują wyprawy badawcze i dzielą się nawzajem wiedzą i umiejętnościami. Inne dyscypliny, które ostatnio zaczęły interesować się lokalną wiedzą i językami, to geografia (w tym kartografia) oraz astronomia kulturowa (gromadzenie nazw gwiazd i konstelacji, zgłębianie mitów traktujących o ciałach niebieskich itp.). Poprzez dokumentację języków zagrożonych i uczestnictwo w pracach rewitalizacyjnych językoznawcy mają szansę w pewien sposób odwdziżyć się społeczności, której wiedza została wykorzystana.

W języku swoje odzwierciedlenie mają również struktury społeczne wewnątrz grupy oraz relacje między jego użytkownikami. Klasycznym polem badawczym dla antropologii kulturowej i etnolingwistyki są terminy opisujące pokrewieństwo i oznaczające członków rodziny. Jako użytkownikom języków europejskich może nam się wydawać, że nazwy dla ‘ojca’, ‘brata’, ‘kuzyna’ czy ‘wujka’ są na tyle podstawowe, że powinny istnieć w językach z całego świata. Tymczasem pod względem terminów opisujących pokrewieństwo języki świata różnią się od siebie diametralnie, choć różnicami tymi rządzi pewien porządek. Antropolodzy wyróżniają sześć podstawowych systemów terminologii opisującej pokrewieństwo, które można znaleźć w językach na całym świecie. Każda z nazw tych systemów pochodzi z języka, gdzie dany typ funkcjonuje: system hawajski, system eskimoski, system omaka, system crow, system irokeski i system sundajski. System eskimoski spotykamy na przykład w szeregu języków europejskich, w tym w nowożytnym języku angielskim. Z kolei staroangielski prawdopodobnie reprezentował typ sundajski, w którym innego wyrazu używa się na oznaczenie brata matki, a innego dla brata ojca (w typie eskimoskim obaj są „wujkami”) oraz różnych wyrazów dla nazywania ich dzieci (w typie eskimoskim wszyscy są „rodzeń-

stwem ciotecznym”). Systemem najmniej zróżnicowanym terminologicznie jest system hawajski: rodzeństwo cioteczne określane jest tym samym wyrazem, co rodzeństwo (*kaikuahine* oznacza dziewczęta, a *kaikua’ana* - chłopców), a w pokoleniu rodziców funkcjonuje po jednej nazwie na: matki i ciotki (po hawajsku *makuahine*) oraz ojców i wujów (*makuakane*).

DOWIEDZ SIĘ WIĘCEJ

Dowiedz się więcej na temat terminologii związanej z pokrewieństwem z jednej z poniższych stron):

<http://www.umanitoba.ca/faculties/arts/anthropology/tutor/kinterms/toc.html> prowadzona przez Briana Schwiemmera z Uniwersytetu w Manitoba;

<http://anthro.palomar.edu/kinship/Default.htm> - autorstwa Dennisa O’Neila z Palomar College w San Marcos w stanie Kalifornia.

Pomimo swej różnorodności, terminy opisujące stosunki pokrewieństwa stosunkowo łatwo klasyfikować i porównywać w różnych językach, gdyż opierają się one na pewnych prostych kryteriach: pokrewieństwie krwi lub poprzez małżeństwo, pokoleniu, wieku i płci. Terminy związane z pokrewieństwem nie tylko oddają stosunki rodzinne w danej społeczności, ale też je podtrzymują. Dzieci uczą się tych słów w młodym wieku i tym samym rozwija się u nich świadomość określanych przez nie relacji.

Ćwiczenie dotyczące pokrewieństwa na internetowej **Interaktywnej Mapie**: języki **ilgar** (ćw. 4) i **puma**

ZADANIE

Obejrzyj film na temat pokrewieństwa i znaczenia rodziny w kulturze aborygenów Yolngu zamieszkujących Ziemię Arnhema w Australii:

<http://www.12canoes.com.au/> (gdy pojawią się kolorowe prostokąty, wybierz „kinship”).

Rodzina jest ważna we wszystkich ludzkich społecznościach. Ale czym właściwie jest rodzina? Znaczenie wyrazu ‘rodzina’ może być różne w poszczególnych językach, zaliczając lub nie konkretne osoby do grona ‘rodziny’ i wskazując tym samym, które z więzów rodzinnych są ważne dla której społeczności językowej. Nie trzeba uciekać się do porównań ze społecznościami mieszkającymi daleko od nas, gdyż różnice da się dostrzec nawet pomiędzy krajami sąsiadującymi ze sobą w Europie – na przykład

między Niemcami a Polską. Różnic znaczeniowych pomiędzy polskim *rodzina* a niemieckim *Familie* jest sporo, chociaż słowa te są traktowane jako swoje wzajemne odpowiedniki w tłumaczeniach czy w słownikach. Ogólnie rzecz ujmując, dla Polaków 'rodzina' obejmuje więcej osób i ma większe znaczenie, niż dla Niemców. Popularna anegdota mówi, że kiedy uczestnicy międzynarodowych kursów językowych mają do przedstawienia temat „moja rodzina”, jego omówienie zajmuje najwięcej czasu Polakom. W Niemczech dorosła osoba może powiedzieć *Ich habe keine Familie* „Nie mam rodziny”, wyrażając tym samym, że nie posiada partnera ani dzieci. Po przetłumaczeniu na polski można byłoby wnioskować, że ta osoba jest kompletnie samotna na świecie: nie ma rodziców, sióstr, braci, wujów, ciotek ani kuzynów.

Również i inne stosunki międzyludzkie, takie jak np. przyjaźń, oznaczają co innego w różnych kulturach, co znajduje odzwierciedlenie w słownictwie lub w użyciu poszczególnych słów. W języku polskim mamy dwa wyrazy odpowiadające jednemu angielskiemu *friend*: *przyjaciół* (w wersji żeńskiej *przyjaciółka*) oraz *kolega* (w wersji żeńskiej *koleżanka*). Osoba ucząca się polskiego napotyka trudności, gdy ma zdecydować, do której z kategorii zaliczać swoich polskich znajomych. Różnice w znaczeniu danego wyrazu występują także pomiędzy różnymi społeczeństwami używającymi jednego języka: angielskie słowo *friend* ma nie do końca te same znaczenia w Anglii, USA czy Australii. Mieszkająca i pracująca od 1972 w Australii polska lingwistka Anna Wierzbicka poświęciła tej kwestii kilka swoich prac. Podkreśla ona wagę dokładnego przestudiowania znaczenia wyrazu w badaniach porównawczych z zakresu socjologii i psychologii:

„Zastanówmy się na przykład nad następującym problemem: w jaki sposób modele przyjaźni różnią się od siebie w różnych kulturach? Jedno z podstawowych podejść zakłada przeprowadzenie rozbudowanych badań socjologicznych opartych na ankietach, w których zadaje się badanym na przykład takie pytania: Ilu masz przyjaciół? Ilu z nich to mężczyźni, a ile jest kobiet? Jak często spotykasz się ze swoimi przyjaciółmi? [...] Procedura wydaje się prosta – z wyjątkiem jednego drobnego szczegółu: jeśli pytanie ma być zadane po rosyjsku lub japońsku, to jakiego użyć wyrazu na *przyjaciół*? Założenie leżące u podstaw takich ankiet polega na tym, że rosyjskie, japońskie i angielskie słowa na *przyjaciół* równają się sobie. To założenie jest z językoznawczego punktu widzenia naiwne, a rezultaty takich badań będą prezentowały wypaczony obraz rzeczywistości.”

[“Consider, for example, the following question: how do patterns of friendship differ across cultures? One standard approach to this question is to use broad sociological surveys based on questionnaires, in which respondents are asked, for example: How many friends do you have? How many of them are male and how many female? How often, on average, do you see your friends? [...] The procedure seems straightforward – except for one small point: if the question is asked in Russian, or in Japanese, what word will be used for friend? The assumption behind such questionnaires, or behind comparative studies based on them, is that, for example, Russian, Japanese, and En-

glish words for friend can be matched. This assumption is linguistically naive and the results based on it are bound to present a distorted picture of reality.”]

(Goddard & Wierzbicka 1995: 59) Tłum. R. Wójtowicz.

Innym przykładem podawanym przez Wierzbicką są emocje. Utrzymuje ona, że nazwy emocji (takie jak polskie *strach*, *złość*, *szczęście*) są specyficzne dla danego języka i kultury, i z zasady nie mają dokładnych odpowiedników w innych językach. Wierzbicka podaje przykład z własnego doświadczenia jako osoby dwujęzycznej: pomimo tego, że już bardzo długo mieszka wśród anglojęzycznej społeczności w Australii, w dalszym ciągu opisuje swoje emocje (i doświadcza ich) po polsku, używając słów takich jak *żał* i *przykro*, które tylko z grubsza można przetłumaczyć na angielski jako *sorry*, gdyż zawierają one odcienie znaczeniowe właściwe polskiej kulturze (Wierzbicka 2001).

Pewne słowa mają specjalne miejsce w danej kulturze, ponieważ nazywają pojęcia stanowiące ważną jej część. Są to tak zwane „słowa-klucze kultury”, a dokładne badanie ich znaczenia i użycia pozwala nam dokonać wglądu w różne kultury – w tym w naszą własną.

ZADANIE

Jakie słowo języka polskiego mogłoby być przykładem słowa-klucza kultury? Dlaczego akurat to? Co sprawia, że jest unikatowe – jakie zawiera w sobie znaczenie nie dające się łatwo przetłumaczyć na inne języki?

W poprzedniej sekcji, przy okazji omawiania wyrazów oznaczających kolory i różnych słów na ‘drzewo’ czy ‘nosić’, odrzuciliśmy tezę, zgodnie z którą kategorie leksykalne (znaczenia wyrazów) determinowałyby nasze postrzeganie świata i to, jak o nim mówimy. W tej sekcji stoimy na stanowisku, że słownictwo danego języka odzwierciedla środowisko naturalne i społeczne, w którym żyje społeczność użytkowników. Te dwa podejścia da ze sobą połączyć tak, jak w cytacie z Goddarda i Wierzbickiej, pod którym można się z całą pewnością podpisać:

„Słowa specyficzne dla danej kultury to narzędzia konceptualne, które odzwierciedlają przeszłe doświadczenia społeczeństw dotyczące robienia pewnych rzeczy i myślenia o nich określonymi metodami; słowa pomagają zachować te metody. Gdy społeczeństwa się mieniają, również i te narzędzia mogą z czasem być modyfikowane i porzucane. W tym sensie sposób widzenia świata nigdy nie jest w pełni »determinowany« przez zestaw narzędzi poznawczych, choć te mają nań wyraźny wpływ. Analogicznie, jednostkowe widzenie świata nigdy nie jest w pełni »determinowane« przez narzędzia konceptualne, których dostarcza język ojczysty, gdyż zawsze istnieje

ją inne drogi wyrażenia siebie, przy czym nasz język ojczysty wyraźnie wpływa na naszą perspektywę patrzenia na życie.”

[“Culture-specific words are conceptual tools which reflect a society’s past experience of doing, and thinking about things in certain ways; and they help to perpetuate these ways. As a society changes, these tools, too, may be gradually modified and discarded. In that sense the outlook of a society is never wholly ‘determined’ by its stock of conceptual tools, but it is clearly influenced by them. Similarly, the outlook of an individual is never fully ‘determined’ by the conceptual tools provided by his or her native language, because there are always alternative ways of expressing oneself, but one’s conceptual perspective on life is clearly influenced by his or her native language.”] (Goddard & Wierzbicka 1995: 58).

Tłum. R.W.

SPRAWDŹ SIĘ!

Sprawdź się [tutaj](#). Zobacz, ile już wiesz lub czego możesz się jeszcze dowiedzieć z Księgi wiedzy Języków w niebezpieczeństwie.

Bibliografia

- Bartmiński, Jerzy. 2006. *Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie –Skłodowskiej.
- Berlin, Brent and Kay, Paul. 1969. *Basic Color Terms: their Universality and Evolution*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Brown, Cecil H. 2013a. Finger and hand, w: Dryer, Matthew & Haspelmath, Martin (red.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Munich: Max Planck Digital Library, rozdział 130. Dostępne na: <http://wals.info/chapter/130>.
- Brown, Cecil H. 2013b. Hand and arm, w: Dryer, Matthew & Haspelmath, Martin (red.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Munich: Max Planck Digital Library, rozdział 129. Dostępne na: <http://wals.info/chapter/129>.
- Dahl, Östen & Velupillai, Viveka. 2013. The Past Tense, w: Dryer, Matthew S. & Haspelmath, Martin (red.) *The World Atlas of Language Structures Online*. Munich: Max Planck Digital Library, rozdział 66. Dostępne on-line at <http://wals.info/chapter/66>.
- Dryer, Matthew & Haspelmath, Martin, (red.) 2013. *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. Dostępne na: <http://wals.info>.
- Goddard, Cliff & Wierzbicka, Anna. 1995. Key words, culture and cognition. *Philosophica* 55: 37-67.
- Kay, Paul & Maffi, Luisa. 2013. Number of non-derived basic colour categories, w: Dryer, Matthew S. & Haspelmath, Martin (red.) *The World Atlas of Language Structures Online*. Munich: Max Planck Digital Library, rozdział 132. Dostępne na: <http://wals.info/chapter/132>.
- Klein, Wolfgang. 1995. Das Vermächtnis der Geschichte, der Müll der Vergangenheit. *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 100: 77-101.
- Nettle, Daniel & Suzanne Romaine. 2000. *Vanishing voices. The extinction of the world’s languages*. Oxford: Oxford University Press.
- Pawley, Andrew. 2011. What does it take to make an ethnographic dictionary? On the treatment of fish and tree names in dictionaries of Oceanic languages, w: G. Haig et al., (red.) *Documenting*

endangered languages. Berlin: de Gruyter Mouton, 263-287.

Paulin, Pascale. 2010. *Les Baka du Gabon dans une dynamique de transformations culturelles. Perspective linguistiques et anthropologiques*. Thèse du doctorat, Université Lumière Lyon 2.

[Dostępne na: http://www.ddl.ish-lyon.cnrs.fr/fulltext/Paulin/Paulin_2010_These.pdf]

Taylor, John R. 1995. *Linguistic categorization*. Oxford: Oxford University Press.

Taylor, John R. 2001. *Kategoryzacja w języku*. Kraków: Universitas.

Wierzbicka, Anna. 2007. *Słowa klucze. Różne języki – różne kultury*. Warszawa: Wydawnictwo UW.

Wierzbicka, Anna. 1997. *Understanding cultures through their key words: English, Russian, Polish, German, and Japanese*. New York: Oxford University Press.

Wierzbicka, Anna. 2001. A culturally salient Polish emotion: przykro, w: J. Harkins & A. Wierzbicka (red.) *Emotions in crosslinguistic perspective*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.

‡Akhoe Hailom word list. Based on Tertu Heikkinen's wordlist. Zaadaptowana przez: Thomas Widlok, Christian Rapold i Gertie Hoymann. Rozwinięta przez Gertie Hoymann . (W przygotowaniu) marzec 2010. Dostępne w [archiwum DoBeS](#).

Tłumaczenie rozdziału z angielskiego: Radosław Wójtowicz.

Rozdział 3. Język a kultura

Autor: Nicole Nau

Większość z nas zgodzi się z opinią, że język i kultura są ściśle ze sobą powiązane. Niektórzy twierdzą wręcz, że „język to kultura” lub „kultura to język”. Takie ogólne sformułowania mówią jednak niewiele – co one właściwie znaczą? Gdyby język i kultura były właściwie tym samym, to po co używalibyśmy dwóch różnych określeń? Nie wszystkie manifestacje kultury wymagają użycia języka, jak też nie wszystkie aspekty języka zależą od kultury. Warto przyjrzeć się bliżej związkowi tych dwóch pojęć. W tym rozdziale spróbujemy odpowiedzieć na pytanie, co mają one ze sobą wspólnego oraz zastanowimy się, jaką rolę pełni język w praktykach kulturowych. O innym aspekcie współzależności języka i kultury – tym, jak osobliwości danej kultury są odzwierciedlane w języku – dowiesz się więcej z rozdziału *Odkrywamy różnorodność językową*.

Kultura, kultury i kultywacja

Zarówno o języku, jak i o kulturze, można mówić w kategoriach ogólnych („Czym jest język/kultura”) lub też w odniesieniu do konkretnych języków i kultur. Po angielsku da się, za pomocą rodzajnika, oddać rozróżnienie między ogólnym „language” i szczegółowym „a language”. Odpowiedź na pytanie, czym jest język w ogóle, może zawierać się w charakterystyce języka jako wytworu i zdolności ludzkiej czy jako środka komunikacji (w rozdziale *Języki świata* znajdziesz więcej na ten temat). W drugim przypadku interesuje nas to, co składa się na poszczególne języki, np. polski, irlandzki czy turecki. Analogiczną perspektywę można obrać w stosunku do kultury: dana kultura (ang. „a culture”; l.mn. „kultury”) definiowana jest w następujący sposób:

- „duchowy i materialny dorobek społeczności żyjącej w jakimś czasie na określonym terenie” (*Wielki Słownik Języka Polskiego*)
- „(...)ogół wartości, zasad i norm współżycia przyjętych przez dane zbiorowości” (*portal wiedzy WIEM*)

Jedno z powiązań języka z kulturą dotyczy faktu, że idee, zwyczaje i tradycje zazwyczaj przekazywane są ustnie. Niektóre aspekty kultury niekoniecznie muszą wiązać się z użyciem słów: kolejne pokolenia mogą na przykład uczyć się tradycyjnych tańców czy rękodzieła poprzez naśladownictwo. Niemniej jednak, większość zwyczajów związana jest z przekonaniami, wierzeniami i wiedzą, które można zrozumieć jedynie wtedy, gdy są opisane. Język jest szczególnie ważny dla podtrzymywania naszego niematerialnego dziedzictwa kulturowego, a jednocześnie sam jest jego częścią.

NIEMATERIALNE DZIEDZICTWO KULTUROWE

„Dziedzictwo kulturowe nie kończy się na pomnikach i zbiorach przedmiotów. Zawierają się w nim także tradycje i formy ich wyrażania odziedziczone po naszych przodkach i przekazywane kolejnym pokoleniom, takie jak przekazy ustne, tworzenie sztuki, praktyki społeczne, rytuały, wydarzenia związane z przeżywaniem świąt, wiedza na temat natury i otaczającego świata, a także wiedza i umiejętności potrzebne do wytwarzania tradycyjnego rzemiosła.” (UNESCO, tłum. z angielskiego)

Na [stronie UNESCO](#) dowiesz się, które z praktyk kultury zostały umieszczone na liście niematerialnego dziedzictwa.

Kultura jako rzeczownik niepoliczalny (bez formy w liczbie mnogiej) to bardziej abstrakcyjne pojęcie, które wywołuje różnorakie skojarzenia. Łacińskiego słowa *cultura* pierwszy raz użyto w odniesieniu do rolnictwa. Aby zebrać plon, trzeba było uprawiać (kultywować) ziemię – nie wystarczy po prostu pozwolić roślinom rosnąć. Ta idea została następnie metaforycznie rozszerzona na rozwój jednostki i społeczeństwa. Kultura, w szerokim rozumieniu, to wszystko to, co ludzie dodają do natury, aby osiągnąć coś lepszego. W wielu językach europejskich pojęcie kultury utożsamiane jest z cywilizacją, wyrafinowaniem, edukacją czy sztuką. Polski przymiotnik *kulturalny* oznacza, w odniesieniu do ludzi, „wykształcony, wyrafinowany, grzeczny”, ale ma on bardzo zbliżone znaczenie również kiedy określamy nim język. Większość ludzi zgodzi się, że jedne sposoby wyrażania są bardziej „kulturalne” niż inne. Różne są jednak zdania na temat tego, co charakteryzuje taką „kulturalną” mowę oraz jej przeciwieństwo, często określane mianem mowy „prymitywnej”, „wulgarnej” czy po prostu „niechlujnej”. Jednej lub kilku cech wymienionych poniżej używano na przestrzeni dziejów w różnych częściach naszego kontynentu do określenia języka wyrafinowanego lub mowy kogoś wykształconego:

- posiadanie przyjemnego głosu, mówienie z przyjemnym rytmem i intonacją;
- mówienie z określonym akcentem, na przykład pochodzącym z regionu cieszącego się dużym prestiżem lub mówienie bez akcentu (twoja mowa nie zdradza, z jakiego pochodzisz regionu);
- używanie skomplikowanych słów, internacjonalizmów pochodzenia greckiego i łacińskiego;
- mówienie „pełnymi zdaniami”, tak jak w języku pisanym;
- mówienie grzecznie, z szacunkiem dla słuchacza.

PYTANIE 1: Jakie jest twoje wyobrażenie „dobrego” języka i jego przeciwieństwa – „złego” języka?

PYTANIE 2: Jakie aspekty pojęcia „kultura” ilustruje poniższy plakat promujący Międzynarodowy Dzień Języka Ojczystego na Węgrzech? Jaki jest jego przekaz?

(anyanyelv „język ojczysty”, nemzetközi „międzynarodowy”, napja „dzień”)

Plakat autorstwa węgierskiego artysty Vargi Gábora Farkasa

Kultura to różnorodność – tak samo, jak język!

Mówienie o danym języku („a language”) i dawanie mu nazwy, np. „polski” sugeruje pewien rodzaj jedności. W tej jedności jest jednak miejsce dla dużej różnorodności: mowa starszego rolnika z południa Polski, młodego pracownika z Gdańska i profesora poznańskiego uniwersytetu różnią się między sobą, wszyscy oni jednak mówią „po polsku”. Patrząc pod innym kątem, język każdego z następujących tekstów: poematu Adama Mickiewicza, artykułu prasowego i dyskusji na forum internetowym ma odmienną charakterystykę. To samo dotyczy kultury. Zgodnie z definicjami podanymi wcześniej, „kultura polska” to duchowy i materialny dorobek Polaków. Wiadomo jed-

nak, że nie wszyscy ludzie w Polsce praktykują np. wszystkie polskie zwyczaje, a niektóre z nich, znane dużym grupom ludzi, przeważnie charakteryzują się pewnym stopniem zróżnicowania. Po bliższym przyjrzeniu się językowi i kulturze widać, że poszczególne części składowe każdego z tych dwóch pojęć mają pewne aspekty wspólne.

Odmiany językowe, czyli różne sposoby używania języka, można z grubsza podzielić na trzy klasy:

- odmiany geograficzne – odmiany używane tylko w niektórych częściach terytorium, na którym mówi się danym językiem;
- odmiany społeczne – odmiany używane przez grupy społeczeństwa, określane za pomocą czynników takich jak wiek, płeć czy zawód;
- odmiany funkcjonalne – odmiany utożsamiane z sytuacjami i z funkcją, jaką pełni w nich język.

Danej odmiany często nie da się jednoznacznie zaklasyfikować do jednej z tych trzech grup – może ona na przykład być używana tylko w danym regionie przez określoną grupę społeczną lub też przez daną część społeczeństwa w konkretnych sytuacjach. W tej części rozdziału zajmiemy się głównie odmianami geograficznymi i społecznymi, a typowe odmiany funkcjonalne omówione zostaną w sekcji poświęconej rodzajom tekstów.

Odmiany geograficzne i tożsamość lokalna

Geograficzne odmiany językowe mogą zajmować większe lub mniejsze terytoria. W przypadku języków używanych w kilku krajach można uznać, że granice każdego z państw wyznaczają odmianę geograficzną – na przykład francuski z Francji, Szwajcarii, Belgii czy Kanady. Z drugiej strony, istnieją lokalne odmiany wiejskie, używane tylko w jakiejś gminie lub wsi. Poza tymi dwoma sytuacjami mamy do czynienia z szeregiem odmian używanych na terenie jakiegoś hrabstwa, województwa czy stanu. Czasami ich zasięg rozciąga się poza granice administracyjne: na przykład dialekty alemańskie języka niemieckiego używane są na terytoriach przygranicznych w Niemczech, Francji i Szwajcarii. Dialekty średniego zasięgu – zajmujące terytorium większe od gminy, a mniejsze niż kraj – mają prawdopodobnie największe znaczenie dla użytkowników danego języka, szczególnie jeśli są kojarzone z jakimś regionem kulturowym.

Przejdź do [Interaktywnej Mapy](#), dowiedz się więcej o dialektach języka [karaimskiego](#) i spróbuj rozwiązać ćwiczenia!

Lokalny dialekt jest dla większości jego użytkowników językiem, w którym zostali wychowani, językiem domu, rodziny, znajomych i przyjaciół. Mówienie w dialekcie daje jego użytkownikom poczucie przynależności. Jest on częścią ich tożsamości, czy im się to podoba (a większości się podoba), czy nie. Ci, którzy nie zostali wychowani w dialekcie, często nie doceniają jego znaczenia. Są obojętni wobec lokalnych odmian geograficznych, a czasem wrogo do nich nastawieni i naśmiewają się z osób, które nimi mówią. Poza społecznościami użytkowników dialekty rzadko są uznawane za prestiżowe odmiany języka, ale niektóre są szczególnie napiętnowane. To, na ile dany dialekt cieszy się prestiżem, jest czasem uwarunkowane historycznie: na przykład odmiany używane na obszarach tradycyjnie biedniejszych mają mniejszy prestiż niż te z zamożniejszych regionów.

W wielu państwach europejskich krążą stereotypy na temat tego, które z dialektów są „brzydkie”, a gdzie ludzie mówią „ładnie”.

Jak wygląda sytuacja w Polsce? Czy prestiż przypisany jakiemuś dialektowi idzie w parze z sukcesami życiowymi jego użytkowników, czy może da się znaleźć historyczne powody różnic w prestiżu między poszczególnymi dialektami?

Dialekt kontra standard

W Europie dialekty przeważnie przeciwstawia się językowi standardowemu, który znany jest wszystkim mieszkańcom danego kraju niezależnie od miejsca pochodzenia. Istotne jest by zauważyć, że język standardowy także jest pewną odmianą i nie jest on tożsamy z danym językiem: na przykład polski standardowy to nie cały język polski, tylko jego część. Poza zasięgiem geograficznym jeszcze kilka czynników pomaga w odróżnieniu odmiany dialektalnej od standardowej, na przykład:

- użytkownicy: w dialekcie rozmawia się z tymi, których dobrze się zna: rodziną, przyjaciółmi czy sąsiadami, a w standardzie – z innymi ludźmi;
- sytuacja: dialektów używa się w sytuacjach nieformalnych: prywatnych rozmowach, spędzając wolny czas. W sytuacjach formalnych ludzie raczej używają odmiany standardowej;
- medium: dialekty przeważnie istnieją w mowie, rzadko w piśmie, podczas gdy standard językowy – i w mowie, i w piśmie; w szeregu języków europejskich pojęcie języka standardowego wyraża się jako „język literacki”;
- akwizycja: dialekty nabywane są w sposób naturalny, bez aktywnego „uczenia się” czy studiowania, gdy tymczasem standardu uczymy się dodatkowo w szkole (szczególnie standardu pisanego);

- standaryzacja: odmiana standaryzowana, co oznacza, że jest formą rozwiniętą świadomie. Dialekty są z kolei odmianami językowymi, które nie przeszły standaryzacji i jedynie ich użycie, nieświadome wybory dokonywane przez użytkowników mają wpływ na to, co jest właściwe, a co nie.

Powyższa charakterystyka to jednak tylko pewien modelowy zarys. Sytuacja może być różna w przypadku każdego pojedynczego dialektu.

PYTANIE: Pomyśl o dialekcie, który dobrze znasz. Które z powyższych elementów go charakteryzują, a które nie? Czy istnieją jakieś inne różnice w użyciu tego dialektu w porównaniu do języka standardowego? Które z różnic uważasz za ważne, a które są mniej istotne?

Odmiana standardowa kojarzona jest z edukacją i szkołą, z pismem i książkami, z publiczną sferą życia i z sytuacjami oficjalnymi wymagającymi świadomego i zaplanowanego użycia języka. Dialekt utożsamiany jest ze sferą prywatną, sytuacjami nieformalnymi i takim użyciem języka, które charakteryzuje się większą spontanicznością. Częściowo ze względu na te różnice dialekty często bywają piętnowane jako odmiany „niewykształcone”, a tylko standard uważa się za „kulturalny” (por. wcześniejsza dyskusja o kulturze i kultywacji). Tego rodzaju poglądy powszechnie podzielano w całej Europie w XIX i XX wieku. Szczególnie w okresie między latami 50. a 80. XX wieku wielu rodziców nie mówiło do swoich dzieci w lokalnym dialekcie, gdyż uważali, że wychowywanie w odmianie standardowej zapewni potomstwu łatwiejszy dostęp do edukacji i zagwarantuje lepszy start w życiu. Rodzice prawdopodobnie nie zdawali sobie sprawy z tego, że dzieci z łatwością są w stanie opanować więcej niż jedną odmianę języka oraz że mówienie dialektem w domu nie stanowi przeszkody dla nauki odmiany standardowej w szkole. Wskutek tej tendencji wiele dialektów języków europejskich narażonych zostało na wymarcie. Dla dzieci urodzonych w tych czasach dialekt nie był już najbardziej naturalnym językiem. Być może były w stanie podłapać go z mowy dziadków czy sąsiadów, ale nie mówiły nim płynnie. Językoznawcy określają takie osoby mianem „pół-użytkowników” (ang. *semi-speakers*). Oczywiście pół-użytkownicy dialektów nie przekazali ich później swoim dzieciom. Jest to typowy scenariusz na doprowadzenie języka lub dialektu do sytuacji, w której jest on poważnie zagrożony wymarciem.

Dialekty już nie umierają!

Na szczęście dla dialektów, tendencje dość mocno się zmieniły i lokalne odmiany językowe znów stały się popularne. Ludzie już raczej nie wstydzą się swojego akcentu, a używanie słów dialektalnych i lokalnych powiedzeń często jest wyrazem dumy z przynależności do danego miejsca. Wyrażenia dialektalne nierzadko pojawiają się w

reklamach produktów regionalnych czy w informacjach dla turystów. W ostatnich latach w kilku krajach europejskich hitem jest głosowa nawigacja GPS w dialektach. Pierwsza wersja takiej nawigacji, która pojawiła się w Niemczech – wypuszczona na rynek w grudniu 2009 aplikacja w dialekcie kolońskim – spotkała się z bardzo entuzjastycznym przyjęciem: w ciągu pierwszego roku od premiery pobrano ją ponad 25 tysięcy razy (<http://www.koelsch-akademie.de/>). W Polsce możemy słuchać głosu GPS na przykład po śląsku – zob. demonstrację [tu](#).

Poniżej mamy przykład użycia dialektu w reklamie. W Poznaniu i Wielkopolsce, słynnej z uprawy ziemniaka, warzywo to nosi lokalną nazwę „pyra”.

Lokalne piwo i lokalny dialekt (Fot. Nicole Nau)

Dialekty, jak wszystkie języki, z czasem ulegają zmianom. W ciągu ostatnich stu lat na rozwój dialektów w Europie bardzo duży wpływ miały takie czynniki jak: zmieniający się stosunek ludzi do gwar, uprzemysłowienie i urbanizacja, zwiększająca się mobilność ludności, coraz większa rola mass mediów. Wiele dialektów upodobniło się do odmian standardowych, a to, co z nich zostało, to często jedynie pojedyncze słowa lub tylko akcent. „Prawdziwy” dialekt różni się od standardu również pod względem gramatyki. Panuje błędne przekonanie o tym, że dialekty nie mają gramatyki. Oczywiście, że mają, bo bez gramatyki nie ma języka! Tyle tylko, że system gramatyczny dialektu różni się od systemu odmiany standardowej, a do tego gramatyka

dialektu przeważnie nie jest spisana i nie istnieje np. w gramatykach szkolnych. A mogłaby; w ostatnim czasie podejmuje się wiele prób spisania gramatyk dialektów i opracowuje się materiały edukacyjne. Szczególnie w internecie roi się od takich publikacji – oto przykład:

Strona bairisch-lernen.de (Bairisch lernen = nauka bawarskiego)

Dialekt czy język regionalny?

Kiedy dialekt jest używany w piśmie i w sferze publicznej, nauczany w szkołach, a jego system opisany w gramatykach i słownikach, ludzie zaczynają pytać „Jak się to pisze?” albo „Czy tak jest poprawnie?”. To znaczy, że pojawia się potrzeba standaryzacji. Nie licząc przynależności do określonego miejsca, dialekt traci swoje charakterystyczne cechy wymienione wcześniej. W przypadku takiego dialektu trzeba byłoby raczej mówić o języku regionalnym (zob. też rozdział *Ginące języki, etniczność, tożsamość i polityka*). Języki regionalne można spotkać w różnych krajach Europy: dolnoniemiecki w Niemczech, kaszubski w Polce, łatgalski na Łotwie. Charakterystyczne dla tych języków jest to, że są one silnie kojarzone z lokalną tożsamością i elementami kultury regionalnej. Dla przykładu, łatgalski jest tradycyjnie językiem używanym w obrządku katolickim, a katolicyzm stanowi ważny element kultury Łatgalii, podczas gdy inne regiony Łotwy są w większości protestanckie. Język regionalny najczęściej istnieje obok innych języków, przede wszystkim języka urzędowego danego kraju – oznacza to, osoby mówiące językiem regionalnym są dwujęzyczne. Języki regionalne mają wiele cech wspólnych z językami mniejszości, ale istnieją też znaczące różnice. Użytkownicy języków regionalnych nie stanowią mniejszości, a należą do większości. Na przykład osoby mówiące dolnoniemieckim są w równym stopniu

Niemcami, co użytkownicy dialektów wysokoniemieckich. Jednak nie zawsze jest jednoznaczne, czy powinniśmy mówić o jakiejś odmianie jako o dialekcie, języku regionalnym czy o mniejszościowym. Ludzie przeważnie mają odmienne zdania na temat statusu poszczególnych odmian i używają różnych argumentów dla poparcia swoich poglądów. Języki regionalne niejednokrotnie są tematem burzliwej debaty publicznej, co tylko pokazuje, z jak ważnymi kwestiami mamy do czynienia.

PYTANIE: Które odmiany regionalne w Polsce pojawiają się w dyskusji publicznej? Jakie są argumenty za uznawaniem ich za dialekty lub za języki regionalne/mniejszościowe?

Nowe dialekty i zróżnicowanie społeczne

Przedmiotem zainteresowania tradycyjnej dialektologii, która pojawiła się w XIX w. jako osobna dziedzina językoznawstwa, były wiejskie dialekty używane na małych terenach oraz ich porównania do innych dialektów tego samego języka. Najlepszym dla dialektologów typem informatora był starszy mężczyzna, który miał niewielki kontakt z językiem standardowym, a którego mowa przez to charakteryzowała się dużą ilością „przestarzałych” cech tradycyjnego dialektu. Dialektolodzy Jack Chambers i Peter Trudgill ukuli w 1980 roku dla takiego „ideału” akronim NORM od angielskiego *non-mobile, older, rural male* (zobacz też na s. 110 w Barbour i Stevenson 1998). Wyobrażenie o starszej osobie ze wsi jako o typowym użytkowniku dialektu panuje także wśród nie-językoznawców. Od końca XIX w. społeczeństwa europejskie bardzo się jednak zmieniły i NORM już nie jest „normą”, a raczej rzadkością. Współczesna dialektologia obiera szersze spojrzenie na dialekty i ich użytkowników. Językoznawcy badają na przykład użycie odmian lokalnych przez różne grupy wewnątrz jednej społeczności, czyli związek między mówieniem w dialekcie a czynnikami takimi jak wiek, płeć czy klasa społeczna. Tego rodzaju badania wykazują, że stereotypowa zasada „starsi mężczyźni ze wsi mówią w dialekcie, a młode kobiety z miasta – w standardzie” często się nie sprawdza. Rzeczywistość jest dalece zróżnicowana, a realia w różnych częściach Europy mogą być odmienne. Na przykład typową dla południowych Niemiec jest sytuacja, w której „czysty dialekt” i „czysty standard” to dwa przeciwległe końce kontinuum, a mowa pojedynczych użytkowników plasuje się gdzieś pośrodku, bliżej jednego lub drugiego końca takiej przenośnie rozumianej osi. Język poszczególnych mieszkańców południowych Niemiec może dodatkowo zmieniać się w zależności od sytuacji i osoby, z którą rozmawiają: na przykład w domu z babcią ktoś może mówić odmianą bardzo zbliżoną do „czystego dialektu”, z kolegami w szkole czymś pomiędzy dialektem a standardem, a w sytuacjach bardziej oficjalnych – odmianą bliską standardowi, ale z delikatnie wyczuwalnym regionalnym akcentem.

PYTANIE: Jakie jest Twoje stereotypowe wyobrażenie użytkownika dialektu? Pomyśl o pięciu osobach, o których wiesz, że mówią w dialekcie – czy pasują one do tego stereotypu? Czy są między nimi różnice jeśli chodzi o sposób, w jaki mówią?

W wielu częściach Europy udokumentowane w XIX w. „czyste” regionalne dialekty wychodzą obecnie z użycia. Pojawiają się jednak nowe odmiany: jako że współcześnie coraz więcej osób mieszka w miastach, dialekty miejskie nabierają rosnącego znaczenia – zarówno dla osób nimi mówiących, jak i dla językoznawców. Dialekt miejski często łączy w sobie cechy odmiany geograficznej (dialektów wiejskich używanych w regionie) i odmian społecznych (mowy określonych grup społecznych). Na przykład dialekt miejski z Helsinek, nazywany po fińsku *Stadin slangi*, powstał wśród młodych przedstawicieli klasy robotniczej. Z czasem zaczęły go używać inne grupy społeczne, a obecnie slang jest popularnie używany w wielu sferach życia – istnieje nawet wersja platformy internetowej Helsińskiego Transportu Publicznego w *Stadin slangi*. Dialekt miejski Paryża (*argot parisien*) ma z kolei dwa źródła: mowę paryskich rzemieślników i tajny język złodziei (tzw. *argot złodziejski*).

PRZYKŁAD DIALEKTU MIEJSKIEGO: STADIN SLANGI

Na początku XIX wieku Helsinki były małym szwedzkojęzycznym miasteczkiem. Kiedy jednak stały się stolicą Finlandii, zaczęła się masowa industrializacja, a wielu młodych fińskojęzycznych Finów zaczęło napływać do Helsinek z innych części kraju za pracę. W latach 80. XIX w. populacja miasta była wielojęzyczna: mieszkańcy Helsinek mówili po szwedzku, fińsku, rosyjsku i niemiecku. Slang helsiński zrodził się wśród tej części miasta, której językiem ojczystym był fiński. Gramatyka *Stadin slangi* bazuje na potocznej odmianie fińskiego, ale słownictwo pochodziło w większości ze szwedzkiego, w mniejszym stopniu z rosyjskiego i niemieckiego. W XX wieku, kiedy zaczął być używany również wśród innych grup społecznych, slang uległ zmianom. W swej obecnej formie przypomina on mówiony fiński. Podczas gdy słownictwo pochodzenia szwedzkiego dalej stanowi wyraźny element *Stadin slangi*, nowo pojawiające się słowa pochodzą obecnie dużo częściej z angielskiego.

Istnieje szereg nazw na określenie odmian językowych używanych przez różne grupy jednej społeczności językowej. Językoznawstwo używa w odniesieniu do tego typu odmian technicznego terminu *socjolekt*, który ma szerokie spektrum znaczeniowe. Zarówno językoznawcom, jak i osobom nie zajmującym się językami znany jest termin *slang* odnoszący się do odmian mowy potocznej – mówiliśmy chociażby przed momentem o miejskim dialekcie Helsinek jako o slangu. Innym przykładem jest slang

młodzieżowy, czyli odmiana używana przez ludzi młodych w gronie rówieśników, często kojarzona z życiem szkolnym. Czasami uczniowie danej szkoły mają swój własny, unikalny slang, który różni się od slangu uczniów innych szkół. Bardzo ważną funkcją spełnianą przez slang jest manifestacja przynależności do grupy i jej podtrzymywanie: słysząc, czy dana osoba należy do twojej grupy, czy jest spoza niej. Niekiedy slang kojarzy nam się z konkretną kulturą (zwaną często „subkulturą”). Dobrym przykładem jest kultura hip-hopowa, która ma swoje źródło w praktykach kulturowych afroamerykańskiej i latynoskiej młodzieży z przedmieści Nowego Jorku – jest ona kojarzona ze slangiem tej grupy. Kiedy hip-hop stał się popularny na całym świecie, slang, razem z innymi elementami kultury hip-hopowej, szczególnie muzyką rap, zaczął być znany szerszym grupom ludzi. Odmiany językowe charakterystyczne dla danych sfer zawodowych (np. medycyny) lub dla określonych zajęć (takich jak polowanie czy tkactwo) to żargony – odmiany na specjalne okazje. Żargonu zwykle nie uważa się za niestandardową odmianę języka (w przeciwieństwie do slangu) i używa się go tak w mowie, jak i w piśmie. Na przykład żargon myśliwych może się pojawić w czasopiśmie łowieckim.

Powyższe wyjaśnienia dają właściwie jedynie pewną ogólną orientację co do wymienionych terminów, gdyż często nie ma zgodności jeśli chodzi o sposób, w jaki mają one być rozumiane. Pewnej niekonsekwencji nie da się skądinąd uniknąć, gdyż wiele z tych odmian ma kilka twarzy. To, co powyżej zdefiniowaliśmy jako slang, niektórzy uważają za dialekt, podczas gdy inni mogą używać słowa „slang” mając na myśli żargon, i tak dalej. Innym terminem o wielu znaczeniach jest argot. W swojej książce o tajnym języku językoznawca Barry Blake określa argot (w tłumaczeniu z angielskiego) jako „zestaw niestandardowego słownictwa używanego przez grupę, którą łączą wspólne interesy, izolacja lub opozycja w stosunku do władzy”. Możemy przyjrzeć się różnicom między argotem, slangiem i żargonem przez pryzmat celu, w jakim są używane: główną funkcją slangu jest manifestacja przynależności mówiącego do jakiejś grupy, podczas gdy argotu używa się po to, by nie zostać zrozumianym przez innych. Z kolei użycie żargonu ma na celu zaoferowanie bardziej zróżnicowanego sposobu komunikacji w obrębie danej dziedziny lub na konkretny temat.

Słownictwo do zadań specjalnych

Slangi, argoty i żargony różnią się od odmiany standardowej głównie pod względem słownictwa. Jak budują one słownictwo, skąd pochodzą nowe wyrazy? Języki świata używają tutaj kilku technik.

Nowe słowa mogą pochodzić chociażby z innego języka. Jak już wspomnieliśmy powyżej, helsiński dialekt miejski zaczerpnął dużą część swojego słownictwa z języka szwedzkiego. Współczesne slangi młodzieżowe bazują często na słownictwie angielskim. W żargonach medycznych czy akademickich łatwo znajdziemy wyrazy pocho-

dzenia greckiego czy łacińskiego. Tajnym językiem brytyjskich Romów jest (lub był) anglo-romani – odmiana opierająca się na języku angielskim, ale której słownictwo pochodziło w dużej mierze z języka romskiego.

CZYM JEST ANGLO-ROMANI?

Wyjaśnia prof. Yaron Matras z Uniwersytetu w Manchesterze:

Mówi się, że starsze pokolenia używały więcej słownictwa romskiego w mowie codziennej, jednak obecnie użycie wyrazów romskich zmalało. Wstawki romskie pojawiają się częściej w obecności romskich gości lub kiedy Romowie spotykają się z rodziną. Czasem użycie romskiego jest humorystyczne, a Romowie mogą nieraz sięgać po wyrazy z tego języka w miejscach publicznych, żeby gaujos (nie-Romowie) ich nie zrozumieli. Ktoś może np. powiedzieć ‘the moosh is dikkin us!’ czyli ‘facet nas obserwuje!’. Językoznawcy czasem nazywają wstawianie romskich słów do rozmowy odbywającej się po angielsku mianem ‘anglo-romani’. (Romani in the UK: <http://www.bbc.co.uk/voices/multilingual/romani.shtml>)

Czy rozumiesz poniższy komentarz do artykułu profesora Matrasa? Które słowa są pochodzenia romskiego? Czy potrafisz odgadnąć ich znaczenie?

Bryn Heron, Northampton:

My Puri dai and the Rom spoke the pure, inflected chib. Their grandchildren, me included, have only the pogerdi chib, now. I married away from the kawlo rattee, a gawji whom I love to this day. Apart from my grandparents, I have never heard the pure chib spoken. I agree with Jacqueline, though – if you want the pukkered chib, go to the kawlo ratte, not the Romanes Rai or Rawnee.

Słownik angloromański znajdziesz pod tym adresem:

<http://romani.humanities.manchester.ac.uk/angloromani/index.html>

Nowe wyrazy mogą też powstawać tak, że już istniejącym nadaje się nowe znaczenie. W żargonie niemieckich myśliwych słowo *Licht* (w standardzie niemieckiego „światło”) oznacza oczy rogacizny, *Mönch* („mnich”) to jeleni bez poroża, a *Schalen* („miski” lub „skorupki” w niemieckim standardowym) to szpony drobnej zwierzyny łownej. W argocie brytyjskich złodziei słowo *pig* oznacza „policjant”, *fork* to „kieszonkowiec”, *school* „więzienie”, a *convent* – „burdel” (Blake 2011: 214). Stare (standardowe) i nowe (specjalne) znaczenie mogą być powiązane ze sobą za pomocą metafory – podobieństwa między dwoma conceptami. Na przykład jeleni bez rogów jest na swój sposób „łysy” – dlatego przypomina mnicha. Inny ze sposobów kojarzenia znaczeń polega na wybieraniu słowa, które ma znaczenie przeciwstawne – choćby tak jak w przypadku wyrazu *convent* „burdel”, które w swoim tradycyjnym znaczeniu oznacza „klasztor”. Tej techniki używa się w celu wywołania komicznego

efektu, ale też wtedy, kiedy użytkownicy argotu nie chcą, żeby osoby z zewnątrz ich rozumiały. Mówienie z użyciem wyrazów przeciwnych względem tego, co ma się na myśli, może oznaczać, że mówiący znajdują się w nietypowej, „specjalnej” sytuacji. Język warlpiri używany w środkowej Australii posiada specjalną odmianę używaną w rytuałach inicjacyjnych, zwaną jiriwirri – „język do góry nogami”. Polega ona na odwracaniu znaczeń całych zdań. Na przykład, kiedy młody mężczyzna mówi „Jestem niski”, ma na myśli „Ty jesteś wysoki”.

JIRIWIRRI (lub Jiliwirri), czyli mówienie na odwrót w stosunku do tego, co ma się na myśli (przykłady z Riemer 2010: 95, za Hale 1971)

kari ka ngurungka karimi

zwykły warlpiri: „Ktoś inny stoi na niebie”

odmiana jiliwirri: „Ja siedzę na ziemi”

ngajurna rdangkarlpa

zwykły warlpiri: „Ja jestem niski”

odmiana jiliwirri: „Ty jesteś wysoki”

Po trzecie, nowe wyrazy mogą powstawać drogą słowotwórczą (z rozdziału *Struktury językowe* dowiesz się, czym dokładnie jest słowotwórstwo), szczególnie przez derywację i tworzenie wyrazów złożonych. Techniki mogą być takie same, jak w odmianie standardowej, ale w przypadku slangów i argotów często mamy do czynienia ze specjalnymi środkami derywacji, które zaznaczają wyrazy jako należące do slangu. Zabiegi te polegają np. na „bawieniu się” materiałem wyrazowym. Dwie z technik szeroko rozpowszechnionych w slangach i tajnych językach – jak również w dziecięcych zabawach językiem – to: (I) wstawianie dodatkowych samogłosek lub sylab do wyrazu i (II) zmienianie kolejności sylab lub innych części wyrazu. Obydwie techniki da się ze sobą łączyć. Przykładem na (I) jest łotewski „język fasolkowy” – *pupinvaloda*. W *pupinvaloda* przed każdą sylabą wstawia się dodatkową sylabę składającą się ze spółgłoski [p] i samogłoski z sylaby poprzedzającej. W ten sposób wyraz *pupinvaloda* w *pupinvaloda* brzmi *pu-pu-pi-pin-va-pa-lo-po-da-pa* (naturalnie największą frajdę sprawiają próby wymówienia tego szybko). Odmiany językowe stosujące technikę (II) to na przykład: angielski back slang, francuski verlans i bośniacko-serbsko-chorwacki šatrovački.

PRZYKŁADY SLANGÓW, w których wyrazy powstają przez zmienianie kolejności części wyrazu pierwotnego:

BACK SLANG (przykłady z Blake 2011: 217): *look* > *cool*, *market* > *tekram*, *yes* > *say*, *no good* > *on doog*; *hat* > *tach*, *home* > *eemosh*; *old* > *delo*, *knife* > *eefink*, *back slang* > *kecab genals*

VERLANS (przykłady z hasła ‘Verlans’ na francuskiej Wikipedii): *argent* > *genhar* ‘pieniądze’, *cigarette* > *garetteci* ‘papieros’, *copine* > *pineco* ‘dziewczyna’, *famille* > *mifa* ‘rodzina’, *femme* > *meuf* ‘kobieta’, *comme ça* > *asmeuk* ‘w ten sposób’

ŠATROVAČKI (przykłady z hasła ‘Šatrovački’ na angielskiej Wikipedii): *pivo* > *vopi* ‘piwo’, *kafa* > *fuka* ‘kawa’, *smrdi* > *dismr* ‘śmierdzi!’, *muž* > *žmu* ‘mąż’, *pazi* > *zipa* ‘uwaga!’

Warto zauważyć tu dwie rzeczy. Po pierwsze, mimo że odmiany wymienione powyżej są przede wszystkim lub wyłącznie używane w mowie, przynajmniej angielski Back slang i francuski Verlans bazują na tym, jak słowa są zapisywane. Na przykład jeżeli angielskie słowo *knife* [naif] „nóż” wymówić wspaniale, dałoby to *fine* [fain]. Jednak backslangowy odpowiednik tego słowa to *eefink* [i:fink] – litera, której nie wymawiamy w słowie *knife*, pojawia się w wyrazie slangowym, gdzie wymawia się ją jak w izolacji. Francuskie *femme* „kobieta”; wymawia się [fam], więc gdyby verlans bazowało na wymowie, jego odpowiednik dla *femme* brzmiałby [maf]. Ma on jednak postać [mœf] ponieważ tak po francusku wymawia się literę „e”, gdy oznacza dźwięk akcentowany. Drugim ciekawym faktem jest to, że tam, gdzie mówi się tego typu odmianami językowymi, używają ich bardzo różne grupy ludzi – od dzieci do przestępców.

Funkcje słownictwa specjalnego i inne spojrzenie na „kulturalny” język

Wszystkie sposoby tworzenia nowego słownictwa wymienione do tej pory mogą mieć przynajmniej trzy funkcje:

- służyć za kod szyfrujący informację tak, by była niedostępna dla osób z zewnątrz,
- być wyznacznikiem tożsamości, sygnalizować przynależność do grupy (ci, którzy znają technikę, rozumieją i potrafią tworzyć tajne słowa to „swoi”) oraz
- być częścią gry językowej – czegoś, co lubią nie tylko dzieci.

Z kolejną funkcją mieliśmy do czynienia przy jiriwirri:

- słownictwo specjalne sygnalizuje, że sytuacja lub rozmowa ma wyjątkowy charakter.

Ta ostatnia funkcja ma być może mniejsze znaczenie w Europie, ale stanowi istotny aspekt kultur australijskich Aborygenów. Szereg języków Australii posiada specjalne odmiany używane w rozmowach między członkami rodziny, gdy jedna z osób jest zobowiązana przez normy społeczne do niezwracania się do innej w zwykły sposób. Istnieją pewne tabu: słowa, których trzeba unikać w obecności określonych osób, a które nakazują przez to używania odmiany zwanej językiem unikania. Ponieważ tabu często dotyczy teściów, języki unikania są też nazywane „językami teściowej” (odmianami, których używają mężczyźni z danej społeczności, gdy rozmawiają ze swoją teściową). W językach unikania znajdziemy te same zabiegi, o których mówiliśmy wcześniej: używanie słów z innego języka, nadawanie wyrazom nowych znaczeń lub tworzenie słów na specjalnych zasadach.

„Języki teściowej” mogą zaskakiwać nas swoją egzotyką, ale wiedza stojąca za tym zjawiskiem jest podobna dla wielu kultur europejskich: stosunki społeczne regulują to, jak używamy języka, a pewne sytuacje wymagają określonego sposobu wyrażania się. Zauważenie tego podobieństwa doprowadza nas do nowej definicji osoby „kulturalnej” (wykształconej) i jej języka: jest to człowiek, który potrafi używać różnych odmian językowych zgodnie z normami społecznymi panującymi w jego kulturze. Żadna z odmian sama w sobie nie jest „niewłaściwym językiem” – staje się nim tylko wtedy, kiedy jest używana w niewłaściwych okolicznościach.

Język to działanie, a kultura to czasownik

Szereg naukowców badających język lub kulturę zauważyło niezależnie od siebie, że te dwa pojęcia lepiej jest rozumieć jako czynności i procesy niż jako rzeczy – są one czymś, co raczej się dzieje, aniżeli czymś, co istnieje i co posiadamy. Aby lepiej uzmysłowić sobie, o co chodzi, zastąpmy rzeczowniki „język” i „kultura” czasownikami. Na przykład możemy powiedzieć „Kulturujemy” zamiast „Mamy kulturę” lub „Językowanie to ważna dla ludzi czynność”. Antropolog kultury [Brian Street](#) napisał w tytule swojego artykułu na temat problemów z definiowaniem kultury „Kultura to czasownik”. Rozmyślając nad naturą języka, Wilhelm von Humboldt już w roku 1836 twierdził, że język nie jest produktem czy rezultatem czynności, tylko samą tą czynnością, siłą stwórczą.

Taka perspektywa rodzi nowe pytania o związek języka z kulturą, na przykład: Jak i w których sytuacjach tworzymy kulturę poprzez język? Które z aktywności językowych są praktykami kulturowymi? Jakie przybierają one formy w różnych kulturach? Możemy rozróżnić pomiędzy np. codziennymi praktykami kulturowymi i tymi, które towarzyszą tylko specjalnym okazjom. Albo wprowadzić podział na zwyczaje prakty-

kowane przez wszystkich członków społeczności oraz zwyczaje wymagające większego przygotowania czy talentu (jak choćby pisanie wierszy) lub specjalnego statusu (np. kaznodziejstwo). Przykładami na praktyki kulturowe, które mogą być wykonywane przez wszystkich członków społeczności, są: wymienianie pozdrowień, modlitwa dziękczynna za posiłek, podziękowanie za prezent, pisanie smsów, składanie życzeń urodzinowych, śpiewanie kolęd, wysyłanie kartek świątecznych, czytanie gazety przy śniadaniu, czytanie dzieciom na dobranoc, pisanie blogów czy pamiętników... Wiele z tych zwyczajów jest uniwersalnych – ludzie pozdrawiają się i dziękują sobie nawzajem na całym świecie – a inne są specyficzne dla danej kultury. Jedne to praktyki ustne (dzieją się przez mówienie i słuchanie), a inne są praktykami pisemnymi (wykonuje się je przy udziale czytania i pisania).

„Językowanie” dzieje się wszędzie... (tu: przyłapane w Berlinie.
Fot. Nicole Nau)

Nawet jeśli jakiś zwyczaj jest powszechny wśród wielu kultur, da się zauważyć różnice w sposobie jego praktykowania. Uświadamiamy sobie te różnice ucząc się innych języków i odwiedzając miejsca, gdzie są one używane. Zdajemy sobie sprawę, że nie wystarczy się nauczyć słów na „dzień dobry” czy „dziękuję” – nie mniej istotna jest wiedza, na jakich zasadach ich używać. Istnieją reguły dotyczące tego, kiedy należy powiedzieć „dziękuję” oraz co powinna odpowiedzieć osoba, której się dziękuje; zasady regulujące witanie się osób, które po raz pierwszy się spotykają oraz jakiego powitania używa się w danej sytuacji („Dzień dobry” czy raczej „Cześć”); reguły dotyczące składania gratulacji, i tak dalej.

Im bardziej kultura, w której gościmy różni się od naszej własnej, tym bardziej zauważamy, jak wiele aspektów codziennego użycia języka to de facto praktyki kulturowe. Jakaś sytuacja, np. zasiadanie do wspólnego posiłku lub picie wina na impre-

zie, może wymagać od uczestników wypowiedzenia jednego czy dwu słów w jednej kulturze, podczas gdy w innej trzeba wyprodukować dłuższą kwestię, w mowie albo w piśmie.

Mieszkańcy Kaukazu słyną z wznoszenia **DŁUGICH TOASTÓW**.

Kliknij [tutaj](#) aby zobaczyć przykład toastu wznoszonego w zagrożonym języku swańskim.

Gatunki tekstów

Aktów społecznych, takich jak zawieranie małżeństwa albo przyjęcie do społeczności nowonarodzonego dziecka, dokonuje się poprzez wypowiadanie pewnych formuł. Obchodzenie niektórych świąt wymaga określonych, rozbudowanych wypowiedzi. Użycie języka jest ważną częścią praktyk religijnych: odmawianie modlitw, rytuały, dziękczynienie Bogu, rozmowa ze zmarłymi. Każda z praktyk odbywa się w określonej formie, która może być mniej lub bardziej ściśle określona, wyznaczona tradycją. Dla przykładu wiele kultur wypracowało utarte formuły wypowiadane przy zawieraniu małżeństwa. Polskojęzyczna wersja przysięgi katolickiej brzmi tak:

Ja, _____, biorę ciebie, _____, za męża/żonę i ślubuję Ci miłość, wierność i uczciwość małżeńską oraz że cię nie opuszczę aż do śmierci. Tak mi dopomóż Panie Boże Wszechmogący w Trójcy Jedynej i wszyscy święci (źródło: hasło „Przysięga małżeńska” na Wikipedii)

W przysiędze małżeńskiej każde słowo musi być wypowiedziane dokładnie w wyznaczonej formie. Inne ceremonie mogą na przykład tylko określać strukturę tekstu i mówić, jakie elementy muszą być w nim zawarte, ale poza tym pozostawiać przestrzeń dla pewnej dowolności. Mowa wygłoszona przez przedstawiciela samorządu szkolnego podczas uroczystości zakończenia roku będzie zawierała: powitanie gości (w pewnym porządku, na przykład: najpierw dyrekcję, potem nauczycieli, przedstawicieli rady rodziców, na końcu uczniów), przypomnienie, co działo się w danym roku w szkole (być może z przywołaniem jakiejś anegdoty), wymienianie osiągnięć uczniów, podziękowanie dla rodziców i nauczycieli, wyrażenie życzeń na przyszłość.

Różne formy różnych praktyk językowych (niezależnie od tego, czy postrzegamy je jako praktyki kulturowe, czy nie), nazywamy rodzajami lub gatunkami tekstów. Termin „gatunek tekstu” prawdopodobnie budzi największe skojarzenia z gatunkami literackimi omawianymi na lekcjach języka polskiego: dramatem, powieścią, poematem. W językoznawstwie natomiast, mianem gatunku określimy też bardziej „przyziemne” teksty – zarówno pisane jak i mówione. Przepis kulinarny, kartka z życzeniami, forum dyskusyjne czy egzamin ustny z języka na maturze będą gatunkami tek-

stu. Gatunek tekstu jest charakteryzowany przez jego strukturę, dobór słów i konstrukcji językowych, strukturę i długość zdań i przez pewne cechy wymowy. Gatunki tekstów są kształtowane przez sytuacje, w których tekst powstaje i przez funkcję, jaką spełnia. Funkcją przepisów kulinarnych jest instruowanie, jak przygotowywać potrawy – dlatego znajdziemy w nich takie konstrukcje jak np. tryb rozkazujący („ubij ciasto na gładką masę”). Funkcją wiadomości radiowych jest informowanie, więc są one czytane neutralnym głosem, natomiast słuchowisko o charakterze rozrywkowym spiker przeczyta żywo, z emocjami. Mowa żałobna będzie miała jeszcze inną intonację. Słuchając radia w języku, którego nie znasz, będziesz często w stanie poznać, jakiego typu program jest właśnie nadawany.

W każdej kulturze można znaleźć różne gatunki tekstów i w zasadzie nie ma możliwości stworzenia pełnego zestawienia wszystkich gatunków, które używane są w danej społeczności językowej. W miarę jak praktyki kulturowe ulegają zmianom – jedne wychodzą z użycia, a zaczynają pojawiać się nowe – zmieniają się także gatunki tekstów. Weźmy dla przykładu przepisy kulinarne. Typowy przepis to krótki tekst pisany, opublikowany w książce kucharskiej (albo w gazecie, na stronie internetowej itp.). Powstaje on pod nieobecność czytelnika, ale w obecności jego twórcy. Chociaż ten gatunek tekstu znany był już w starożytnych Indiach i Chinach i jest powszechny we współczesnej Europie, to wiadomym jest, że nie jest on uniwersalny. Bardziej naturalne od pisania tekstu jest przekazywanie wiedzy o gotowaniu w momencie przygotowywania potrawy, pokazując jak to się robi w praktyce. Zauważmy, że w wielu językach wyraz oznaczający „przepis” to zapożyczenie (w samej tylko Europie mamy: angielskie *recipe*, francuskie *recette*, hiszpańskie *receta*, niemieckie *Rezept*, rosyjskie *recept*, szwedzkie *recept*, fińskie *resepti*), co pokazuje, że przepis kulinarny jako gatunek tekstu rozprzestrzenił się wśród różnych kultur, razem z praktyką dzielenia się w tej formie wiedzą na temat przygotowywania potraw.

ZADANIE

Na stronie [Sorosoro](#) poświęconej zagrożonym językom znajdziesz dwa filmiki, na których użytkownicy języków z Afryki wyjaśniają sposób przygotowywania tradycyjnych potraw. Porównaj filmy z tekstami przepisów dostępnych na stronie – pomogą ci napisy. Jak różnią się między sobą filmy i teksty? Co te dwie formy mają ze sobą wspólnego?

W wielu krajach europejskich popularne są obecnie internetowe i telewizyjne programy kulinarne. Jak wyjaśnia się w nich sposób przygotowania potraw – czy przypominają one bardziej filmiki ze strony Sorosoro, czy przepisy w formie pisanej?

Znajdź na [Interaktywnej Mapie](#) język chipaya i przepis na zupę z komosy ryżowej! Jak w języku chipaya brzmi słowo „przepis”?

Sztuka słowa: tradycje ustne

W każdej kulturze istnieją teksty lub gatunki tekstów o specjalnym statusie. Cieszą się one poważaniem, gdyż uważa się je za teksty reprezentujące daną kulturę. Charakteryzują się one bardziej złożonym i wyszukany użyciem języka, niż inne teksty funkcjonujące w danej kulturze, dajmy na to przepisy kulinarne. W Europie tego typu teksty często są utożsamiane z literaturą. Słowo „literatura” historycznie łączy się ze słowem „litera” (łac. *littera*) – a przez to z pisanem. Nawet jeśli uznamy istnienie „literatury ustnej”, teksty pisane intuicyjnie uznajemy za te ważniejsze – domyślne manifestacje literatury. Na przykład definicja polskiego hasła „Literatura piękna” na Wikipedii zaczyna się tak:

Literatura piękna – typ piśmiennictwa (także dzieł ustnych) ...

Pisanie jest zjawiskiem młodszym i mniej rozpowszechnionym w kulturach świata, niż ustne gatunki stylu artystycznego. Bardziej neutralnym pojęciem niż „literatura” jest „sztuka słowa”. Jego definicja mogłaby się zaczynać tak:

Sztuka słowa – typ użycia języka (w tym dzieła pisane) ...

Na początku rozdziału odwoływaliśmy się do definicji niematerialnego dziedzictwa kulturowego UNESCO. Sztuka słowa jest istotną częścią tego dziedzictwa. Przykłady podawane na stronie UNESCO zawierają także i przykłady sztuki słowa:

TRADYCJE USTNE – SZTUKA SŁOWA (tłum. z angielskiego)

„Wymiar ustnych tradycji i form wyrazu zawiera w sobie niesamowitą różnorodność form ustnych, takich jak przysłowia, zagadki, opowieści, kołysanki, legendy, mity, przyspiewki i wiersze, zaklęcia, modlitwy, psalmy, piosenki, sztuki teatralne i wiele innych. Ustnych form wyrazu używa się do przekazywania wiedzy, wartości społecznych i kulturowej i pamięci zbiorowej. Odgrywają one kluczową rolę w podtrzymywaniu kultur.”

UNESCO

Aby zrozumieć szczególny charakter tradycji ustnych i sztuki słowa, przypatrzmy się bliżej jednemu z gatunków tekstów – zagadkom.

Zagadki i „zagadkowanie”

Zagadki to jedne z najkrótszych (obok przysłów) form sztuki słownej – często długością nie przekraczają jednego zdania. Zagadki zadaje się na całym świecie, niemniej jednak w niektórych kulturach nie są znane w ogóle lub rzadko się je zadaje. Czasem zagadki znane w różnych częściach świata są do siebie bardzo podobne. Oto kilka przykładów (źródła zagadek podane są w bibliografii na końcu tego rozdziału, zobacz też: [Podpowiedzi](#) obrazkowe niżej):

język	zagadka	rozwiązanie
keczua	<i>Rinki rinki qatisunki.</i> „Ty idziesz, a on idzie za tobą.”	<i>Llantu</i>
mordwiński	<i>Mol^lat, mol^l, latkat, latki.</i> „Kiedy ty się ruszasz, on się rusza. Kiedy ty się zatrzymujesz, i on się zatrzymuje.”	<i>Sul^lej</i>

Odpowiedź: To twój ...

język	zagadka	rozwiązanie
tshanglakha (Bhutan)	<i>Lha khang karp chi nang gomchen serp chi yed mi ga chi mo?</i> „W białym klasztorze siedzi żółty mnich.”	<i>Gong do</i>
Ibanag (Filipiny)	<i>Pira y levu na / Vulauan y unag na.</i> „Co to jest: złoto srebrem otoczone.”	<i>Illuk</i>
łatgalski	<i>Puorsit myuru, atrassi sudabru, puorsit sudabru, atrassi zaltu.</i> „Rozbij ścianę, znajdziesz srebro. Rozbij srebro, znajdziesz złoto.”	<i>Ūla</i>
turecki	<i>Altun apamaz, gümüş tapamaz, o gırılınca dünya yapamaz.</i> „Złoto nie może go unieść. Srebro nie może go znaleźć. Jak pięknie, świat go nie naprawi.”	<i>Yumurta</i>

Odpowiedź: To ...

Ale zagadki mogą też być swoiste dla danej kultury – trzeba posiadać wiedzę na temat tej kultury, żeby rozwiązać zagadkę. Przyjrzyj się poniższym przykładom, które znowuż mają podobne rozwiązania:

język	zagadka	rozwiązanie
manx	<i>Myr yeeagh mee harrish boalley chashtal my ayrey honnick mee yn marroo curlesh ny bioee ersooyl.</i> „Kiedy popatrzyłem przez mur zamku mojego ojca, zobaczyłem nieżywe unoszące żywych.”	Lhong
łatgalski	<i>Dzeivs byudams, zaļu krūni nas, numiers, duorga dveseleit.</i> „Gdy żywe, nosi zieloną koronę. Gdy martwe, nosi drogą duszę.”	Laiva

Odpowiedź to „statek” (manx) lub „łódź” (łatgalski). To, o czym trzeba wiedzieć, by rozwiązać zagadkę, to że łodzie i statki są drewniane. Jeśli twoje wyobrażenie o statku to duży, biały, metalowy okręt, nie wpadniesz na rozwiązanie. Poza tym musisz pomyśleć o drzewach jako o czymś, co żyje, a o drewnie jako o rzeczy martwej. Oraz przyjąć perspektywę, że drzewo i drewno to zasadniczo to samo.

Zagadki mają przynajmniej trzy funkcje. Po pierwsze, zawierają mały fragment wiedzy o świecie – spostrzeżenie na jego temat, którym warto podzielić się z innymi. Zadawanie zagadek dzieciom to sposób przekazywania im wiedzy. Na przykład poniższa zagadka niesie informację, że zwierzę, o którym mowa (zgadniesz, jakie?) zmienia futro w zależności od pory roku. Edukacyjna funkcja zagadek polega nie tyle na nauczaniu czegoś nowego, co na powiedzeniu tego, co już wiemy, w inny, interesujący sposób.

język	zagadka	rozwiązanie
mordwiński	<i>tʲelʲnʲa ašo, kizna sʲormav.</i> „W zimie biały, latem w łatki.”	Numolo

Odpowiedź: To ...

Ponadto zagadki mają funkcję, którą można nazwać poetycką. Zagadki jako przykłady sztuki ustnej są środkiem wyrażania wiedzy i obserwacji w sposób poetycki, przy użyciu technik takich jak metafory, paralelizmy, gra słowna, rytm czy rymy. Te ostatnie pomagają zapamiętać zagadki. Metafory zapraszają do przyjrzenia się znanym nam rzeczom i zjawiskom w nowy sposób – poprzez porównanie do czegoś innego. Typowymi dla tradycyjnych zagadek semantycznymi obszarami porównań są zjawiska naturalne, części ciała i przedmioty codziennego użytku. Oto dwie zagadki, w których części ciała porównane są do elementów krajobrazu:

język	zagadka	rozwiązanie
tshanglakha	<i>Tsho nyig tshing rum la rum la dag pa phu thur gi tok pa hang kharbey?</i> „Dwa morza chcą się złączyć, ale blokuje je góra. Co to jest?”	<i>Ming nyig tshing cham ka nawong.</i>
tshanglakha	<i>Dar phu chig gi nang dren po per gang yed pa sholong?</i> „Garstka gości w jaskini. Co to jest?”	<i>So</i>

Odpowiedź: To ...

Czasami zagadka brzmi jak mini-wiersz:

język	zagadka	rozwiązanie
angielski	<i>White bird featherless Flew from Paradise, Perched upon the castle wall; Up came Lord John landless, Took it up handless, And rode away horseless To the King's white hall.</i>	„Biały ptak bez piór Zleciał z rajów. Przysiadł na murze zamkowym, Przyszedł Pan Jan bez ziemi, Wziął go bezrękiego I odjechał bez konia Do królewskiej białej sali.”
keczua (Peru)	<i>Tras tras chakicha, Frazada qepicha. (Wiqacha)</i>	„Tupu-tupu, małe nóżki niosą koc.”
samski	<i>Loddi girdá ja varra goaiku soajáin.</i>	„Ptak przelatuje, a krew skapuje z jego skrzydeł”

Odpowiedź: To ...

W przykładzie z języka keczua znajdziemy zabawę dźwiękami i rytmem: słowa *tras tras* nie mają znaczenia, imitują tylko odgłos kroków, tym sposobem podając dźwiękowy obraz przedmiotu, który jest rozwiązaniem zagadki. Z kolei wyraz *frazada* „koc” jest zapożyczeniem z hiszpańskiego, które pojawia się w zagadce, gdyż jego brzmienie lepiej współgra z *tras tras* niż odpowiadające mu słowo z języka keczua.

Przykład samski jest szczególnie intrygujący. Harald Gaski, który opublikował tę zagadkę, pisze o niej następująco (w tłumaczeniu z angielskiego): „Tak jak ogólnie w przypadku dzieł poetyckich, jest kilka możliwości jej interpretacji”. Oto rozwiązanie, które proponuje Harald Gaski:

“Musimy pomyśleć o wieczornej porze, z zachodzącym słońcem i łódką, którą ktoś wiosłuje po wodzie. Kiedy się obserwuje łódź z lądu, wygląda ona jak lecący ptak (to typowe dla Samów widzieć to, co piękne i poetyckie w ruchu!). Za każdym razem, kiedy wiosłarz bierze nowy zamach, woda kapie z wiosła, co wygląda jak krople krwi.”

Wreszcie, zagadki mają funkcję rozrywkową: używa się ich do zabawy, żeby z kogoś zażartować czy się z nim podroczyć. Dobrym przykładem jest inna samska zagadka ze strony Haralda Gaski:

język	zagadka	rozwiązanie
samski	<i>Olmmoš huiká guovtti vári gaskkas ii ge oaččo veahki.</i>	‘Ktoś krzyczy między dwoma górami, ale nikt mu nie pomaga’

Odpowiedź: To ...*

*wskazówka: dwie góry to część ciała, a „krzyczący” dźwięk, o którym mowa, czasami się stamtąd wydobywa.

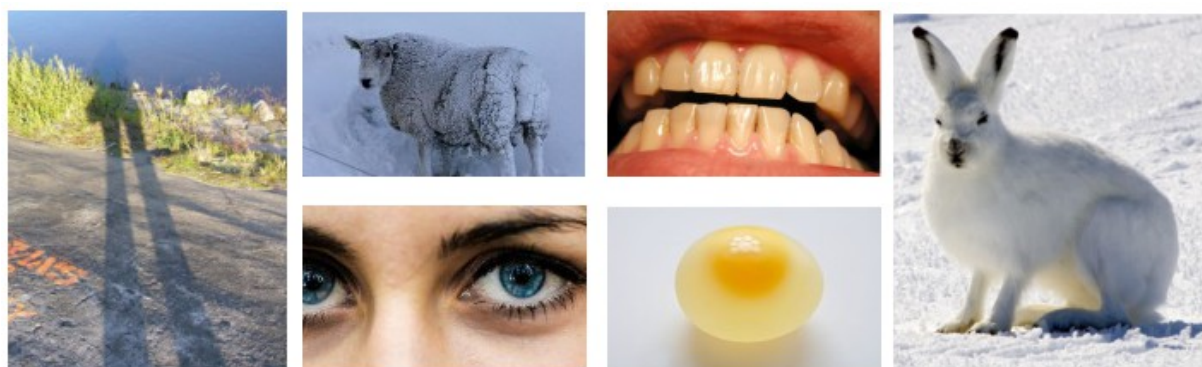
Więcej zagadek znajdziesz na [Interaktywnej Mapie](#) – odszukaj języki: łatgalski i miyako!

Dotąd mówiliśmy o zagadkach jako o gatunku tekstu. Jeśli zgodnie z naszym wcześniejszym założeniem kultura to czynność, to łatwo da się zauważyć, że tekst to tylko część zabawy związanej z zagadkami. Jest jeszcze bawienie się w tę zabawę. Zagadkę trzeba zadać – lub też, trzeba po prostu uczynić z niej przykład na „zagadkowanie”. Przedstawianie jest istotną częścią tradycji ustnych, tych przykładów sztuki słowa, które nie polegają na użyciu pisma. Do tego „zagadkowanie” to czynność wymagająca interakcji. Wiersz można napisać samemu i schować do szuflady, ale nawet najbardziej zmyślna zagadka nie jest zagadką, dopóki się jej nie zada. Do zagadki trzeba dwojga! Ta zasada szczególnie sprawdza się dla edukacyjnej i rozrywkowej funkcji zagadek („zagadkowania”). W kulturach, w których sztuka „zagadkowania” jest szczególnie żywa, zagadki zadaje się w pewnych specjalnych okolicznościach: jest na to miejsce i czas. Na przykład w wiejskiej Europie sprzed okresu industrializacji zadawanie zagadek było typowym sposobem umilania sobie czasu przy wspólnych pracach wieczornych.

Miejsce to jeszcze inny istotny aspekt tradycji ustnych. Jako że tradycje ustne są praktykowane w określonych miejscach, w określonych okolicznościach i mają konkretne funkcje, są podatne na zmiany dokonujące się w obrębie społeczności. Tam, gdzie okoliczności typowe dla jakiejś aktywności ustnej zanikają (tak jak w powyż-

szym przykładzie: w Europie chłopci z danej wsi czy rodziny już nie mają w zwyczaju zbierać się w jednym miejscu wieczorem) lub też gdy jakąś funkcję przejmuje inny rodzaj praktyk kulturowych (np. dzieci mogą zdobywać wiedzę czytając książki zamiast rozwiązywać zagadki zadawane przez rodziców), aktywność kulturowa zanika. Gatunek tekstu – sam tekst – może przetrwać: zagadki spisuje się, a ich zbiory wydaje w formie książkowej. Ale to już nie to samo, co „zagadkowanie”.

Dwie rzeczy dzieją się, kiedy tradycja ustna zanika ponieważ społeczność staje się coraz bardziej piśmienna, a literatura pisana zaczyna obejmować coraz większy odsetek poważanych dzieł sztuki słowa. Po pierwsze, tekst tradycji ustnej staje się pisany gatunkiem literackim. W Europie zagadki spisywało się już po łacinie, w czasach gdy był on zwykłym językiem używanym na ulicy i w domu. Zagadka pisana istnieje jako tekst niebędący częścią gry, przedstawienia. Inna zmiana, jaką słowo pisane wprowadza do sztuki ustnej polega na tym, że pojawiają się znani z imienia autorzy. Jako część tradycji ustnej zagadka należy do wszystkich, którzy ją znają i nie jest ważne, kto pierwszy o niej pomyślał (poza sytuacjami, gdy np. zabawa polega na tym, że kto wymyśli więcej zagadek, ten wygrywa). Po drugie, „zagadkowanie” jako praktyka kulturowa staje się grą dla dzieci. Dzieci w sposób naturalny mniej polegają na słowie pisany, gdyż dopiero uczą się pisać i czytać. Wiele dzieci w Europie lubi „zagadkowanie”, podczas gdy dorośli Europejczycy niekoniecznie – często uważają oni, że to dziecinne. Jednak w społecznościach, w których zwyczaj „zagadkowania” jest żywy, zagadki zadaje się w każdym wieku. Istnieją specjalne zagadki dla dzieci, podczas gdy inne zarezerwowane są wyłącznie dla dorosłych.

Podpowiedzi do zagadek. Zdjęcia są ułożone w przypadkowej kolejności.

Tradycje ustne i języki zagrożone

To, co powiedzieliśmy o zagadkach, tyczy się też wszystkich innych tradycji ustnych. Gdy zastanowić się nad losem tradycji ustnych w społeczeństwach piśmiennych, innego dobrego przykładu dostarczają ludowe baśnie i przypowieści. Wiele ludzi w Europie myśli, że takie baśnie (bajki) są dla dzieci. Opowiada się je – albo częściej: czyta – dzieciom, nie dorosłym. To skutek zjawiska, którego początki sięgają momentu,

kiedy praktyka opowiadania historii różnym grupom słuchaczy zaczęła stopniowo ustępować czytaniu, a później oglądaniu telewizji. Tam, gdzie sztuka opowiadania bajek i przypowieści ciągle ma się dobrze, nierzadko spotykamy zawodowych opowiadaczy, których i dorośli chętnie słuchają. Z drugiej strony, baśń stała się już gatunkiem literackim rozwijanym przez znanych pisarzy. Tradycyjna baśń ludowa zakorzeniona jest w praktykach przypisanych danemu miejscu i mających swoją funkcję: dostarczania rozrywki, edukowania, przekazywania wiedzy kulturowej. Wiele uprzemysłowionych społeczeństw utraciło tę tradycję.

ZADANIE

Obejrzyj video z tradycyjnymi afrykańskimi historiami na stronie [Sorosoro](#). Które z klipów powstały w tradycyjnych dla tych praktyk warunkach? Czym charakteryzują się te warunki?

Można by rzec: no tak, w dawnych czasach ludzie opowiadali sobie przypowieści, a teraz mamy książki i filmy. To po prostu naturalne, że praktyki kulturowe z czasem się zmieniają. Czy to złe?

Nie, jeśli ludziom to nie przeszkadza i nie tęsknią za starymi zwyczajami, co często ma miejsce kiedy takie zmiany są stopniowe. Ktoś, kto interesuje się tekstami – zagadkami, baśniami, pieśniami itp. – ucieszy się z faktu, że istnieją one w formie pisanej, jako filmy albo nagrania, bez starej otoczki. Jeśli jesteś użytkownikiem „dużego” języka o długiej tradycji dokumentowania praktyk kulturowych – na przykład angielskiego, niemieckiego czy polskiego – nie czujesz, że coś tracisz z powodu tego, że ludzie przestają zadawać sobie zagadki (a może czujesz?). Jednak w przypadku języków małych i zagrożonych sytuacja jest zgoła inna: zmiana kulturowa, którą niesie za sobą uprzemysłowienie i globalizacja, jest nagła – następuje w ciągu kilku pokoleń. Nie ma czasu i możliwości udokumentowania ludowych przypowieści. Zwyczaje, gatunki i teksty znikają bez śladu. Nowe zwyczaje (czytanie książek, oglądanie filmów, tworzenie i słuchanie muzyki pop) przychodzą wraz z nowym językiem i często w tym języku – np. angielskim czy innym „dużym” języku ważnym w danym regionie. W takiej sytuacji dużo częściej zdarza się, że ludzie czują, że tracą (albo już stracili) coś bardzo ważnego: część swojej tożsamości. Podtrzymywanie tradycji ustnych to sposób utrzymywania przy życiu samego języka. A podtrzymywanie języka równa się podtrzymywaniu różnorodności kulturowej. Ta idea gorąco wspierana jest przez UNESCO. Niniejszy rozdział kończy tłumaczenie kolejnego cytatu traktującego o niematerialnym dziedzictwie kulturowym ze strony internetowej tej organizacji:

„Różne języki kształtują sposób, w jaki opowiadane są historie, pieśni czy poematy, równocześnie wpływając na ich zawartość. Śmierć języka nieuchronnie prowadzi do trwałej utraty ustnych tradycji i form wyrazu. A przecież to właśnie ustne środki ekspresji i publiczne kultywowanie ustnych tradycji, a nie słowniki, gramatyki czy bazy danych najbardziej przyczyniają się do zachowania języka. Języki żyją w piosenkach i opowieściach, zagadkach i wyliczankach, a przekazywanie tradycji ustnych i ochrona języka ściśle się ze sobą łączą.”

UNESCO

Ale ostatnie słowo w tym rozdziale należy do piosenkarza Isamu Shimoji, użytkownika zagrożonego języka miyako:

“Ja, ja śpiewam piosenki w języku miyako. Nagrywam je na płyty CD, które są potem sprzedawane w całym kraju. Robię to, ponieważ chcę, by język przetrwał dla przyszłych pokoleń. Właściwie to nie czuję, żeby to był mój obowiązek czy coś. Chcę tylko powiedzieć, że istnieje świat, który można opisać wyłącznie w miyako. Świat, którego nie wyrażą żadne japońskie słowa, świat nieprzetłumaczalny na japoński. To jest rodzaj kultury, która żyje w języku. Dlatego śpiewam z zamiarem przekazania tego świata w moich piosenkach.”

Isamu Shimoji, tłum. Aleksandra Jarosz

Posłuchaj [tutaj](#), jak Isamu Shimoji śpiewa w [miyako](#)!

SPRAWDŹ SIĘ!

Sprawdź się [tutaj](#), zobacz, ile już wiesz lub czego możesz się jeszcze dowiedzieć z Księgi wiedzy Języków w niebezpieczeństwie.

Bibliografia i dodatkowe materiały

Ogólna bibliografia:

- Barbour, Stephen & Patrick Stevenson. 1998. *Variation im Deutschen. Soziolinguistische Perspektiven*. Berlin: Walter de Gruyter.
- [oryginał angielski: Barbour, Stephen & Patrick Stevenson. 1990. *Variation in German: A critical approach to German sociolinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.]
- Bartmiński, Jerzy. 2001. Ludowy styl artystyczny, w: Bartmiński, J. (red) *Współczesny język polski*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 223-233.

- Biber, Douglas & Susan Conrad. 2009. *Register, genre, and style*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Blake, Barry J. 2011. *Secret language: codes, tricks, spies, thieves, and symbols*. Oxford: Oxford University Press.
- Hale, K. L. 1971. A note on a Walpiri tradition of antonymy, w: Steinberg, D. i Jakobovits, L. (red.) *Semantics. An interdisciplinary reader in philosophy, linguistics and psychology*. Cambridge: Cambridge University Press, 472–482.
- Riemer, Nick. 2010. *Introducing semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Dla nauczycieli: Scenariusze lekcji o tradycjach ustnych.

- <http://www.museevirtuel-virtualmuseum.ca/sgc-cms/expositions-exhibitions/logan/en/index.php?/md/education/curriculumunits/ImportanceOfOral/L4WhatIsOral>
- <http://www.readwritethink.org/classroom-resources/lesson-plans/exploring-world-cultures-through-g1.html?tab=1#tabs>

Dialekty:

Poczytaj i posłuchaj o dialektach regionalnych, posłuchaj przykładów i znajdź linki do stron o dialektach:

polski:

- <http://www.gwarypolskie.uw.edu.pl/>
- <http://filmowegadanie.blog.pl/> – blog o gwarach w filmach polskich
- <https://www.facebook.com/dawniejtutej/> – o dialekcie wielkopolskim i gwarze poznańskiej

angielski:

- dialekty brytyjskie: <http://www.bl.uk/learning/langlit/sounds/>
- odmiany angielskiego (amerykański, brytyjski, irlandzki): <http://dialectblog.com>
- dialekty angielskiego i angielski używany przez różne osoby, w tym imigrantów: IDEA International Dialects of English Archive na <http://www.dialectsarchive.com/england>

niemiecki:

- Eine Deutschlandreise fürs Ohr (Deutsche Welle): <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,4230751,00.html>
- http://www.planet-wissen.de/alltag_gesundheit/lernen/dialekte/index.jsp
- <http://www.dialektkarte.de/>
- <http://regionalsprache.de/>

Źródła zagadek w sekcji o sztuce słowa:

- ibanag: <http://cagayano.tripod.com/arts/riddles.html>
- łatgalski: Łotysze Inflant Polskich, a w szczególności z gminy Wielońskiej powiatu Rzeżyckiego. Obraz etnograficzny przez Stefanię Ulanowską. Część II. Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej, Tom XVI, Dz. II, 104-218. Kraków 1892.
- manx: William Cashen's Manx Folklore. Pod redakcją Stephena Millera. Wersja elektroniczna. Onchan, Isle of Man: Chiollagh Books 2005.
- mordwiński: Mészáros, Edit. 2000. Az erza-mordvin nyelv alapjai. Budapest: Budapesti Finnugor Füzetek 14.
- keczua: Isbell, Bilie Jean & Fredy Amilcar Roncalla Fernandez. 1977. The ontogenesis of metaphor: riddle games among Quechua speakers seen as cognitive discovery procedures. *Journal of Latin American Lore* 3:1, 19-49.
- samski: Gaski, Harald: Folk wisdom and orally transmitted knowledge – Everyday poetry in adages, rhyme and riddles
<http://www.utexas.edu/courses/sami/diehtu/siida/language/folkevisdom.htm>
- tshanglakha: Dorji, Tshering. 2007. Khar: The oral tradition of game of riddles in Tshanglakha speaking community of Eastern Bhutan. *Journal of Bhutan Studies* 17, 55-82. Dostępne na: <http://www.bhutanstudies.org.bt/journal-of-bhutan-studies-volume-17-winter-2007/>
- turecki: Başgöz, İlhan & Andreas Tietze. 1973. *Bilmece: A corpus of Turkish riddles*. Berkeley: University of California Press. Za: Jennes, Andrew E. 2011. What is the difference between an undergraduate thesis and a riddle? Parsing the linguistic and cultural structures of folk riddling. Praca dyplomowa, Swarthmore College.

Tłumaczenie rozdziału z angielskiego: Radosław Wójtowicz.

Rozdział 4. Wielojęzyczność i kontakty językowe

Autor: Michael Hornsby

Wszyscy możemy być wielojęzyczni

„Wielojęzyczność jest istotnym czynnikiem ludzkiego życia na całym świecie, ilościowo wynikającą na podstawowym poziomie z potrzeby komunikowania się pomiędzy poszczególnymi społecznościami językowymi” [1].

Jak pisze Edwards, wielojęzyczność może rzeczywiście być istotnym elementem życia, ale czym ona dokładnie jest? Różni ludzie używają tego terminu dość dowolnie. Stosowana przez nas definicja wielojęzyczności dotyczy praktyki posługiwania się przez jednostki i społeczeństwa więcej niż jednym językiem, w różnym stopniu biegłości. Obejmuje to zarówno jednostki, które mówią jednym językiem w domu, a innym(i) poza domem; osoby, które mają jednakową kompetencję w dwóch lub trzech językach; ludzi, którzy znają o wiele lepiej jeden język, niemniej jednak mogą porozumiewać się także w innych; obejmuje to również społeczności i narody, które posługują się w rozmaitych sytuacjach i w różnych stopniach więcej niż jednym językiem. W zasadzie wielojęzyczność to współistnienie więcej niż jednego języka w pewnej sytuacji, co wg Guadalupe Valdés (na stronie internetowej [Linguistic Society of America](#)) dla większości ludzi stanowi właściwie normę, a nie wyjątek [2]:

„Wbrew powszechnym przekonaniom większość populacji świata jest dwujęzyczna lub wielojęzyczna. Jednojęzyczność jest charakterystyczna jedynie dla mniejszości ludów świata. Wg danych cytowanych np. przez Stavenhagena (1990) ok. 160 państw świata zamieszkuje pięć do ośmiu tysięcy rozmaitych grup etnicznych. Ponadto uczeni oceniają liczbę języków używanych w równie nieznaczej liczbie państw świata na ponad 5000. Z tych danych jasno wynika fakt, iż niewiele państw jest jednojęzycznych czy jednolitych etnicznie. W granicach każdego z państw świata mieszkają grupy jednostek, które mówią na co dzień (również) językami innymi niż oficjalne.”

Jak funkcjonuje wielojęzyczność? Precyzyjniej o terminie „wielojęzyczność”

Biorąc pod uwagę inną definicję wielojęzyczności – tę stosowaną przez instytucje Unii Europejskiej – dochodzimy do ciekawych obserwacji, jak dokładnie wielojęzycz-

ność funkcjonuje w praktyce. Jeśli wielojęzyczność to „umiejętność społeczeństw, instytucji, grup i jednostek normalnie funkcjonujących na co dzień w więcej niż jednym języku” ([3]; definicje znajdują się również tutaj), to jak to wygląda w praktyce? Rada Europy zwraca uwagę, iż fakt współwystępowania więcej niż jednego języka na danym terytorium nie oznacza wprost, iż wielojęzyczność dotyczy wszystkich mieszkających tam osób [4]:

„Wielojęzyczność odnosi się tu wyłącznie do obecności kilku języków w pewnej przestrzeni, niezależnie od tego, kto się nimi posługuje: na przykład fakt, że dwa języki są obecne na tym samym obszarze geograficznym nie wskazuje, czy jego mieszkańcy znają je oba, czy tylko jeden.”

Poniżej, dla przykładu, widać ogłoszenie z Glasgow w Szkocji, które ilustruje miejscową wielojęzyczność:

Ogłoszenie uliczne, Glasgow, Szkocja. Fot. Nicole Nau

Zdaniem Rady Europy takie obwieszczenie ilustruje **wielojęzyczność fragmentaryczną** – mieszkańiec Glasgow na pewno nie zna wszystkich tych języków, a raczej zna nie więcej niż jeden lub dwa, jeśli w ogóle. Z drugiej strony interesujące jest to, jakich języków NIE MA na ogłoszeniu. Np. brakuje celtyckiego szkockiego języka gaelickiego, który ma szczególny status w Szkocji, a zwłaszcza w Glasgow, gdzie mieszkają tysiące jego użytkowników. Można argumentować, że wszyscy użytkownicy gaelickiego znają również angielski, a zatem gaelicki jest „zbyteczny”. Taki przykład pokazuje, że w „oficjalnych” sytuacjach wielojęzyczności często narzucane są uzasadnione ograniczenia co do liczby używanych języków.

Wielojęzyczność zatem można rozpatrywać bardziej w odniesieniu do społeczeństw i państw, niż do poszczególnych osób. Jeśli chodzi o jednostkowe umiejętności posługi-

wania się więcej niż jednym językiem, bardziej odpowiednim terminem byłaby **wielojęzyczność indywidualna** (*plurilingwalizm*), definiowana przez Radę Europy jako takie „wykorzystanie języków w celach komunikacyjnych (...), gdy osoba (...) posiada różnego stopnia biegłość w kilku językach i obycie w kilku kulturach”. Zauważyć należy, iż mówić możemy o różnych stopniach znajomości różnych języków u tej samej osoby: może ona mówić swoim własnym językiem o wiele lepiej niż innym(i), wciąż będąc „plurilingwalną”.

Prestiż – wielojęzyczność oficjalna

Różnym językom można nadać wysoką pozycję przyznając im status języków oficjalnych na danym terytorium. Dla przykładu w Gwinei Równikowej współoficjalnymi językami państwowymi są hiszpański, portugalski i francuski. Taka sytuacja istnieć może również na terytorium mniejszych jednostek administracyjnych – jak np. w regionie stołecznym Brukseli w Belgii, który jest oficjalnie dwujęzyczny i (przynajmniej w teorii) sprawy oficjalne załatwić tam można – w zależności od preferencji językowych – po francusku i/lub niderlandzku.

W praktyce mimo wszystko może to nie zawsze działać. Przyjrzyjmy się ponownie przykładowi Brukseli... W teorii można korzystać z usług publicznych (np. płacąc rachunek telefoniczny lub podczas wizyty w szpitalu) po francusku i/lub niderlandzku, jednak w praktyce dominować się wydaje język francuski – jak to wynika z następującego fragmentu:

„Poszedłem zatem do izby przyjęć. Podeszła do mnie lekarka, której rodzimym językiem nie był ani francuski, ani niderlandzki – była bardzo miła, ale odezwała się do mnie po francusku. Odpowiedziałem po niderlandzku, ona jednak nie zrozumiała. W końcu wyjaśniłem jej całe zdarzenie po francusku. Ostatecznie mogłem opuścić szpital otrzymawszy list do mojego lekarza rodzinnego. I cóż się okazało? List był napisany również po francusku! ... Jestem dwujęzyczny, umiem mówić po francusku. Ale zastanawiam się: co by się stało, gdybym był wyłącznie niderlandzkojęzyczny?”

(Cytat z De Keere i in. [5], tłumaczenie z francuskiego M. Hornsby)

Jak więc widać, nawet na terytorium o uznanej oficjalnie dwujęzyczności lub wielojęzyczności poszczególne języki mogą zajmować różną pozycję w tzw. hierarchii języków, w zależności od **prestżu**, jakim cieszy się każdy z nich. W tym wypadku prestiż oznacza poważanie, jakim cieszy się język lub dialekt w porównaniu do innych języków lub dialektów w danej społeczności. Pojęcie prestiżu w socjolingwistyce nawiązuje do pojęcia prestiżu w społeczeństwie oraz do klas społecznych. Najczęściej język lub dialekt klas wyższych cieszy się wysokim prestiżem, podczas gdy niski prestiż ma język/dialekt klas niższych. Na przykład odmiana językowa znana w Ukrainie jako

„surżyk” (termin pierwotnie oznaczający kiepskiej jakości chleb wypieczony z mieszanki żyta i jęczmienia) postrzegana jest jako język chłopów, używana przez nowo przybyłych do miasta na targowiskach lub ulicach; jej nazwa przyjęła się szeroko jako „negatywne (...) zbiorowe określenie mieszanych form językowych ukraińsko-rosyjskich i rosyjsko-ukraińskich, które przeplatają się i upraszczają formy tych dwóch języków wschodniosłowiańskich” [6]. Pod [tym linkiem](#) znajdziesz klip stanowiący część kampanii telewizyjnej zachęcającej obywateli, aby nie używali surżyka, co pokazuje, jak niski prestiż przypisywany jest tej odmianie w ukraińskim społeczeństwie. Jak wyjaśnia prezenter, fakt że surżyk „oficjalnie” nie istnieje, nie przeszkadza mu „być wszędzie”. Mówi, że surżyk to ani ukraiński, ani rosyjski, a mowa osób nieznających dobrze ani jednego, ani drugiego języka (zwróć uwagę na to, że takie stwierdzenie zawiera ocenę wartości surżyka). Następnie prezenter podaje wiele przykładów na to, że surżyk nie jest postrzegany jako odmiana prestiżowa, a raczej jako „język mieszany”: choćby tendencję użytkowników surżyka do dodawania ukraińskiego sufiksu -ти (czyli końcówki bezokolicznika) do czasowników rosyjskich.

Mapa pokazująca obszary Ukrainy, w których mówi się surżykiem (сұржик). Źródło: The [Guardian](#).

Brak prestiżu: sytuacje nierównomiernej wielojęzyczności

Przytoczony już przykład Brukseli pokazuje, iż w sytuacjach oficjalnej wielojęzyczności nawet urzędowe języki mogą zajmować niejednakowe miejsca w hierarchii – i tak w przypadku Brukseli język francuski cieszy się wyższym prestiżem niż niderlandzki. Co dzieje się w sytuacji wielojęzyczności nieoficjalnej? Posłużmy się przykładem Demokratycznej Republiki Konga: w tym kraju językiem oficjalnym jest francuski, a językami narodowymi: lingala, kongo, suahili i cziluba. Można sobie wyobrazić, iż obywatel tego kraju spodziewa się załatwić swoją sprawę z urzędnikami w jednym z tych czterech języków (natomiast w praktyce obsługa jest zapewniona tylko po francusku), ale co z pozostałymi 238 językami używanymi w tym kraju? Nie ma systema-

tycznej możliwości zapewnienia użytkownikowi jednego z tych pozostałych języków porozumiewania się z urzędnikami w języku innym niż te wymienione wcześniej cztery **linguae francae**. Tak więc realne możliwości nadania wszystkim językom używanym w Demokratycznej Republice Konga oficjalnego statusu są nieomal niemożliwe, co za tym idzie – zapewnienie pełnej i sprawiedliwej wielojęzyczności jest tylko mrzonką, zwłaszcza w tym szczególnym przypadku.

„LINGUA FRANCA” to język pomocniczy lub roboczy używany systematycznie dla umożliwienia komunikacji między ludźmi nie mówiącymi tym samym językiem rodzimym.

Korzyści z wielojęzyczności

Wielojęzyczność oznacza korzyści zarówno dla pojedynczych osób, jak i dla całych społeczeństw. Zalety wielojęzyczności wymienione są poniżej.

Wielojęzyczność indywidualna:

1. Wiadomo, że u osób wielojęzycznych stwierdzono większe zdolności poznawcze (kognitywne) [7].
2. Wielojęzyczność podnosi sprawność w wielu zadaniach nastawionych na osiągnięcia edukacyjne [8].
3. Ułatwia naukę czytania i pisanie [9].
4. Ułatwia naukę następnych języków [10].
5. Opóźnia efekty starzenia się mózgu [11].

Wielojęzyczność grupowa/społeczna:

1. Społeczności, w których osoby dorosłe posługują się więcej niż jednym językiem, są uprzywilejowane ekonomicznie, zwłaszcza w kontekście komercyjnym [12].
2. Zapewnienie wszystkim równego dostępu do instytucji publicznych w swoim języku prowadzi do bardziej informacyjnego i demokratycznego społeczeństwa [13].
3. Osoby, które wychowują się na co dzień w więcej niż jednym języku, odnoszą większe korzyści nie tylko indywidualnie, ale stanowią cenny składnik całych społeczności.

Niektóre wady:

Zasadniczo językoznawcy i pedagodzy są obecnie zgodni co do tego, że wielojęzyczność przynosi więcej korzyści, niż niedogodności. Odrzuca się zatem poglądy takie, jak Jespersena, który w 1922 r. napisał, iż dwujęzyczność jest dla dzieci niekorzystna [14]. Jednak problem stanowią mogą okoliczności, w jakich ludzie stają się wielojęzyczni: niektórzy na przykład mogą dorastać w rodzinach, w których każde z rodziców mówi innym językiem; inni mogą zmieniać kraj zamieszkania w okresie dzieciństwa i poznawać drugi język później, niż pierwszy; jeszcze inni mogą mówić jednym językiem w domu z członkami swojej rodziny, a innym w szkole, itd. Takie doświadczenia zwykle prowadzą do opanowania każdego z języków na innym, nierównym poziomie kompetencji [15]. W takich przypadkach do zbalansowania wielojęzyczności przyczynić się może regularne nauczanie tych języków.

Kontakt językowy

Podczas gdy wielojęzyczność może dotyczyć poszczególnych enklaw, gdzie użytkownicy różnych języków mieszkając na tym samym terytorium nie są w stanie porozumieć się nawzajem w swoich językach (jak np. jednojęzyczni angielsko- i francuskojęzyczni Kanadyjczycy), w przypadkach plurilingwalizmu (wielojęzyczności indywidualnej), gdy jednostki posługują się w życiu więcej niż jednym językiem dochodzi zapewne do **kontaktu językowego**. Pod tym pojęciem rozumiemy sytuacje, gdy grupy lub jednostki używają różnych języków, a w rezultacie ich kontaktu dochodzi do zmian w użyciu języka/języków. Może się to wydarzyć na kilka różnych sposobów. Język angielski – na przykład – zapożyczył w swojej historii znaczną część słownictwa z francuskiego, łaciny, greki i wielu innych języków, bez rzeczywistego kontaktu z użytkownikami tych języków; podręcznikowe nauczanie przez nauczycieli powodowało przekazywanie nowego słownictwa innym użytkownikom języka za pomocą literatury, tekstów religijnych, słowników itp. Wiele innych sytuacji kontaktowych prowadziło do przekazu materiału językowego, czasami na tak wielką skalę, że dochodzi(ło) do tworzenia nowych języków kontaktowych.

Indywidualna wielojęzyczność rozpowszechniona na dużą skalę w danym regionie może prowadzić do rozprzestrzeniania się zarówno słownictwa, jak i gramatyki w lokalnych językach – jako przykład służyć mogą tereny Papui Nowej Gwinei, dorzecza Amazonki czy pustynie Australii.

W pewnych społecznościach umiejętność manipulowania dwoma lub więcej językami może prowadzić do bardzo złożonych modeli zamiany językowej. Niektóre grupy posługują się z dużą regularnością zjawiskiem znanym jako „dyglosja”, polegającym na użyciu pewnej odmiany w sytuacjach nieformalnych (np. w domu, z sąsiadami itp.), a innej w sytuacjach bardziej oficjalnych, co ma zwykle związek z prestiżem. Cza-

mi w tym samym zdaniu mogą przeplatać się specyficzne słowa lub frazy, nie zaś całe systemy językowe, czemu przyjrzymy się poniżej.

Skutki kontaktów językowych

Pidżyny

Pidżyn to kod komunikacyjny, który umożliwia osobom różnojęzycznym porozumiewanie się ze sobą bez konieczności uczenia się nawzajem swoich języków. Niektóre z pidżynów opartych na języku angielskim to np. liberyjsko-angielski w Afryce, czy pidżyn chińsko-angielski. Przykładem pidżynu osnutego na języku francuskim jest używany w Wietnamie *tây bõ*. Pidżyny charakteryzuje uproszczona składnia i słownictwo, luźny szyk wyrazów i wykorzystanie wyłącznie w celach komunikacyjnych. Oto inny przykład – pidżynu używanego na Hawajach do porozumiewania się osób angielskojęzycznych z nieznającymi angielskiego.

Języki kreolskie

Kreole (języki kreolskie) to ustabilizowane języki naturalne, które powstały z wymieszania się języków źródłowych. Wiele języków kreolskich rozwijało się z pidżynów, jednakże różnią się od nich tym, że dla dzieci (w) posługującej się kreolem społeczności jest on językiem pierwszym, przez co nabywa cech języka naturalnego, których zazwyczaj brak pidżynom. I tak np. pidżyny mogą wykazywać tendencję do redukcji zbitków (spółgłoskowych) w swoim repertuarze fonologicznym (np. ang. 'dust' zostaje zredukowane do 'dus'); pod względem morfologii zaś pidżyny mogą nie odróżniać form czasownikowych (np. przez redukcję '-s' z form typu 'he goes' do 'he go'); kreole zaś takie cechy wykazują.

Przykłady języków kreolskich to m.in. *babalia* (osnuty na arabskim, używany w Czadzie), *negerhollands* (oparty na niderlandzkim, używany na Amerykańskich Wyspach Dziewiczych), czy *krio* (wywodzący się z angielskiego, używany w Sierra Leone)

Oto przykład kreolu z Gwadelupy, którego gramatyka i słownictwo wywodzi się z karaibskiego, języków afrykańskich i francuskiego. Napis na tabliczce znaczy: „Zwolnij – bawia się tu dzieci!”.

Code switching i zapożyczenia językowe

Code-switching, czyli „przełączanie kodu”, to zjawisko użycia w rozmowie więcej niż jednego języka lub odmiany językowej. Osoby wielojęzyczne często wykorzystują elementy rozmaitych języków rozmawiając ze sobą. *Code-switching* polega zatem na wykorzystaniu więcej niż jednej odmiany językowej w sposób zgodny ze składnią

i fonologią (systemem dźwiękowym) każdej z nich. Oto przykład *code-switching* pomiędzy indonezyjskim, angielskim i francuskim.

Tablica w kreolu gwadelupskim umieszczona w dzielnicy mieszkalnej Lamarre blisko Sainte Anne na Gwadelupie – departamencie zamorskim Francji. Napis na tabliczce znaczy: „Zwolnij – baw się tu dzieci!”. Fot. Kim Hansen; wykonano: 30.03.2010

Zapożyczenie językowe to wyraz przejęty z języka źródłowego i włączony w system języka docelowego. Pojęcia z języka źródłowego zazwyczaj przechodzą do języka docelowego jako terminy techniczne – w związku z kontaktem z obcą kulturą. Mogą się one odnosić do samej tej kultury lub do dziedziny życia, w której owa obca kultura odgrywa rolę dominującą.

Przykłady zapożyczeń językowych w angielskim pochodzą z:

języków Aborygenów australijskich

- Billabong („jeziorko”)

języków afrykańskich

- Jazz od jasi w języku mandinka, yas w języku temne (gdzie znaczy „energia, pęd”)

algonkińskich języków Ameryki Północnej

- caribou („karibu”)
- moose („łoś amerykański”)
- chipmunk („tamias, burunduk”)
- raccoon („szop prac”)

- muskrat („piżmak”)
- opossum („opos”)
- woodchuck („świstak amerykański”)
- terrapin („żółw wodny, batagur”)
- skunk („skunks”)

arabskiego

- Gazelle od غزال [ghazāl] („gazela”)

niderlandzkiego

- Aloof zapewne z niderlandzkiego loef („nawietrzna strona statku”), pierwotnie stanowiło żeglarski rozkaz nakazujący utrzymanie dziobu statku w kierunku wiatru, a co za tym idzie unikanie zawietrznej lub innych okoliczności, stąd metaforyczne znaczenie „z dala, na uboczu”.

francuskiego

- Advertisement („ogłoszenie”) – od avertissement („ostrzeżenie”)

Zapożyczenia w języku polskim w jego historii czerpane były m.in. z języków:

łacińskiego

- atrament – od atramentum

francuskiego

- butik – od boutique
- fotel – od fauteuil

gockiego

- chleb – od hlaifs „pieczywo”

niemieckiego

- rachunek – od Rechnung
- gastarbajter- od Gastarbeiter

angielskiego

- kombajn – od combine (harvester)
- brydż – od bridge

włoskiego

- biennale – od biennale „dwuletni”
- kalafior – od cavolfiore

rosyjskiego

- zsyłka – od ссылка „zesłanie”
- pięciolatka – od пятилетка „pięcioletni okres planowania”
- tureckiego
- torba – od nazwy miasta Torba w Turcji

ukraińskiego

- wiedźma – od відма „kobieta posiadająca wiedzę”

hiszpańskiego

- embargo -od embargo „zakaz handlu”

czeskiego

- kościół – od kostel (a to od łacińskiego castellum „warownia”)

węgierskiego

- baca – od bács(ó) „pasterz”
- gyermek – od gyermek „dziecko”

arabskiego

- alkohol – od لكحل [al-kuhl] „proszek używany do podkreślania linii oczu”
- algebra – od الجبر [al-dżabr] „przywrócenie, odtworzenie”

niderlandzkiego

- farwater – od farwater „tor wodny”
- potas – od potas „kalium”

rumuńskiego

- watra – od vatra „ognisko”

hebrajskiego

- serafin – forma liczby mnogiej od שרף [sarap] „ognisty anioł”

jidysz

- siksa – od שיקס [szikse] „młoda atrakcyjna nie-Żydówka”

Translingwalizm - „wszechjęzyczność”

Wcześniej odnosiliśmy się do wielojęzyczności (multilingwalizmu), traktując języki jako rozłączne i policzalne jednostki, oraz do wielojęzyczności indywidualnej (plurilingwalizmu), koncentrując się na hybrydowych, mieszanych zachowaniach językowych, uwydatniających różnice społeczne pomiędzy językami. Socjolingwiści coraz częściej uważają, że traktowanie „języków” jako odrębnie powiązanych grup cech językowych prowadzi do koncepcji, która nie przedstawia ani nie opisuje rzeczywistego użycia języków [16] [17] [18] [19].

Na ogół użytkownicy języka traktują pewne cechy językowe jako powiązane, jak np. „wyrazy” połączone w „słownictwo”. Zazwyczaj takiemu zbiorowi użytkownicy języka przyporządkowują miano – np. „niemieckiego”, tak że owo słownictwo staje się „słownictwem języka niemieckiego”. W taki sposób użytkownicy języka konstruują i uzgadniają pojęcie „języka”, które zwą „niemieckim”. „Mówienie po jakimś” oznacza zatem posługiwanie się elementami, które są kojarzone z danym językiem – i tylko takimi elementami. Jednakże w codziennej praktyce użytkownicy języka mają do swojej dyspozycji pełen repertuar elementów językowych, częstokroć niezależnie od tego, w jakim stopniu są one kojarzone z poszczególnymi „językami”. *Languageing* (= mówienie, „języczność”) zatem to posługiwanie się językiem (dostępnym repertuarem językowym) w ogóle, nie zaś konkretnym językiem. *Translanguageing* czy *polylanguageing* („wszechjęzyczność”) to zjawisko korzystania przez mówców z całości środków językowych, które mają do swojej dyspozycji i które są kojarzone z różnymi „językami”, włącznie z przypadkami, gdy mówcy ci znają zaledwie kilka elementów związanych z danym „językiem” [20] [21].

Tak zatem bohater wideoklipu opowiada swoją własną gawędę po angielsku i gaelicku. Możemy to więc traktować jako przełączanie się

(*switching*) pomiędzy językami (z wszelkimi tego konsekwencjami i ładunkiem wartości), bądź też możemy postrzegać go jak mówcę posługującego się przy opowiadaniu wszystkimi środkami językowymi, jakie posiada – czyli gaelickimi i angielskimi. Oto transkrypcja pierwszych kwestii:

Tormod MacGill-Eain: Tighinn Dhachaidh

I said, “Och, I’ll get a smoke at Cill-Amhlaigh.”

“Oh, Dhia, you’re not going to Cill-Amhlaigh, a Thormoid.”

“What? Where am I going?”

“You’re going to the hospital.”

So, sin far an do land mi mu uair sa mhadainn. Baile a' Mhanaich, anns an ospadal.

“Well, you can stay tonight. You're obviously...” Bha da bhata agam.

“...You can stay tonight, but we must get in touch with Social Services in the morning.”

“Fine, fine. Leig leam chadal.”

Chaidil mi. Sa mhadainn, thainig an te mhor a bha seo, is ars ise:

“Right, Thormoid, 's e DP a th' annad a-nist.”

“De tha sin a' **meanigeadh**?”

“Displaced Person.”

“Displaced Person? Story of my life. Yeah, right, I am.”

(Źródło: <http://guthan.files.wordpress.com/2010/12/gd73.doc>)

Z socjolingwistycznego punktu widzenia możemy tę narrację traktować jako całkowicie spójną. Wyróżnione zostały elementy angielskie, które stanowią dobrze ponad połowę wypowiedzi. Czy znaczy to, że opowiadacz posługuje się „złym” gaelickim? Wcale nie! To, z czym tu mamy do czynienia to właśnie przykład „wszechjęzyczności” (*translanguaging/polylinguaging*), z której osoby wielojęzyczne korzystają właściwie cały czas. Obsesje językoznawców mających na celu etykietowanie i klasyfikowanie prowadzą do tego, iż często mówcy chcą rozgraniczyć dwa języki, i prowadzą narrację albo po gaelicku albo po angielsku, ale to nie odzwierciedla społecznej rzeczywistości. Norman – osoba mówiąca w filmiku – kompiluje trzy krótkie wymiany zdań, z których przynajmniej dwie odbywają się z udziałem osób dwujęzycznych w parze gaelicki-angielski, które przełączają kod na tej samej zasadzie, co Norman. Translanguaging to bardzo istotny aspekt praktyk językowych społeczności użytkowników języków większościowych, w którym nacisk kładzie się bardziej na kontekst komunikacyjny, a nie na sam język mniejszości. To proces naturalny, który niekoniecznie zwiastuje zagrożenie języka, gdyż języki ulegają zagrożeniu z innych – pozajęzykowych – powodów.

SPRAWDŹ SIĘ!

Sprawdź się [tutaj](#), zobacz, ile już wiesz lub czego możesz się jeszcze dowiedzieć z Księgi wiedzy *Języków w niebezpieczeństwie*.

Podziękowania

Dziękuję Gordonowi Wellswi z uniwersytetu Sabhal Mòr Ostaig, za jego komentarze do przykładu z języka gaelickiego użytego w tym rozdziale.

Przypisy

- [1] Edwards, John. 1994. *Multilingualism*. London: Penguin Books.
- [2] Linguistic Society of America. Multilingualism.
<http://www.linguisticsociety.org/resource/multilingualism> (Dostępne 4.08.2014)
- [3] EC. 2007. Commission of the European Communities, Final Report, High Level group on Multilingualism: Luxembourg.
- [4] Council of Europe. 2007. From Linguistic Diversity to Plurilingual Education: Guide for the Development of Language Education Policies in Europe.
http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/Guide_niveau2_EN.asp (Dostępne 17.07.2012)
- [5] De Keere, Kobe, Mark Elchardus & Olivier Servais. 2011. *Un pays, deux langues*. Lannoo: Tielt (Belgique).
- [6] Bernsand, Niklas. 2001. *Surzhyk and national identity in Ukrainian nationalist language ideology*. Berliner Osteuropa Info 17, 38-47.
- [7] Bialystok, Ellen. 2001. *Bilingualism in development*. Cambridge: Cambridge University Press.
- [8] Ricciardelli, Lina A. 1992. *Bilingualism and cognitive development in relation to threshold theory*. Journal of Psycholinguistic Research 21 (4), 301-316.
- [9] Kenner, Charmian. 2004. *Becoming Biliterate: Young Children Learning Different Writing Systems*. Stoke-on-Trent: Trentham Books.
- [10] Cenoz, J. & J. F. Valenica. 1994. Additive trilingualism: Evidence from the Basque Country. *Applied Psycholinguistics* 15, 195-207.
- [11] Bialystok, E., Craik, F. I. M., & Ryan, J. 2006. Executive control in a modified anti-saccade task: Effects of aging and bilingualism. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition* 32, 1341-1354.
- [12] CILT/InterAct International. 2007. Effects on the European Union economy of Shortages of Foreign Language Skills in Enterprise (ELAN).
- [13] Corsellis, A. 2005. Training interpreters to work in the public services, w: M. Tennant (red.). *Training for the new millennium*. Amsterdam: John Benjamins.
- [14] Jespersen, Otto. 1922. *Language: Its nature, development and origin*. London: George Allen & Unwin Ltd.
- [15] Baker, C. 2006. *Foundations of Bilingual Education and Bilingualism*. Clevedon: Multilingual Matters.
- [16] Makoni, S. and Pennycook, A. 2007. Disinventing and reconstituting languages, w: S. Makoni and A. Pennycook (reds.). *Disinventing and Reconstituting Languages*. Clevedon: Multilingual Matters, 1-41.
- [17] Heller, Monica. 2007. *Bilingualism: A Social Approach*. Houndsmills, Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.
- [18] Jørgensen, J.N. 2008. Poly-Lingual Languageing Around and Among Children and Adolescents, w: *International Journal of Multilingualism*, 5: 161-176.
- [19] Jørgensen, J. N., M. S. Karrebæk, L. M. Madsen, J. S. Møller. 2011. Polylinguaging in Superdiversity, w: *Diversities Journal Fall 2011*, 32-54.
- [20] Møller, J. 2008. Polylingual performance among Turkish-Danes in Late-Modern Copenhagen,

w: *International Journal of Multilingualism*, 5 (3), 217-236.

[21] Jørgensen, J. N. 2010. *Languaging. Nine years of poylingual development of Turkish-Danish grade school students, vol. 1-2. Copenhagen Studies in Bilingualism, the Koge Series, vol. K15-K16.*

Dowiedz się więcej:

- Cook, Vivian J. 2001. Requirements for a multilingual model of language production. Źródło: homepage.ntlworld.com/vivian.c/Writings/Papers/RequirementsForMultilingualModel.htm (Dostępne 19.12.2016)
- Cook, Vivian J. (red.). 2002. *Portraits of the L2 user*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Cummins, James P. 1981. The role of primary language development in promoting educational success for language minority students. In Leyba, F. C. (red.). *Schooling and language minority students: A theoretical framework*. Los Angeles, CA: Evaluation, Dissemination, and Assessment Center, California State University, 3-49.
- Linguistic Society of America website – About linguistics: <http://www.linguisticsociety.org/what-linguistics>

Tłumaczenie rozdziału z angielskiego: Tomasz Wicherkiewicz.

Korekta tłumaczenia: Joanna Ignalewska.

Rozdział 5. Zagrożenie języków

Autor: Michael Hornsby

Według językoznawcy [Davida Crystala](#) [1], zaledwie 600 spośród ok. 6000 języków w świecie jest „bezpiecznych”, tzn. nie zagraża im wyginięcie. Według przykładowych danych, w 1996 roku na świecie było 6703 odrębnych języków. Na terenie obu Ameryk używano 1000 z nich, w Afryce aż 2011, 225 w Europie, 2165 w Azji oraz 1320 w Australii i Oceanii. Te liczby należy traktować z rezerwą, gdyż dostępne nam informacje na temat języków ciągle są niepełne, szybko tracą na aktualności, a poza tym trudno czasem wytyczyć granicę między językiem a dialektem. Niemniej jednak, większość językoznawców jest zgodna, że na świecie używa się grubo powyżej 5000 języków. Jednak za sto lat wielu z tych języków już nie będzie. Niektórzy językoznawcy mówią, że ilość języków zmaleje do tego czasu o połowę, inni, że języki używane na Ziemi za sto lat będziemy liczyć już tylko w setkach, bo większość z tych, którymi świat mówi obecnie, to języki używane przez kilka tysięcy ludzi lub mniej, które szybko ustępują wielkim językom takim jak angielski, hiszpański, portugalski, mandaryński, rosyjski, indonezyjski, arabski, suahili i hindi. Według niektórych szacunków, 90% wszystkich języków, które na dzień dzisiejszy są w użyciu, zniknie przed upływem dwudziestego pierwszego stulecia.

- Ale co to tak naprawdę znaczy, że język jest zagrożony?

Wskaźniki zagrożenia języka

Jako wyznaczniki „zagrożenia” języka stosuje się trzy główne kryteria:

1. Liczbę żyjących użytkowników języka.
2. Przeciętny wiek rodzimych i/lub biegłych użytkowników języka.
3. Procentowy udział najmłodszego pokolenia nabywającego płynności w danym języku.

W praktyce, jako regułę można podać, że język jest zagrożony, gdy do dzieci w danej społeczności mówi się w języku innym, niż język ich rodziców. Dzieci mogą rozumieć mowę swoich rodziców, jednak nie potrafią posługiwać się nim biegle – są **biernie dwujęzyczne**. *Ich* dzieci utracą już ten język, nie będąc wcale w stanie mówić nim czy rozumieć go. Może to prowadzić do sytuacji, gdy dziadkowie i wnuki mówią cał-

kowiec różnymi językami i czasami nie są w stanie skutecznie porozumieć się ze sobą.

Doraźna Grupa Ekspertów UNESCO ds. zagrożonych języków (*UNESCO's Ad Hoc Expert Group on Endangered Languages*) zaproponowała następującą definicję języka zagrożonego: „(...) gdy jego użytkownicy zaprzestają mówienia nim, posługują się nim we wciąż malejącym zakresie dziedzin użycia, gdy przestają przekazywać go z pokolenia na pokolenie. To znaczy – gdy nie ma nowych użytkowników – dorosłych czy dzieci” [2]. Toteż język ze stosunkowo niewielką liczbą użytkowników, jak np. islandzki (niepełna 300 tysięcy) można uważać za bardzo żywotny, jako że jest on podstawowym językiem swojej społeczności oraz pierwszym (lub jedynym) językiem wszystkich dzieci w tej społeczności. Język jemba, używany w zachodniej części Kamerunu w Afryce również przez 300 tysięcy osób, jednakowoż uważany jest za zagrożony, ponieważ przechodzą one stopniowo na miejscową odmianę pidżynu lub na język angielski.

Oczywiście powyższy obraz zagrożenia języka nie jest zbyt precyzyjny. Na zagrożenie języka ma wpływ wiele czynników, a nie tylko owe trzy wyznaczniki wymienione na początku. Bardziej kompletną skalę zagrożenia zaproponował Lewis [3], wyróżniając siedem parametrów zagrożenia:

Parametr 1: Wiek

AGE-SF1	liczba użytkowników w poszczególnych grupach wiekowych
AGE-SF2	wiek najmłodszego znanego użytkownika

Parametr 2: Demografia

DEM-SF1	liczba użytkowników języka jako pierwszego
DEM-SF2	liczba użytkowników języka jako drugiego
DEM-SF3	liczba dwujęzycznych użytkowników języka jako pierwszego
DEM-SF4	liczba użytkowników języka o etniczności związanej z tym językiem
DEM-SF5	liczba użytkowników języka jako pierwszego w skali regionu

Parametr 3: Użycie języka

USE-SF1	przeważające użycie języka w domu
USE-SF2	przeważające użycie języka przy publicznych spotkaniach
USE-SF3	przeważające użycie języka w rozrywce i wypoczynku
USE-SF4	przeważające użycie języka na targu

USE-SF5	przeważające użycie języka w pracy
USE-SF6	przeważające użycie języka w zgromadzeniach religijnych
USE-SF7	przeważające użycie języka w handlu
USE-SF8	przeważające użycie języka w środkach masowego przekazu
USE-SF9	przeważające użycie języka w szkolnictwie
USE-SF10	przeważające użycie języka w oficjalnych sytuacjach publicznych

Przykład: *Choć język bretoński (celtycki język używany w północno-wschodniej Francji) spełnia wiele z kryteriów Parametru 4, dotyczy go niewiele spośród kryteriów Parametru 3 – co za tym idzie, można uważać bretoński za język zagrożony pod tym i wieloma innymi względami.*

Parametr 4: Pielęgnowanie i rozwój języka, piśmienność, edukacja

DEV-SF1	nieprzerwany przekaz tradycji/literatury ustnej
DEV-SF2	istnienie stosowanej ortografii
DEV-SF3	istnienie źródeł normatywnych (np. słowników)
DEV-SF4	istnienie materiałów do nauki pisanie i czytania
DEV-SF5	istnienie znaczącego dorobku literackiego w języku
DEV-SF6	istnienie materiałów dla środków masowego przekazu
DEV-SF7	istnienie materiałów do nauczania podstawowego
DEV-SF8	istnienie materiałów do nauczania ponadpodstawowego
DEV-SF9	istnienie materiałów do nauczania w szkolnictwie wyższym

Przykład: *Niepiśmienność pozostałych przy życiu 34 użytkowników języka mafea na wyspie Mafea w Vanuatu (Oceania) i fakt, iż większość z 210 mieszkańców wyspy jest piśmiennych w angielskim, francuskim lub bislama oznacza, iż według tego parametru język mafea można uważać za zagrożony [4].*

Parametr 5: Pozycja i status

STA-SF1	jakikolwiek status oficjalny lub półoficjalny
---------	---

Przykład: *Wspomniany wcześniej język jemba nie ma w Kamerunie żadnego statusu oficjalnego i stąd nacisk na użytkowników, by przechodzili na angielski lub pidżyn. Z drugiej strony islandzki – z taką samą liczbą użytkowników – jest oficjalnym językiem państwa, co daje mu zdecydowanie wyższy prestiż.*

Parametr 6: Stosunek do języka

ATT-SF1	liczba użytkowników, którzy pozytywnie oceniają wartość swojego języka
ATT-SF2	liczba członków najbardziej wpływowej grupy zewnętrznej, którzy pozytywnie oceniają wartość tego języka

Parametr 7: Ilość i jakość dokumentacji

DOC-SF1	istnienie list słów
DOC-SF2	istnienie nagrań audio i wideo
DOC-SF3	istnienie opisów fonologicznych
DOC-SF4	istnienie opisów gramatycznych
DOC-SF5	istnienie dwujęzycznych słowników
DOC-SF6	istnienie kolekcji tekstów

Choć dokumentowanie języka niekoniecznie może wspomóc użytkowników zagrożonego języka (mogą nie zdawać sobie sprawy z istnienia takich dokumentów), dokumentacja pomóc może językoznawcom i aktywistom-rewitalizatorom, którzy chcą zachować lub ożywić dany język.

W zależności zatem od tego, ile z zaproponowanych parametrów jest spełnionych, język można określić jako „bezpieczny” lub „zagrożony”. Języki takie, jak angielski, niemiecki lub francuski spełniają wszystkie z wymienionych kryteriów; o wiele mniejsze języki, jak białoruski (400 tysięcy użytkowników), kurru (300 tysięcy użytkowników w Indiach) czy rutulski (nieco ponad 29 tysięcy użytkowników w Dagestanie i Azerbejdżanie) z pewnością wielu z nich nie spełniają. W tym miejscu warto też wspomnieć, że nie każdy postrzega zagrożenie czy zanik języka w ten sam sposób, najmniej zdają sobie z tego sprawę sami użytkownicy zagrożonego języka. Jako przykład służyć może ukraiński, który jest oficjalnym językiem na Ukrainie. Ostatnie próby podwyższenia statusu języka rosyjskiego jako jednego z języków regionalnych w tym państwie spotkały się ze sprzeciwami uważających to za zagrożenie dla pozycji ukraińskiego jako języka władzy. Z kolei na przykład mieszkańcy Singapuru są zadowoleni z rosnącej przewagi języka angielskiego i z malejącego zakresu użycia języków chińskich (takich jak hokkien, teochew, hakka, hajnański czy kantoński): „W warunkach singapurskich zawsze oficjalnie celebrowało się wzrost dwujęzyczności kosztem innych języków chińskich” [5]. Innymi słowy, zagrożenie języka to również często kwestia poglądów, jak rzeczywistych statystyk. Posługując się przykładem ze Stanów Zjednoczonych, wzrost świadomości istnienia języków innych niż angielski (np. hiszpańskiego) doprowadził do powstania grup takich jak English-Only Move-

ment, które reprezentują pogląd, iż uznanie innych języków przez samorządy lokalne i w szkołach prowadzi do stanu „zagrożenia” języka angielskiego. Pogląd ten najwyraźniej nie jest poparty danymi demograficznymi, według których większość Amerykanów to rodzimi użytkownicy języka angielskiego (82% w roku 2000, wg U.S. Census Bureau [6]).

PROPOZYCJA PRACY W GRUPIE:

When language endangerment is imagined

Ćwiczenie znajduje się na stronie languagesindanger.eu w sekcji [Dla nauczyciela](#) (Nauczanie języka angielskiego jako obcego).

Które języki są zagrożone?

Ponad 200 języków na świecie wymarło w okresie życia ostatnich trzech pokoleń [7]. Na przykład hasło dotyczące Ugandy w Atlasie wymienia sześć języków, z których trzy uważa się za już wymarłe, mianowicie: napore, nyangia i singa.

STOPIEŃ ZAGROŻENIA

Atlas Zagrożonych Języków UNESCO klasyfikuje 2.500 języków według pięciu stopni zagrożenia:

- potencjalnie zagrożone (*vulnerable*),
- dość zagrożone (*definitely endangered*),
- poważnie zagrożone (*severely endangered*),
- krytycznie zagrożone (*critically endangered*),

oraz

- wymarłe (*extinct*).

Pamiętać należy, że nawet gdy język wymiera, jakieś osoby mogą wciąż z czasów młodości „pamiętać” słowa lub frazy czy też ludzi mówiących tym językiem. Na przykład następujący [wideoklip](#) pokazuje, że język wiczita w Stanach Zjednoczonych, którym mówi obecnie ok. 10 osób – ma jeszcze „użytkowników”, którzy pamiętają pewne elementy języka, ale nie mówią nim.

UNESCO wyróżnia ponadto cztery stopnie zagrożenia języków w oparciu o kryterium przekazu międzypokoleniowego [8]:

1. narażone na zagrożenie: większość dzieci mówi językiem, ale może być to ograniczone do pewnych dziedzin (np. sytuacje domowe). Przykład: język inguski (używany na północnym Kaukazie) – [oto link](#) do piosenki śpiewanej po ingusku;
2. dość zagrożone: dzieci już nie uczą się języka w domu jako rodzimego. Przykład: język paya (= pech; używany w Hondurasie) – [oto link](#) do listy 20 podstawowych słów w paya;
3. poważnie zagrożone: język jest używany przez dziadków i starsze pokolenie; choć pokolenie rodziców rozumie go jeszcze, nie rozmawiają w nim z dziećmi czy między sobą. Przykład: język kaska (używany w Kolumbii Brytyjskiej w Kanadzie) – [oto link](#) do strony dokumentacji kaska;
4. śmiertelnie zagrożone: najmłodsi użytkownicy należą do pokolenia dziadków i starszych, a językiem posługują się rzadko i niedoskonale. Przykład: język aczomawi (używany w Kalifornii, USA) – [oto link](#) do ludowej powiastki w aczomawi.

Kompletną listę języków klasyfikowanych przez UNESCO jako zagrożone znaleźć można [tutaj](#).

Jak dochodzi do zagrożenia języka?

Czynniki

Choć społeczeństwa całego świata starają się komunikować ze sobą mając nadzieję, że napędzi to ich gospodarki i interesy narodowe, zmuszone są do używania w tym celu „języków oficjalnych”, takich jak angielski, hiszpański, francuski, rosyjski i in., co promuje wysoki prestiż języków „międzynarodowych”. Jak wskazuje Crystal [1]:

„Dzięki wielu studiom przypadku, które do tej pory poczyniono, stosunkowo łatwo wymienić pełną listę czynników; przy naszym stanie wiedzy niemożliwe są jednak wnioski uogólniające w skali globalnej. Obecna sytuacja nie ma precedensu: świat nigdy nie był tak gęsto zaludniony, procesy globalizacyjne nigdy nie były tak oczywiste; technologie transportu i komunikacji nigdy nie były tak wszechobecne, języki nie miały ze sobą tylu kontaktów, a żaden inny język nie cieszył się tak silnymi wpływami międzynarodowymi jak angielski.”

Do czynników tych należą:

- **Mieszane małżeństwa:** Według Davida i Nambiara [9] małżeństwa lub związki partnerskie, w których jedno z rodziców mówi językiem mniejszościowym, a drugie wyłącznie językiem większości może mieć negatywny wpływ na zachowanie języka mniejszościowego przez dzieci. Tendencję w takich związkach stanowi stosowanie wyłącznie języka większości. Na przykład język fula jest w niebezpieczeństwie w wyniku małżeństw mieszanych z użytkownikami innych języków w nigeryjskim stanie Gombe [10].
- **Mechanizmy rynkowe:** Ridler i Pons-Ridler [11] sugerują, iż wybór języka odzwierciedla funkcjonowanie rynku, a ludzie dokonują wyboru tego języka, który w dłuższej perspektywie przyniesie im więcej korzyści. Poza tym Schiffman [12] stwierdza, że przesunięcie językowe (zastąpienie języka = *language shift* – tzn. proces polegający na zaprzestaniu użycia jednego języka na rzecz innego, bardziej prestiżowego) jest nieuniknionym procesem w obrębie grupy mniejszościowej, jeśli jej język (mniejszościowy) nie pomaga użytkownikom w poprawie ich położenia społeczno-ekonomicznego lub społecznej mobilności / awansu. Grupa mniejszościowa zatem zastąpi język mniejszościowy dominującym. Jak wcześniej wspomniano, rodzice w Singapurze przechodzą na angielski zaprzestając używania w domu języków azjatyckich, ponieważ rynkowa wartość języka angielskiego przeważa w rachunku korzyści dla ich dzieci [13].
- **Migracje:** Grimes [14] zauważa, że socjolingwiści zgadzają się co do tego, że migracje – zarówno dobrowolne jak przymusowe – przyczyniają się do przesunięcia/zastąpienia języka. Gdy członkowie wspólnoty językowej migrują, pozostała na miejscu jej część maleje i nie ma możliwości zachować swój język.
- **Asymilacja:** Inną możliwą przyczyną wymierania języka w rodzinie i społeczności jest niewielka różnica w stylu życia, zwyczajach i kulturze pomiędzy grupami posługującymi się językami mniejszości a większością. Można zatem przytoczyć jako argument, że Walijczycy utrzymali swój język w większym stopniu niż inni Celtowie dzięki swojej tradycji literackiej opartej na *eisteddfod* (festiwale poezji bardów), przez co zachowali swą tożsamość w odrębności do sąsiadujących z nimi Anglików. Istnieje nawet wersja Eisteddfod dla dzieci (*Eisteddfod yr Urdd*), która zachęca najmłodszych Walijczyków do uczestniczenia w tradycyjnych praktykach kulturowych w „nowoczesny” sposób. Względnie odrębna kultura to naturalnie tylko jeden pośród wielu czynników: wszak Irlandia, Szkocja czy Bretania również mają odrębną tożsamość kulturową, jednak nie zapobiegło to masowym procesom wymierania ich języków.
- **Edukacja narodowa:** Według Grimesa [14] procesy konstruowania państw narodowych za pomocą szkolnictwa (poprzez edukowanie uczniów w języku na-

rodowym) przyczyniły się do przesunięcia/zastąpienia języków w kilku krajach, choć zwykle nie prowadząc do generalnego zastąpienia języka. Dzieje się tak, ponieważ/gdy etnicznym językom mniejszościowym nie zapewnia się miejsca w rządowych programach edukacji narodowej. Na przykład jedną z głównych przyczyn zastąpienia/przesunięcia językowego w przypadku użytkowników języków regionalnych/mniejszościowych we Francji była nieobecność tych języków we francuskim systemie szkolnictwa (państwowego).

- **Modernizacja:** Grimes [14] pisze, że modernizacja to jeden z czynników towarzyszących procesowi przesunięcia/zastępowania języka. Gdy na teren, gdzie używany jest język mniejszościowy wkracza industrializacja, to w procesie szkolenia pracowników w nowych zakładach i fabrykach używany jest język większości i to język większości funkcjonuje jako *lingua franca*.

Postawy

Innym czynnikiem, który może prowadzić do zagrożenia języków są poglądy rodziców. Ostatnio ze względu na globalizację rodzice zachęcają swoje dzieci do nauki języków ponadnarodowych w miejsce swoich języków lokalnych, jako że łatwiej im będzie odnieść sukces – otrzymać lepszą pracę i zapewnić lepsze perspektywy – znając popularne języki światowe.

Jednym z głównych czynników, który ma wpływ na przetrwanie języków mniejszościowych jest stosunek użytkowników języków większości, z którymi użytkownicy tych pierwszych współzamieszkują dane terytorium. Jedną z tych grup językowych jest dominująca (np. angielskojęzyczni Kanadyjczycy) i kontroluje dostęp do władzy w sferze administracji, polityki i gospodarki, oraz udziela preferencji na rynku pracy tym kandydatom, którzy władają dominującym językiem. Grupie nieuprzywilejowanej (w tym wypadku francuskojęzycznym Kanadyjczykom zarówno w Quebecu, jak i poza tą prowincją) pozostawia się wybór wyrzeczenia się swoich ambicji społecznych, asymilacji lub oporu. Podczas gdy licznie słabsze czy psychologicznie osłabione społeczności językowe skłaniają się ku asymilacji, licznie silniejsze i bardziej homogeniczne grupy o zachowanych wartościach tradycyjnych, jak własna historia czy kultura, w nowoczesnych społeczeństwach preferują opór polityczny. Ten typ konfliktu staje się szczególnie widoczny, gdy dotyczy grup ludności o różnych strukturach społeczno-ekonomicznych (miejska/wiejska, bogata/biedna, autochtoniczna/imigrancka). Choć w przeszłości w przypadku francuskojęzycznej Kanady język angielski zdawał się być niezbędnym środkiem komunikacji w handlu i biznesie, blisko 80% ludności frankofońskiej mówiło jedynie językiem francuskim, co wykluczało ją z awansu społecznego w sektorze polityki i gospodarki. To niewielka elita francuskojęzyczna, której celem była początkowo polityczna opozycja wobec dominującej angielszczyzny, doprowadziła ostatecznie do motywowanego socjoeko-

nomicznie konfliktu językowego, jak określił to Nelde [15]. [Oto link](#) do wideoklipu z lat 70., gdy Partia Quebecu (*Parti québécois*) ustanowiła francuski oficjalnym językiem tej prowincji. To przykład tego, co Nelde określa jako „konflikt językowy” – a takie sytuacje są w sposób nieunikniony złożone [15].

Ktoś napisał, że we współczesnym świecie po prostu nie starcza miejsca dla zbyt wielu języków. Harrison [16] stwierdza, że „języki nie ‘umierają’ czy ‘giną’ w sposób dosłowny, jako że nie są żywymi organizmami. Bywają raczej wypierane przez języki większe. Języki mniejsze bywają porzucane przez swoich użytkowników, którzy zaprzestają mówienia nimi na rzecz bardziej dominujących, cieszących się wyższym prestiżem, czy szerzej znanych języków”. Według Crystala [1] owo wypieranie ułatwia urbanizacja, dzięki której ludność wiejska przenosi się do miast, co zwiększa prawdopodobieństwo nauczania się języka dominującego. Trzy zatem podstawowe czynniki zastępowania jednego języka przez inny wydają się wpływać na przypisywaną danemu językowi pozycję (jego status), jego związki z elitarnymi grupami społeczeństwa (jego prestiż) oraz na zakres użycia i liczbę użytkowników (jego dystrybucja i demografia). Weźmy jako przykład masowy proces przyjmowania przez Irlandczyków języka angielskiego jako rodzimego, nawet jeśli to język tradycyjnych „wrogów”. Gdy w XIX wieku rozpoczęło się na wielką skalę przechodzenie na angielski, irlandzki był kojarzony z wiejskim sposobem życia, odosobnieniem i ubóstwem zachodu Irlandii, podczas gdy angielski uosabiał jedno z najpotężniejszych mocarstw świata. Oto fragment z 1927 r. przedstawiający stosunek do irlandczyzny [17]:

„Ni raibh aon tora ar Ghaoluinn an uair sin; agus nuair a théighinn go dí aonach Chathair Saidhbhín, n’fhéadfainn mo bhó ná mo chapall a dhíol gan cúnamh fháil ó fhear a’ Bhéarla, agus ba bhristecruíoch an obair í sin, ná féadfá do ghnó a dhéanamh gan a bheith a braith ar a’ bhfear thall.”

„W tym czasie irlandzki był bezużyteczny – gdy szedłem na targ do Chathair Saidhbhín, nie mogłem sprzedać krowy ani konia bez pomocy ze strony kogoś angielskojęzycznego. Do rozpacz doprowadzała niemożność robienia interesów bez konieczności polegania na kim innym.”

Język angielski postrzegany był jako jedyny sposób ucieczki od niedoli zubożałej egzystencji ludzi i poprawy sytuacji (jeśli nie swojej, to swoich dzieci). Inna możliwość – tzn. dwujęzyczność – po prostu nie jawiła się jako realna starającym się o lepsze życie mówcom irlandzkiego.”

Zagrożenie języka to niekoniecznie śmierć języka

Nie powinniśmy jednak zbyt upraszczać kwestii zagrożenia języka. Ze względu na współdziałanie wielu czynników, język zwykle nie wymiera równomiernie. Z różnych powodów może zaniknąć w pewnym tylko miejscu. Rozmiar populacji, choć ważny, nie zawsze jest decydujący: mniejsza grupa może zdominować większą – jak często

zdarzało się w przypadku Europejczyków w Afryce. Ponadto sąsiedztwo geograficzne nie zawsze decyduje o wpływie jednej kultury na inną. Quebecka odmiana francuskiego (bardzo odmienna od francuskiego mówionego we Francji) zachowała się na dużą skalę we wschodniej Kanadzie pomimo otoczenia przez wielomilionową ludność angielskojęzyczną (poniżej fragment mówiący, jak ta poprzednio zagrożona odmiana jest obecnie bezpieczna). Z ostrożnością powinniśmy też podchodzić do postrzegania angielskiego (lub innych języków o ogólnoświatowym zasięgu) jako „języka-zabójcy”, skoro rozprzestrzenianie się takich międzynarodowych języków znajduje skuteczny odpór na poziomie lokalnym [18]:

„Placówki McDonalda w krajach nieangielskojęzycznych nie działają w języku angielskim, podobnie jak ich jadłospisy nie powielają amerykańskich. Hollywoodzkie produkcje filmowe ukazują się zwykle równocześnie w kilku głównych językach (czasem w wersjach zaadaptowanych do kultur lokalnych), jako że przemysł bardziej jest zainteresowany zarabianiem pieniędzy, niż rozprzestrzenianiem wartości angielskich i/lub amerykańskich. Literatura towarzysząca amerykańskim komputerom w krajach nieangielskojęzycznych nie ukazuje się wyłącznie po angielsku. Programy radiowe BBC i Głosu Ameryki (Voice of America) nadawane są w całej gamie języków, co pokazuje, że nawet na takim poziomie zasięgu ideologii, to nie krzewienie angielskiego stanowi podstawowy cel.”

Reakcje użytkowników na zagrożenie języka i ich znaczenie

Nie należy oczekiwać, że reakcje na zagrożenie języków będą jednorodne, tak jak nie można oczekiwać jednorodnego wzorca procesów związanych z zanikaniem języków. W wielu wypadkach szczególnie żal poszczególnych sposobów widzenia świata, które znikają, wraz z zaprzestaniem użycia jakichś mniejszych języków – jak pisze Harrison [16]:

„Jakie to uczucie mówić językiem, którym posługuje się mniej niż 10 osób? Dla osób takich jak Wasilij Gabow z Syberii, który w wieku lat 54 jest najmłodszym użytkownikiem jego rodzimego języka czułymskiego, oznacza to poczucie odosobnienia i niewiele okazji mówienia w swoim rodzimym języku. To uczucie bycia prawie niewidzialnym, osaczenia przez użytkowników innego, dominującego języka, którzy istnienia tego twojego nawet nie dostrzegają. W takiej sytuacji z powodu braku praktyki mówcy zwykle zapominają słów, idiomów, zasad gramatycznych. Gdy przyjezdny badacz-lingwista, który chce udokumentować język, poprosi o wypowiedź, mają problem ze znalezieniem słów. Czułymski jest obecnie używany przez mniej niż 30 osób, a do codziennej komunikacji służy w zaledwie jednej rodzinie. Wszyscy inni użytkownicy żyją w rodzinach, gdzie językiem codziennych rozmów jest zwykle rosyjski. W takiej sytuacji – typowej dla użytkowników tysięcy małych języków na całym świecie – coraz trudniej jest być usłyszczanym, dostrzeżonym, coraz trudniej nie zapominać.”

POSŁUCHAJ I OBEJRZYJ

Wasilij Gabow mówi o opracowaniu pisma do zapisu języka czułymskiego.

Jak jednak zauważa Edwards [19]: „siły oddziałujące na mniejszościową społeczność językową mogą być takie, że przejście na ogólnie przeważającą odmianę języka staje się nieuniknione”. W takich okolicznościach przejście na język większości może rzeczywiście mieć ekonomiczny sens w przypadku użytkowników języka mniejszości, jeśli nie z innego powodu, to dla dobra przyszłych pokoleń. Ważne, byśmy jako zewnątrzni obserwatorzy powstrzymali się od osądów i ocen takich decyzji. Któż nie chce, by jego/jej dzieci czerpały korzyści z modernizacji? Oczywiście z punktu widzenia kultury utrata komunikacyjnej funkcji języka mniejszościowego może osłabić poczucie tożsamości grupowej (wewnątrz) tej mniejszości, zauważyć jednak należy, iż „język, który nie jest już używany regularnie, może wciąż odgrywać rolę w zachowaniu granic pomiędzy grupami [19]. Nie zawsze sami członkowie społeczności językowej postrzegają przesunięcie/zamianę języka w tak samo tragicznym kontekście, jak zewnątrzni obserwatorzy. Jeśli „ceną zachowania autentycznego języka jest izolacja geograficzna i kulturowa” [19], to w pewnych okolicznościach może stanowić to zbyt wysoką cenę. W wielu jednak przypadkach użytkownicy zagrożonych języków sami chcieliby, by ich losy potoczyły się inaczej. [Oto link](#) do wideoklipu, w którym użytkowniczka języka kélé z Gabonu opowiada, jak bardzo żałuje zaniku użycia swojego języka (wideoklip możesz obejrzeć również [tutaj](#)).

Co o zagrożeniu języków sądzą użytkownicy języków większości?

W artykule prasowym z 1999 roku David Crystal zamieścił wcale nierzadką opinię na temat zagrożenia i śmierci języków: „Czy śmierć języka to takie nieszczęście? Oczywiście możliwa jest odpowiedź: to po prostu objaw dążenia przez wielu ludzi do poprawy życia przez dołączenie do współczesnego świata. Wystarczy, jeśli przeżyje kilkadziesiąt, a nawet kilka tysięcy języków” [20]. Jednak nie wszystkie opinie są tak powszechne:

„Walijski to brzydki, gardłowy język; gaelicki jest niewiele lepszy. Języki nie wymierają tak po prostu, gdyż potężniejszy naród twierdzi, że tak ma być (spytajcie Estończyków), ale dlatego, że brak im środków i zdolności do przystosowania się tak, by wyrażać niuanse współczesności. Angielski jest cudownie subtelnym językiem... a Szkoci i Walijczycy powinni uważać się za szczęśliwców, że mają kontakt z językiem od najmłodszych lat.”

Howard J. Rogers, Australia [21]

Takie opinie reprezentują podejście zwolenników selekcji naturalnej do różnorodności językowej, według której tylko niektóre z języków zasługują na przetrwanie, pod-

czas gdy inne zasługują na śmierć. Takie podejście jest nienaukowe – jak podkreśla Harrison [16], języki nie są gatunkami, które wymierają. Poza tym, takie analogie niczemu nie służą. Języki to systemy komunikacji ludzkiej, które są ściśle powiązane z emocjami, uczuciami i tożsamością, które są przez zwolenników takich postaw ignorowane.

W przeszłości rozmaite władze próbowały manipulować zagrożeniem języków dla celów politycznych. W dziewiętnastowiecznych Stanach Zjednoczonych zakładano tzw. „szkoły z internatem dla Indian”, które miały za cel asymilację rdzennych dzieci północnoamerykańskich w kulturze euroamerykańskiej. Na pewnych obszarach szkoły te prowadzili głównie misjonarze. Biorąc pod uwagę zwłaszcza wczesny wiek wysyłanych do nich dzieci, stawały się one dla nich źródłem wielu (udokumentowanych później) traumatycznych przeżyć. Dzieciom zabraniano najczęściej mówienia w swoim rodzimym języku, uczono chrześcijaństwa zamiast rodzimych religii i na wiele innych sposobów zmuszano do porzucania tożsamości pierwotnych mieszkańców Ameryki Północnej na rzecz kultury euroamerykańskiej [22] ([on-line](#)).

Podobny system działał w Związku Radzieckim. W roku 1924 władze sowieckie powołały Komitet Pomocy dla Narodów Północy, mający administrować sprawami mniejszości na Syberii. Dla 26 rdzennych ludów powołano szkoły, w których uczono również rdzennych języków. Dla trzynastu z tych języków stworzono całkowicie nowe alfabety oparte na łacinie. Do roku 1926 na całej Syberii pojawiło się 18 szkół z internatami, oraz pięć szkół dziennych. Jednak już w roku 1937 owe systemy pisma dla języków Północy wycofano. Po II wojnie światowej rozpoczął się natomiast proces rusyfikacji. Grupy ludów Północy przesiedlano na tereny mieszane ludnościowo w celu asymilacji i wychowywania w duchu radzieckim. Dzieci ludów Północy już w wieku 2 lat zmuszane były to uczęszczania do szkół z internatami, gdzie zniechęcano je do posługiwania się swoimi językami. Do roku 1970 w szkołach nie nauczano już w żadnym języku rdzennym [23].

Bardzo przekonujące argumenty przemawiające na korzyść zróżnicowania językowego podaje Crystal [20]:

„Umierające języki powinny nas obchodzić w takim samym stopniu jak obchodzą nas wymierające gatunki zwierząt lub roślin, gdyż ich zanik zubaża różnorodność naszej planety. W przypadku języka chodzi o różnorodność intelektualną i kulturową, a nie biologiczną, jednak zasada jest ta sama ... *Każdy język to świątynia* – pisze Oliver Wendell Holmes – *w której jak relikwia przechowywana jest dusza jego użytkowników.*”

Choć porównanie z zagrożonymi gatunkami stanowi metaforę emocjonalną (i nie do końca celną), jest jednak łatwo zrozumiałe – wraz z wycofaniem z użycia języka ginie coś *nieuchwytnego, niematerialnego*. To szczególnie prawdziwe w odniesieniu do emocjonalnych i tożsamościowych aspektów użycia języka – choć oczywiście można być Irlandczykiem i nie mówić płynnie po irlandzku, być Bretończykiem i nie mówić

słowa po bretońsku, być Białorusinem i nie używać regularnie białoruskiego, w opinii większości – przynajmniej w pewnym stopniu – tożsamość jest związana z używanym językiem. A jako że język zwykle używany jest wciąż przez przynajmniej część populacji, stanowi on punkt odniesienia dla reszty, która nie mówi nim płynnie lub wcale. To dla tych emocjonalnych związków z językiem najbardziej warto – jak sądzimy – starać się o zachowanie jak najszerzego spektrum różnorodności językowej.

SPRAWDŹ SIĘ!

Sprawdź się [tutaj](#), zobacz, ile już wiesz lub czego możesz się jeszcze dowiedzieć z Księgi wiedzy *Języków w niebezpieczeństwie*.

Przypisy

- [1] Crystal, David. 2000. *Language death*. Cambridge: CUP.
- [2] UNESCO Ad Hoc Expert Group on Endangered Languages. 2003. Language Vitality and Endangerment. Dokument złożony na Międzynarodowym Spotkaniu Ekspertów ws. Programu Ochrony Języków Zagrożonych UNESCO. Paryż, 10–12. marca 2003. (Dostęp: 28.08.2014)
- [3] Lewis, M. Paul. 2006. Evaluating Endangerment: Proposed Metadata and Implementation, w: Kendall A. King et al. (eds.). *Sustaining linguistic diversity: Endangered and minority languages and language varieties*. Washington DC: Georgetown University Press, 35–49.
- [4] Guérin, Valérie. 2008. *Writing an endangered language. Language documentation and conservation* 2(1), 47–67.
- [5] Chin, Ng Bee. 2008. Linguistic pragmatism, globalisation and the impact of the patterns of input in Singaporean Chinese homes, w: Peter Tan & Rani Rubdy (red.). *Language as commodity: Global structures, local marketplaces*. London: Continuum, 70–88.
- [6] United States Census Bureau. Summary Tables on Language Use and English Ability: 2000 (PHC-T-20). Tabele są załącznikiem do raportu C2KBR-29, Language Use and English-Speaking Ability: 2000. (Dostęp: 28.8.2014)
- [7] UNESCO Atlas of the World's Languages in Danger: <http://www.unesco.org/culture/languages-atlas/>
- [8] Moseley, Christopher. (red.) 2010. Atlas of the World's Languages in Danger, 3rd edition. Paris: UNESCO Publishing.
- [9] David, M.K. & Nambiar, M. 2003. Exogamous marriages and out-migration: Language shift of Catholic Malayalees in Malaysia. *Multilingua: Journal of Cross-cultural And Interlanguage Communication* 2, 141–150.
- [10] Baldauf, Richard B. & Robert B. Kaplan. 2007. *Language planning and policy in Africa: Algeria, Cote d'Ivoire Nigeria and Tunisia*. Clevedon: Multilingual Matters.
- [11] Ridler, Neil B. & Suzanne Pons-Ridler. 1984. Language economics: A case study of French. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 5:1, 57–63.
- [12] Schiffman, Harold. 1998. Language shift. <http://ccat.sas.upenn.edu/~haroldfs/messeas/maltamil/node2.html> (Dostęp: 29.08.2014)
- [13] Coupland, Nikolas. 2011. *The handbook of language and globalisation*. Oxford: Blackell.
- [14] Grimes, Barbara F. 2001. Global language viability, w: Osamu Sakiyama (red.). *Endangered languages of the Pacific Rim: Lectures on endangered languages 2*. Z konferencji w Kyoto 2000,

- 45-68. ELPR Publication Series Coo2. ELPR.: Osaka, Japan.
- [15] Nelde, Peter H. 1997. Language conflict, w: Florian Coulmas (ed.). *The handbook of sociolinguistics*. Oxford: Blackwell, 285-300.
- [16] Harrison, K. David. 2007. *When languages die: The extinction of the world's languages and the erosion of human knowledge*. Oxford: Oxford University Press.
- [17] Ó Duilearga, Séamus. (red.) 1977. *Leabhair Sheáin Í Chonail*. Dublin: Comhairle Bhéaloideas Éireann.
- [18] Mufwewe, Salikoko. 2006. *Language endangerment: An embarrassment for linguists*. CLS42: The Panels, 111-140.
- [19] Edwards, John. 2010. *Minority languages and group identity*. Amsterdam: John Benjamins.
- [20] Crystal, David. 1999. Death sentence. *The Guardian* G2, 25. października 1999, 2-3.
- [21] BBC News: Talking Point – Should minority languages be protected? (środa, 8. marca 2000). http://news.bbc.co.uk/2/hi/talking_point/664149.stm (Dostęp: 07.06.2012)
- [22] Marr, Carolyn. Assimilation through education: Indian Boarding schools in the Pacific Northwest. http://www.english.illinois.edu/maps/poets/a_f/erdrich/boarding/marr.htm (Dostępne 08.12.2012)
- [23] United Nations Economic and Social Council. 2010. *Indigenous Peoples and Boarding Schools: A Comparative Study*. E/C.19/2010/11. <http://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/E%20C.19%202010%2011.DOC> (Dostęp: 29.08.2014)

Tłumaczenie rozdziału z angielskiego: Tomasz Wicherkiewicz.

Korekta tłumaczenia: Hubert Tumanowicz, Radosław Wójtowicz, Władysław Zabrocki.

Rozdział 6. Ginące języki, etniczność, tożsamość i polityka

Autor: Tomasz Wicherkiewicz

Język używany przez pewną społeczność jako rodzimy służy jej oczywiście przede wszystkim do porozumiewania się w rozmaitych dziedzinach (ta jego funkcja najczęściej zwana jest komunikacyjną).

Równie istotną rolę odgrywa jednak język jako – główny często – symboliczny wyznacznik zbiorowej tożsamości etnicznej tej społeczności. Ta grupa ludzi uważa się za jeden naród/grupę etniczną (w użyciu są też pojęcia: narodowość, mniejszość narodowa, mniejszość etniczna, mikronarodowość i inne) właśnie dlatego, że mówi tą samą odmianą językową, podczas gdy otaczające ją inne grupy mówią odmianami od niej różnymi.

Odmiany te mogą być zupełnie nie albo bardzo daleko ze sobą spokrewnione – wtedy bez wahania zwie się je językami. Często jednak są to odmiany (bardzo) do siebie podobne, więc ich status jako języka lub dialektu (albo kompleksu językowego, zespołu dialektów, itp., zwanych ogólnie etnolektami) bywa przedmiotem dyskusji, zarówno wewnątrz, jak i poza tą grupą, przybierając wymiar polityczny, zwłaszcza w rozumieniu polityki językowej.

Etniczność i język

Etniczność – to pojęcie oznaczające subiektywne poczucie wspólnoty czyli zbieżnej tożsamości, opartej na wspólnym pochodzeniu i wynikającym z tego odczuciu grupowej solidarności, aczkolwiek bardzo często postrzegane przez część członków tych wspólnot jako kryterium obiektywne. Termin ‘etniczność’ pochodzi od greckiego wyrazu *éthnos* oznaczającego pierwotnie sporą, stosunkowo niezróżnicowaną grupę wojowników lub stado zwierząt. Poczucie wspólnoty etnicznej oparte jest na wielu czynnikach, wśród których za najważniejsze uważa się:

- wspomniane kluczowe poczucie wspólnego pochodzenia = tożsamość wspólnych korzeni
- **język**, a właściwiej **etnolekt** – termin stosowany przez lingwistów (m.in. Joshe Fishmana lub Alfreda F. Majewicza), oznaczający odmianę językową używaną przez jakąś grupę etniczną jako rodzimą, a stanowiącą wyznacznik jej (odrębnej) tożsamości. W ścisłych klasyfikacjach języków może on odpowiadać takim odmianom, jak: gwara (poddialekt), dialekt, zespół dialektów, język czy

kompleks języków (ang. *L-complex*; [1]). Termin etnolekt pozwala często uniknąć (bezowocnych) debat na temat statusu jakiejś odmiany językowej (posiadającej wyznaczniki odrębności na poziomie grupy etnicznej) jako dialektu czy odrębnego języka;

- podobna, a subiektywnie wspólna **kultura**: duchowa (czyli niematerialna) oraz materialna;
- **umiejscowienie geograficzne** i związana z nim **ciągłość terytorialna**, albo odniesienie do posiadania takiego terytorium w przeszłości;
- **poczucie odrębności** w stosunku do innych (tego typu) grup jako czynnik integrujący grupę własną.

Subiektywny i instrumentalny (za sprawą np. polityków, władców/przywódców, samych zainteresowanych grup czy grup innych) charakter wielu z tych czynników sprawia, iż wielu badaczy etniczności oraz praktyków coraz częściej określa etniczność i grupę etniczną jako **tożsamość konstruowaną** (ang. *constructed identity*). Mimo iż język zwykle traktuje się jako jeden z najbardziej jednoznacznych wyznaczników etniczności, kryterium językowe bywa często wykorzystywane – podobnie jak pozostałe czynniki – do konstruowania etniczności, a zatem odrębność językowa uzasadniać ma odrębność etniczną, i odwrotnie: odrębność etniczna ma uzasadniać samodzielną używaną przez społeczność odmianę językową.

Jako przykład może posłużyć tocząca się w Polsce w ostatnich latach debata na temat statusu Ślązaków i ich śląszczyzny. Odrębność śląskiego jako języka jest jednocześnie uzasadnieniem dla odrębności etnicznej Ślązaków, a podniesieniu statusu śląskiego etnolektu ma służyć odrębna śląska etniczność. Oto link do portalu internetowego kompleksowo moderującego i koordynującego standaryzację śląskiego jako języka: <http://www.ponaszymu.pl>.

Dyskusję nad statusem etnicznym Ślązaków (odrębny naród czy też nie?) ilustrują tytuły publikacji autorstwa sceptyków i zwolenników odrębności.

Są również sytuacje, gdy pomiędzy językiem a etnicznością nie ma jednoznacznej odpowiedniości: odmienności językowej (czy zróżnicowaniu odmian językowych) nie towarzyszy poczucie odrębności językowej. Jako przykłady podać można dwa języki norweskie (nynorsk i język bokmål), język dolnoniemiecki w Niemczech, elvdalski w Szwecji i in.

Tytuły książek dotyczące narodu śląskiego

Z kolei innego rodzaju związków pomiędzy procesami etnicznymi a językowymi dotyczy np. przykład Walonii – krainy stanowiącej południową część Belgii, po wieloletnich staraniach flamandzkojęzycznych mieszkańców północy tego kraju obdarzonej – wraz i na równi z Flandrią, regionem Brukseli, oraz niemieckojęzycznym regionem Eupen i Malmedy na wschodzie kraju – daleko posuniętą autonomią. Etnopolityczne procesy decentralizacji i autonomizacji Belgii doprowadziły do znacznego wzrostu poszukiwania i poczucia odrębnej walońskiej tożsamości, a wręcz do podnoszonych ostatnio postulatów uznania języków ‘walońskich’ (oprócz walońskiego właściwego, obejmujący również pikardyjski, lotaryński, szampański) za odrębny w stosunku do francuskiego kompleks językowy. Miałby on stanowić wyznacznik walońskiej odrębności etnicznej, i w stosunku do Belgów flamandzko- i niemieckojęzycznych, ale i w stosunku do Francuzów i napływowej francuskojęzycznej ludności Belgii. Oto wydania *Małego Księcia* (*Le Petit Prince*) w tłumaczeniu na waloński i pikardyjski.

Wydania Małego Księcia po walońsku i pikardyjsku

Wykorzystywanie wzajemnych powiązań między etnicznością a językiem/etnolektem wynika na ogół z politycznych aspiracji grup i/lub ich przywódców. Często z ich strony padają oczekiwania pod adresem językoznawców, by ci dostarczyli uznanych i ostatecznych argumentów za tym, że dana odmiana językiem jest (już) językiem, bądź (jedynie) dialektem, innego języka – na ogół ogólnonarodowego. Biorąc pod uwagę wyłącznie czynniki wewnątrzjęzykowe (system leksykalny i gramatyczny) językoznawcy nie są w stanie takich wątpliwości rozstrzygnąć. To czynniki pozajęzykowe: (geo)polityczne, militarne, historyczne decydują o wyższym lub niższym statusie językowym wielu odmian językowych – co najlepiej ilustruje znana metafora Maxa Weinreicha: „Język to dialekt z armią i marynarką wojenną” (*A language is a dialect with an army and navy*).

Język nie stanowi wyłącznego czynnika determinującego etniczność – o czym świadczą mogą m.in. przykłady różnych etniczności budowanych na bazie tego samego języka lub zbliżonych jego odmian, np. tożsamość Holendrów w Królestwie Niderlandów i Flamandów w Królestwie Belgii, tożsamość Chorwatów, Serbów, Bośniaków i Czarnogórców, czy tożsamość Brytyjczyków, Amerykanów USA, Australijczyków, Nowozelandczyków i wielu innych.

Niemożliwe jest zatem jednoznaczne przyporządkowanie wszystkim grupom etnicznym świata swoich języków/etnolektów – i odwrotnie. Jeszcze bardziej niewykonalne jest to w odniesieniu do państw/narodów. Oznacza to – jak omówiono wcześniej –

że i władcy/politycy i zainteresowane grupy, aby podkreślić swoją odrębność (etniczną) w odniesieniu do grup innych, starają się podnieść status i prestiż używanej przez siebie odmiany językowej. Zdarzają się też procesy/zjawiska przeciwne: na podstawie różnic w odmianach językowych, grupy chcą wzmocnić poczucie swojej odrębności (= tożsamości) etnicznej. Wiele z takich odmian językowych jest we współczesnym świecie zagrożonych, a podniesienie ich statusu i prestiżu może – przynajmniej w opinii posługujących się nimi grup – stan zagrożenia zmniejszyć a/lub proces wymierania zredukować. Innym pojęciem, które odzwierciedla subiektywny charakter więzów skupiających zbiorowiska ludzkie w grupy etniczne jest ‘społeczność wyobrażona’ (ang. *imagined community*), który to termin wprowadził Benedict Anderson w tytule swojej książki z 1991 roku [2]. Wg jego najprostszej interpretacji grupa etniczna (a w większym wymiarze – naród) to zbiorowość skonstruowana społecznie wokół subiektywnego wyobrażenia jej członków jako elementów/części tej zbiorowości. I znowu jako przykłady mogą posłużyć procesy etniczne bez udziału języka jako wyróżniającego czynnika, i procesy konstruujące odrębność etniczną wraz z odrębnością językową.

Jako przykład pierwszego procesu posłużyć mogą Huiowie – blisko 10-milionowa grupa chińskich muzułmanów, uznana przez państwo i ustawodawstwo chińskie za odrębną mniejszość narodową, która jednak nie posiada(ła) swojego wyróżnika językowego (poza używanym w całym świecie muzułmańskim w celach liturgicznych arabskim, nieznanym jednak w stopniu komunikacyjnym ani przez Huiów, ani przez wiele innych ludów wyznających islam). Administracyjne uznanie Huiów za samodzielną grupę narodowościową, a nawet nadanie im autonomicznego regionu Ningxia w północnych Chinach wzmocniło poczucie odrębności. Huiowie mogą zatem stanowić przykład grupy o tożsamości etnokonfesjonalnej (etniczność oparta na odrębności religijnej).

WIDEO

Oto [wideoklip o tożsamości Huiów](#) – zwróćcie uwagę na standardowy język chiński, jakim posługują się jego bohaterowie.

W części dotyczącej systemów pisma omówiono przypadek Dunganów – ludu wywodzącego się z osiedlonych w Kirgistanie i Kazachstanie Huiów, których język w sytuacji diasporowej usamodzielniał się, podobnie usamodzielniała się tożsamość etniczna – a nie tylko (etno)konfesjonalna – Dunganów.

Zabiegi etniczne i językowe wykorzystywane są w procesie konstruowania tożsamości zbiorowej np. Rusinów – to zbiorowe pojęcie dla grup posługujących się języko-

wymi odmianami wschodniosłowiańskimi w Europie Środkowej, mieszkających (obecnie lub w przeszłości) na/wzdłuż łańcucha Karpat, o tradycji chrześcijaństwa wschodniego (i stąd wynikającej np. graficznej tradycji cyrylicy – o systemach pisma zob. niżej rozdział *Pismo*). Rusiński kompleks językowy obejmuje odmiany (uważane przez wielu za dialekty ukraińskiego): łemkowskie w Polsce, preszowskie w Słowacji, zakarpackie w Ukrainie, pannońsko-rusińskich enklaw w północnych Węgrzech, oraz rusińskiego z Wojwodiny (autonomicznej prowincji Serbii), wg niektórych również bojkowskie w Polsce i Ukrainie oraz huculskie w Ukrainie. Jako pierwszy – jeszcze w Socjalistycznej Federacyjnej Republice Jugosławii – swojego uznanego standardu (literackiego) doczekał się rusiński w Wojwodinie – był tam nawet jednym z oficjalnych języków. Oto zdjęcie z dworca autobusowego z Nowego Sadu (stolicy Wojwodiny), którego nazwa podana jest w językach: serbskim, chorwackim (pierwsza i druga nazwa to też wersje języka serbsko-chorwackiego zapisane cyrylicą i łacinką), węgierskim, słowackim, rumuńskim i rusińskim.

Dworzec autobusowy w Nowym Sadzie. Fot. Tomasz Wicherkiewicz

Opracowany i przyjęty w jugosłowiańskiej Wojwodinie standard rusińskiego nie może jednak stanowić (normy) języka ogólnorusińskiego, ponieważ zawierał zbyt dużo cech zachodnio- i południowsłowiańskich. Różny był również polityczny status Rusinów z zamieszkanych przez nie państwach, które w różnym zakresie i z czasem dopiero uznawały tę grupę za odrębny etnos/naród. Najdłużej zwlekała z uznaniem za odrębny języka rusińskiego Ukraina, która uczyniła to dopiero w projekcie ustawy z 2012 roku przyznającej prawa języków regionalnych językom mniejszości – wśród nich rusińskiemu. Tworzenie standardu dla rusińskiego kompleksu językowego jest zatem kwestią przyszłości, konsoliduje się obecnie również (ogólno)rusińska tożsamość etniczna.

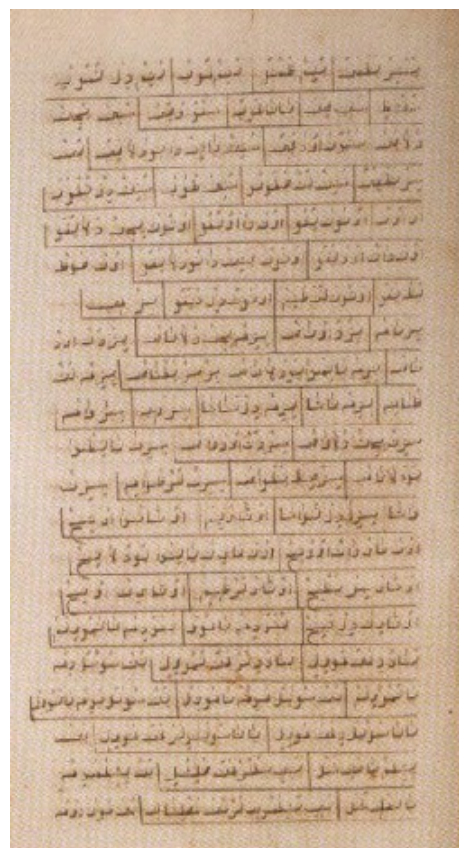
Oto link do wykonania rusińskiego hymnu ‘narodowego’ – tego typu symbole (obok np. flagi) stanowią również istotne czynniki konsolidujące tożsamość etniczną: <http://www.youtube.com/watch?v=KBh6BKgWugk>.

Jeszcze inną ilustrację przełożenia tożsamości wyznaniowej na etniczną (lub etno-konfesjonalną) a następnie na językową stanowić może przykład Tatarów polsko-litewskich (zwanymi też Tatarami polsko-litewsko-białoruskimi, lub Tatarami Wielkiego Księstwa Litewskiego; w odróżnieniu np. do Tatarów krymskich lub Tatarów nadwołżańskich). Tatarzy osiedlali się lub byli osiedlani w Litwie od XIV, a w Polsce od XVII w., a pochodzili z rozmaitych plemion tatarskich Złotej Ordy. Ich potomkowie stosunkowo szybko porzucili język tatarski, swoją tożsamość budując na opartych na islamie tradycjach, pod znacznym wpływem tradycji lokalnych i chrześcijańskich. Będący nośnikiem wartości muzułmańskich alfabet arabski służył Tatarom litewsko-polskim nawet do zapisu miejscowych odmian polsko-białoruskich. Oto strona ze słownika arabsko-polskiego (!) zamieszczonego w jednym z tzw. kitabów – rękopiśmiennych ksiąg przechowywanych do dziś w tatarskich rodach [3].

Po ponad trzech wiekach funkcjonowania jako społeczność etnokonfesjonalna bez rodzimego języka etnicznego, polscy Tatarzy – z pewnością pod wpływem ogólnoeuropejskich ruchów rewitalizacyjnych dążyć zaczęli do swoiście rozumianej ‘rewitalizacji’ swojego języka. Na oficjalnym [portalu Związku Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej](#) znaleźć można podstawowe informacje, alfabet i ćwiczenia językowe z (pisanego cyrylicą) języka Tatarów nadwołżańskich, z którym (na nowo i bez odniesień do językowej przeszłości) polscy Tatarzy chcą związać swoją tożsamość.

Powszechne w świecie nasilenie ruchów etnicznych stało się szczególnie zauważalne pod koniec XX wieku. Towarzyszyły im i towarzyszą starania o podwyższenie statusu wielu odmian językowych. W wielu przypadkach działania o charakterze polityczno-etnicznym mają na celu zerwanie z powszechną w świecie o ideologicznych wzorach europejskich równoważność:

naród = państwo = język

Strona ze słownika arabsko-polskiego zamieszczonego w jednym z tzw. kitabów [3]

Taka przyległość – wprowadzona w życie po Rewolucji Francuskiej i stanowiąca ośnowę konstrukcji i funkcjonowania wielu państw w ostatnich dwóch stuleciach, a zwłaszcza w wieku XX – wciąż wydaje się masowo akceptowanym wzorcem funkcjonowania narodów zorganizowanych w państwa (narodowe) i posługujących się językami (narodowymi). Takiej upraszczającej odpowiedniości przeczy proste porównanie liczby państw na świecie, przybliżonej choćby liczby grup etnicznych oraz przytaczanej w innych rozdziałach liczby języków świata. Polityka wielu państw świata nakierowana jest na homogenizację etniczną, czyli ujednolicenie całości ludności jakiegokolwiek państwa i nadanie jej przymiotów i poczucia niepodzielnego narodu. „Ofiarami” takiej polityki homogenizacji etnicznej stają się również języki – zwłaszcza te, które nie posiadają ustalonej politycznie i uznanej społecznie pozycji języków narodowych. Reakcją tak traktowanych mniejszościowych, często oficjalnie nieuznanych, peryferyjnych grup są liczne w XX i XXI wieku ruchy etniczno-językowe, mające na celu różnego stopnia upodmiotowienie mniejszości etniczno-językowych – a zatem:

- uznanie ich za odrębną grupę etniczną – jak w przypadku Rusinów,
- nadanie specjalnego statusu terytorialnego – jak w przypadku języka kaszubskiego w województwie pomorskim,
- nadanie autonomii polityczno-terytorialnej – jak w przypadku autonomii Śląska,
- uznanie używanej przez nich odmiany językowej za odrębny język (= podniesienie statusu językowego),
- uznanie go za język pomocniczy, drugi lub równorzędny język oficjalny na danym terytorium.

Jak wielokrotnie podkreślamy znakomita większość państw świata charakteryzuje się wieloetnicznością, która z kolei związana jest zwykle z wielojęzycznością zamieszkujących je społeczeństw. Należą do nich m.in. państwo Papua Nowa Gwinea i Republika Indonezji (nieprzypadkowo wyspa Nowa Gwinea, na której mówi się ok. tysiącem języków, należy do tych dwóch właśnie państw), oceaniczne wyspiarskie: Republika Vanuatu i Wyspy Salomona, azjatyckie: Republika Indii, Chińska Republika Ludowa, Malezja, Nepal, Związek Mjanmy (Birma), Socjalistyczna Republika Wietnamu, afrykańskie: Republika Kamerunu, Demokratyczna Republika Kongo, Republika Środkowoafrykańska, Republika Czadu i Republika Tanzanii; Stany Zjednoczone Ameryki Północnej oraz Federacja Rosyjska.

Trudniej wymienić państwa jednojęzyczne i zarazem monoetniczne – są nimi np.: Koreańska Republika Ludowo-Demokratyczna i Republika Korei (uważane za najbardziej jednorodne państwa świata); za prawie homogeniczne pod względem językowym i etnicznym uchodzą: karaibskie Republika Haiti, Republika Kuby oraz St. Vin-

cent & Grenadyny (na tych wyspach w praktyce nie ma już indiańskiej ludności tubylczej); Republika Salwadoru w Ameryce Środkowej, oceaniczne Niezależne Państwo Samoa, Republika Rwandy w Afryce, oraz Republika Malediwów na Oceanie Indyjskim. Za najbardziej jednojęzyczne państwo uważa się Watykan (aczkolwiek na mocy prawa ma ono dwa języki oficjalne: włoski i łacinę, w tym drugim języku nie jest nawet prowadzona urzędowa strona internetowa Państwa: www.vaticanstate.va – zwrócić należy jednak uwagę, iż mowa tu wyłącznie o oficjalnym statusie języków, ponieważ obywatele Watykanu są w rzeczywistości wielojęzyczni ze względu na rozmaite kraje pochodzenia kleru katolickiego, administracji i obsługi; zaś o ‘etniczności watykańskiej’ nie da się w ogóle mówić).

Polityka językowa

Jedno z określeń polityki językowej definiuje ją jako **zespół wszelkich dyrektyw dotyczących kształtowania stosunku społeczeństwa do języka lub języków obecnych** (choćby symbolicznie) **i używanych w tym społeczeństwie** [4]. Ogół działań polityki językowej dotyczy:

- języka lub języków oficjalnych (określanych czasem jako urzędowe, państwowe, narodowe) pełniące tę funkcję *de iure* (czyli na mocy ustawodawstwa, jak np. francuski we Francji lub polski w Polsce) lub *de facto* (w praktyce – jak np. angielski w Anglii lub Stanach Zjednoczonych),
- języków regionalnych,
- języków mniejszości (narodowych/etnicznych),
- języków migowych (używanych przez społeczności głuchych, głuchoniemych i niedosłyszących),
- języków (grup) imigrantów,
- nauczanych i używanych języków obcych,
- języków klasycznych/martwych obecnych w edukacji, pewnych sferach zawodowych (np. łacina w medycynie) czy używanych w liturgiach (np. łacina, klasyczna greka, język starocerkiewnosłowiański, klasyczny hebrajski, klasyczny arabski, sanskryt, klasyczny armeński język grabar i in.).

Języki regionalne – tym mianem określa się w wielu krajach (zwłaszcza w Europie) języki autochtoniczne (tzn. rdzenne), które nie są językiem żadnej mniejszości narodowej (tzn. wśród ich użytkowników nie ma poczucia odrębności narodowej/etnicznej w stosunku do większości społeczeństwa), są blisko spokrewnione z językiem większości (językiem oficjalnym państwa), tak iż czasem uważane są za dialekt(y) języka ogólnego, natomiast historycznie rozwijały się nie jako jego odmiana (dialekt),

lecz równolegle (kolateralnie). Do takich języków zalicza się m.in. kaszubski czy (ostatnio) śląski w Polsce, dolnoniemiecki w Niemczech i Holandii, scots w Szkocji/Zjednoczone Królestwo, asturyjski w Hiszpanii, łatgalski w Łotwie, żmudzki w Litwie, võro-seto w Estonii.

Języki migowe traktowane są ostatnio przez socjolingwistów, a w niektórych krajach i oficjalnie podobnie do języków mniejszości etnicznych (np. w Finlandii).

Zwykle polityka językowa stanowi element lub jeden z wymiarów polityki etnicznej oraz polityki kulturalnej danego państwa. Obok zatem decyzji mających na celu ułożenie/regulację stosunków pomiędzy poszczególnymi grupami etnicznymi w państwie, aparat państwowy podejmuje szereg działań, które wspierają użycie pewnych języków i odmian językowych, a (czasami) zniechęcają do lub wręcz zabraniają posługiwania się innymi, we wszystkich lub pewnych dziedzinach wykorzystania języka. Ogół tych rozstrzygnięć i praktycznych postępowań nosi nazwę **planowania językowego**, w szczególnie intensywnych przypadkach przybierających formę inżynierii językowej – jak np. tzw. ‘leninowska’, a potem ‘stalinowska’ polityka językowa w Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, czy stanowiąca jej naśladownictwo polityka językowa wobec mniejszości narodowych w Chińskiej Republice Ludowej, której celem było nie tylko regulowanie stosunków językowych i etnicznych w państwie, ale manipulowanie grupami etnicznymi – ich tworzenie, łączenie, rozdzielenie, przekształcanie czy niweczenie – za pomocą nazewnictwa, zmian granic, propagandy etnicznej czy właśnie polityki językowej.

W historii ludzkości działania polityki językowej przybierały często formę prześladowań pewnych grup etnicznych i/lub uprzywilejowywania innych – za pomocą działań asymilacyjnych (grupowych lub indywidualnych), pozbawiania grup możliwości wyrażania/stosowania swoich wartości, przesiedlenia ludności ze względu na kryteria etniczne, wewnętrzny kolonializm (traktowanie przez większość pewnych grup na terytorium swojego państwa jako podrzędnych), a w skrajnych wypadkach czystki etniczne czy ludobójstwo całych grup. Mniej drastyczne formy etnicznej polityki nierówności obejmują stereotypizację (rozpowszechnianie uprzedzeń dotyczących kryteriów etnicznych, narodowych, rasowych, religijnych) czy powszechny etnocentryzm (traktowanie własnej grupy etnicznej jako uprzywilejowanej i koncentrowanie polityki etnicznej na jej wspieraniu). Polityka etniczna wspierająca rozmaite/wszystkie grupy etniczne zamieszkujące jakieś państwo obejmuje równe lub przynajmniej podobne traktowanie wszystkich elementów tożsamości mniejszości etnicznych i większości, zapewnienie mniejszościom etnicznym udziału w podejmowaniu decyzji politycznych, zrównanie praw mniejszości i większości, a w przypadku mniejszości szczególnie zagrożonych wyginięciem czy asymilacją – stosowanie pozytywnej dyskryminacji (czyli udzielanie praw dodatkowych w stosunku do innych grup, tak aby

zapewnić dalsze ich istnienie), czy udzielanie prawnych i politycznych gwarancji ochrony i wspierania mniejszości na poziomie krajowym i międzynarodowym.

Planowanie językowe

Planowanie językowe obejmuje zatem wszelkie decyzje i działania na poziomie władz/administracji, organizacji i instytucji, oraz grup i jednostek, które wpływać mają na obecność, użycie i rozwój języka/języków.

Decyzje takie podejmowane są jako reakcja na zapotrzebowania społeczne i polityczne, np. w sytuacji, gdy grupy użytkowników różnych języków lub odmian językowych starają się jednocześnie o zapewnienie ich codziennego i normalnego użycia w rozmaitych dziedzinach, lub gdy jakieś grupy (najczęściej mniejszościowe) są do pewnych/wszystkich dziedzin użycia języka pozbawione. Instytucje administracji i pozarządowe organizacje społeczne stają wobec konieczności/potrzeby zaspokajania takich potrzeb językowych wyrażanych zarówno przez większość społeczeństwa (często dążącą do uniformizacji językowej całego państwa), jak i grupy mniejszościowe (którym często zależy na w jak największym zakresie wielojęzycznym profilu państwa) w sposób skuteczny i sprawiedliwy. W państwach/społeczeństwach wielojęzycznych idealną sytuacją jest taka, gdy użytkownicy różnych rodzimych (ojczystych) odmian językowych mają podobny dostęp do instytucji rządowych, administracji i świadczonych przez nie usług. W praktyce jednak najczęściej planowanie językowe ma na celu minimalizację zróżnicowania językowego za pomocą np. decyzji ustanawiających jednolity język oficjalny w kraju wielojęzycznym lub gdy jednej z używanych odmian języka nadany zostaje status „standardu” po to, by promować jedność językową. Dobity przykład pierwszego rodzaju stanowić może polityka językowa Republiki Indonezji – jednego z najbardziej wielojęzycznych obszarów świata – która aktywnie wspiera zunifikowany język indonezyjski bahasa indonesia na całym swoim terytorium i we wszelkich dziedzinach użycia. Drugi typ działań reprezentują np. Chiny, gdzie od pewnego czasu wspieranie jednej tylko odmiany chińskiego (mandaryńskiego *putonghua*, będącego jedną tylko z wielorakich odmian chińszczyzny) ma przyczynić się do konsolidacji państwa i narodu.

Języki (szczególnie) zagrożone bardzo często wymagają tym bardziej intensywnych i/lub przemyślanych programów planowania językowego zwłaszcza w sferach:

- edukacji, np. specjalne czy profilowane programy nauczania języków i w językach,
- normalizacji i standaryzacji zagrożonych języków,
- wspieraniu działalności wydawniczej w nich,
- uwarunkowań prawnych dotyczących języka,

- wzmocnieniu prestiżu i pozycji języka w życiu publicznym,
- promowania dwujęzyczności w miejscach pracy, w handlu,
- promowania dwujęzyczności w administracji i życiu społecznym,
- zachęcania do zwiększenia udziału języka w (lokalnym) krajobrazie językowym.

Planowanie językowe w praktyce

Działania podejmowane w ramach planowania językowego dotyczyć mogą rozmaitych sfer użycia/obecności języka:

- **planowanie korpusu** – to działalność skupiona wokół standaryzacji języka, jego normatywizacji (patrz niżej), wybór jednej z odmian językowych jako podstawowej, określanej np. jako oficjalna albo literacka; wydawanie poradników językowych, słowników i gramatyk normatywnych, słowników ortograficznych; działalność kół filologicznych (literackich i językowych), wydawanie poradników, czy organizowanie konkursów ortograficznych;
- **planowanie statusu** – mające na celu np. nadanie językowi statusu języka oficjalnego, współoficjalnego, roboczego, pomocniczego w państwie lub regionie, zazwyczaj w sferze edukacji, administracji, usług, handlu i środkach przekazu, czasami i w (regionalnym) ustawodawstwie czy wymiarze sprawiedliwości, oraz kontaktach z innymi grupami; lub zakazy dotyczące użycia języka;
- **planowanie akwizycji** – to wszelkie działania (w tym np. akty prawne i normatywne) regulujące nauczanie języka w sferze edukacji (nauczanie w języku, nauczanie języka jako ojczystego, nauka języka jako obcego, kursy przed-szkolne i dla dorosłych, kursy zewnętrzne) oraz popularyzujące nauczanie konkursy językowe;
- często wymienia się jako najnowszy wymiar: **planowanie technologiczno-językowe** – tworzenie podstaw wykorzystania języka w edytorach tekstów, programach komputerowych, słownikach *on-line*, telefonach komórkowych, bankomatach, itp.

Planowanie językowe (w wyżej wymienionych wymiarach) zazwyczaj przebiega(ć) powinno w kilku etapach, z których pierwszy zwykle polega na analizie zachowań językowych w społeczeństwie (lub mniejszej społeczności) posługującej się pewnym językiem lub całym **repertuarem** języków (to wcześniej wymienione języki oficjalne, regionalne, mniejszościowe, społecznościowe, nauczane, obce itd.). Następny etap to wybór tej odmiany językowej, która podlegać będzie planowaniu w celu:

- **kodyfikacji** – podaniu kryteriów lub cech „prawidłowej” odmiany języka,

- **standaryzacji** – ustaleniu ujednoliconej wersji języka,
- rozwijania **słownictwa**, rozmaitych **stylów** języka pozwalających językowi funkcjonować w rozmaitych dziedzinach
- **normalizacji** – rozwijaniu i poszerzaniu tych dziedzin użycia języka. Za przykład można tu uznać procesy normalizacyjne w Katalonii. Przez ostatnie 30 lat rząd lokalny Katalonii tworzył strategie i organizował działania na rzecz zachęcenia użytkowników języka katalońskiego (zarówno tych biegłych, jak i tych potencjalnych) do używania go w każdej dziedzinie życia, aby stał się on „domyślnym” językiem komunikacji. [Ten link](#) prowadzi do strony internetowej z przykładami plakatów, które pomagają użytkownikom języka w używaniu poprawnego słownictwa z szerokiego wachlarza tematów.
- **pielęgnowania** – poprzez powołanie rad językowych, akademii, zachęcaniu do używania języka i jego skodyfikowanej odmiany.

Idealnym celem wszelakich działań planistów językowych jest więc zachowanie obecności języka we wszystkich dziedzinach życia społecznego, do których obsługiwania posiada on należyte instrumenty oraz stworzenie warunków jak najbardziej wszechstronnego jego rozwoju. Większość języków świata jednak takich warunków na przełomie XX i XXI wieku już nie posiada.

Rewitalizacja i zachowanie języka

W socjolingwistyce i w ekolingwistyce strategie i działania mające na celu przywrócenie zagrożonym językom (przynajmniej niektórych) funkcji i dziedzin ich użycia w społeczności posługujących się nimi noszą nazwę **rewitalizacji** (ang. *revitalization*), **ożywienia** (ang. *revival*) lub **regeneracji** (ang. *reclamation*). Trzeba przy tym stwierdzić, że przytoczone tu polskie określenia stanowią tylko próbę ich wprowadzenia do słownictwa bardziej potocznego, niż (angielskojęzyczna w znakomitej większości) terminologia przedmiotu (np. [5]). Takie strategie i działania mają zwykle miejsce po pewnym okresie ograniczonego lub zarzuconego całkowicie użycia takich języków. Z kolei pojęcie **zachowania** (~ wspierania / podtrzymania) języka (ang. *language maintenance*) stosowane jest w odniesieniu do strategii i działań mających na celu wsparcie lub wzmocnienie języka wciąż funkcjonującego i którym wciąż posługują się młodszy wiekiem użytkownicy (uczy się go jeszcze najmłodsze pokolenie), ale którego użycie najwidoczniej zaczyna słabnąć.

Potocznie terminy *zachowanie języka*, *ożywienie języka* oraz *rewitalizacja języka* używane są wymiennie do określania zgoła różnych procesów zarządzania językiem, choć, tak naprawdę, każde z nich ma przypisane swoje ścisłe znaczenie. Zachowanie języka zachodzi wtedy, kiedy jakiś oficjalny organ tworzy warunki prawne umożli-

wiające dodawanie nowych zapożyczeń z innych języków, jak w przypadku Akademii Francuskiej. Może to dotyczyć również tworzenia ustaw o nadaniu statusu języka oficjalnego – na przykład, kiedy większość stanów w Ameryce zdecydowało, że to język angielski będzie ich językiem oficjalnym (różnie w latach 1812-2008; szczegóły znajdują się [tutaj](#)) miało to na celu utrzymanie lub promowanie dominacji języka angielskiego w tych stanach.

Rewitalizacja języka dotyczy wzmacniania języka, którego liczba użytkowników znacząco zmalała. Rozmieszczenie nazw geograficznych udowadnia, że językiem baskijskim posługiwano się na o wiele dalej na wschód sięgającym terytorium niż ma to miejsce dzisiaj, co sugeruje, że na przestrzeni wieków kurczył się obszar na którym mówiono w języku baskijskim (zob. graficzne przedstawienie tych zmian poniżej [6]). Jednak sama liczba użytkowników tego języka wzrasta – według oficjalnych statystyk w 1991 roku językiem baskijskim posługiwało się 528,500 osób, w 2006 było to 665,800, a już w 2011 język baskijski miał 714,136 użytkowników [7]. To głównie zasługa procesów rewitalizacyjnych zachodzących w szkolnictwie.

Ożywienie języka odnosi się do sytuacji, kiedy język stracił wszystkich swoich użytkowników, ale został zrekonstruowany po pewnym czasie od śmierci ostatniego. Język kornicki był używany jako język etniczny w Kornwalii w Wielkiej Brytanii do końca XVIII wieku, choć posługiwano się nim w ograniczonym stopniu do XIX, a może i nawet do początku XX wieku. Zachowała się literatura z okresu średniowiecza oraz z czasów panowania Tudorów, podobnie jak XVII-, XVIII- i XIV-wieczne fragmenty dokumentów, w tym opisów gramatyki języka kornickiego. Umożliwiło to

ożywienie tego języka na początku XX wieku. Jednocześnie doprowadziło to do wytworzenia się sześciu odmian „ożywionego języka kornickiego” i dyskusji na temat tego, która z nich jest najbardziej „autentyczna”. W 2008 roku użytkownicy języka kornickiego (Cornish Language Partnership – ‘Partnerstwo na Rzecz Języka Kornickiego’) doszli do porozumienia w kwestii pisanego standardu języka – czas pokaże czy rozwiąże to wszystkie kwestie sporne (w 2013 roku ma odbyć się przegląd, [8]). Wynika więc z tego, że ożywienie języka często powoduje nic innego jak jego transformację, gdyż odtworzenie mowy użytkowników danego języka z dalekiej przeszłości jest niemal niemożliwe.

Zmiany zasięgu odmian językowych na Półwyspie Iberyjskim [6]

Rewitalizacja języka ma zwykle na celu dwa najważniejsze zadania:

- nauczanie języka tych, którzy go nie znają – służą temu celowi wszelkiego rodzaju kampanie edukacyjne, a zatem działania z zakresu planowania akwizycji języka, o czym więcej powiemy dalej przedstawiając metody nauczania zagrożonych języków;

oraz

- nakłonienie zarówno uczących się, jak i znających język do posługiwania się nim (mówienia) w coraz szerszym zakresie sytuacji i dziedzin użycia. Kampanie tego rodzaju podejmowane są przez organizacje, instytucje lub grupy nieformalne bardzo często na zasadzie popularyzujących akcji. Symbolami takich akcji są np. pokazane tu loga promujące szersze i częstsze używanie języka. Takie akcje podejmowano w stosunku do fryzyjskiego (*Praat mar Frysk* [9] – czyli „Mów no po fryzyjsku”) czy kaszubskiego (nalepka Ma tiż rozmiejemë gadac pò kaszëbskù – w znaczeniu „Tu też umiemy mówić po kaszubsku” – umieszczana na placówkach handlowych i usługowych, zachęcająca do posługiwania się kaszubskim w sytuacjach pozadomowych). Następna z kolei to ulotka zachęcająca do udziału w konkursie *Plattdütsk bi d'Arbeid – besünners för jung Lü* („dolnoniemiecki w miejscu pracy – zwłaszcza dla młodych”) [10].

Plakietki zachęcające do mówienia po fryzyjsku, kaszubsku i dolnoniemiecku

* * *

Przytoczony przez Leanne Hinton [5] zestaw działań mogących przyczynić się do przywrócenia wykorzystania (=rewitalizacji lub regeneracji) języka zagrożonego lub „uśpionego” (czyli języka, który nie ma już rodzimych użytkowników – w odniesieniu doń można już próbować jedynie „ożywienia języka/language revival”) obejmuje np.:

- naukę kilku wyrazów/wyrażeń, takich jak pozdrowienia, krótkie rozmówki, zwroty umożliwiające nawiązanie kontaktu;
- kolekcjonowanie publikacji w i o zagrożonym języku, sporządzanie notatek i nagrań w celu utworzenia archiwum języka;

- stworzenie/dopracowanie systemu pisma i tworzenie słowników (też np. ilustrowanych słowników dla dzieci) oraz praktycznych gramatyk/podręczników (też elementarzy) do nauki języka;
- sporządzanie nagrań audio- i/lub audiowizualnych żyjących jeszcze mówców w celu udokumentowania i zarchiwizowania przykładów użycia języka, poprzez tworzenie korpusu rozmaitego typu materiałów językowych;
- organizowanie nauczania języka w postaci lekcji, kursów letnich lub obozów językowych;
- jeśli możliwe, prowadzenie społeczno(ościow)ych szkół w systemie tzw. immersji (zob. dalej) dla dzieci.

To właśnie nauczanie języka w ramach istniejących lub tworzonych placówek edukacyjnych stanowi zwykle najczęstszy instrument rewitalizacji/podtrzymania języka. Nauczanie zagrożonego języka doczekało się wielu form:

- regularne lekcje języka w ramach programów nauczania

Jak np. w przypadku wprowadzonego dopiero od 2001 roku do kilku szkół w Polsce języka łemkowskiego. Jest to rodzimy język Łemków, uznanych w Polsce za mniejszość etniczną, a znanych w innych krajach m.in. jako Rusini, Rusnacy czy Karpatorusini. Wg wyników polskich Spisów Powszechnych z 2002 i 2011 r. liczba osób uważających się za Łemków w Polsce wynosi 5600~7000 osób – prawie wszyscy z nich deklarują również używanie języka łemkowskiego w kontaktach domowych. Język łemkowski zagrożony jest w znacznym stopniu przez asymilujące kontakty z polskojęzyczną większością otoczenia oraz przez długoletnie utożsamianie łemkowskiego z jednym z dialektów ukraińskich. Obecnie na 1-3 lekcjach w tygodniu uczy się go w całej Polsce 268 dzieci w 4 przedszkolach, 20 szkołach podstawowych (110 dzieci), 10 gimnazjach (90 uczniów), 2 liceach (20), 1 szkole zawodowej (tylko 1 uczeń !) i 1 zespole młodzieżowym (42 uczniów).

Więcej informacji i materiałów o Łemkach i ich języku dostępnych jest np. na www.lemko.org; można również posłuchać łemkowskiego radia **LEM.fm** na www.lem.fm, obejrzeć wywiad z łemkowskim księdzem prawosławnym A. Grabanem ze Strzelec Krajeńskich ([Keeping the Lemko language alive](#)), posłuchać łemkowskich utworów młodzieżowego zespołu Lemko Tower; nauczaniu języków łemkowskiego (i ukraińskiego) w Polsce poświęcono broszurę pt. [The Ukrainian and Ruthenian language in education in Poland](#).

Gramatyka szkolna i podręcznik do nauczania języka łemkowskiego

- nauczanie dwujęzyczne, obejmujące naukę kilku przedmiotów w (zagrożonym) języku mniejszości

Przykładem może być sieć dwujęzycznych szkół niemiecko-łużyckich na Górnych Łużycach we wschodnioniemieckiej Saksonii. Łużyczanie są niewielkim narodem zachodniosłowiańskim, posługującym się dwoma (standardowymi) językami łużyckimi: górnym i dolnym. Język górnołużycki używany jest przede wszystkim w tradycyjnie katolickiej Saksonii i z liczbą ok. 18 tysięcy użytkowników (wg Ethnologue 2009 [11]) uważany jest za zagrożony, język dolnołużycki zaś ukształtował się w tradycyjnie protestanckiej Brandenburgii (niegdyś Prusach) i z mniej niż 7 tysiącami użytkowników jest z pewnością bardzo poważnie zagrożony wyginięciem. Dwujęzyczne szkoły prowadzą naukę języka górnołużyckiego; dolnołużycki próbuje się rewitalizować w dalej omówionej sieci szkół i przedszkoli immersyjnych *Witaj*.

Roli edukacji w wspieraniu języków łużyckich w Niemczech poświęcona jest broszura dostępna [tutaj](#).

Dwujęzyczna szkoła łużycko-niemiecka w Crostwitz/Chróścicach na Górnych Łużycach. Fot. Tomasz Wicherkiewicz

Okładki książkowych edycji tej samej bajki wydanej w językach górno- i dolnołużyckim

Innym przykładem takiego typu nauczania mogą być szkoły dla dzieci z zagrożonych społeczności językowych organizowane na zasadzie internatów, zwłaszcza na terenach słabo zaludnionych. Oto dzieci z położonej w południowoafrykańskim buszu szkoły prowadzącej m.in. nauczanie rewitalizowanych języków z rodziny khoi-san (zwanymi niegdyś buszmeńsko-hotentockimi).

Dzieci z położonej w południowoafrykańskim buszu szkoły prowadzącej m.in. nauczanie rewitalizowanych języków z rodziny khoi-san. Fot. Tomasz Wicherkiewicz

- **nauczanie dwujęzyczne, obejmujące naukę wszystkich lub większości przedmiotów w (zagrożonym) języku mniejszości**, czasem na zasadzie zmiennego nauczania poszczególnych przedmiotów w języku mniejszości i dominującym języku większości. Poniżej fotografia ze szkoły podstawowej w Bajgamut – jednej z dwóch położonych w Rosji osad mniejszości kazachskiej.

Kazachska szkoła w osadzie Bajgamut w rosyjskim Altaju. Fot. Tomasz Wicherkiewicz

Dzięki aktywnemu nauczaniu dwujęzycznemu i zaangażowaniu dyrekcji, nauczycieli i lokalnych władz oświatowych wspierających tę liczącą niecałych 20 uczniów szkołę położoną w bardzo ubogim zakątku Kraju Ałtajskiego język kazachski jest tam, obok rosyjskiego, w pełni rozwiniętym i używanym, niezagrożonym językiem.

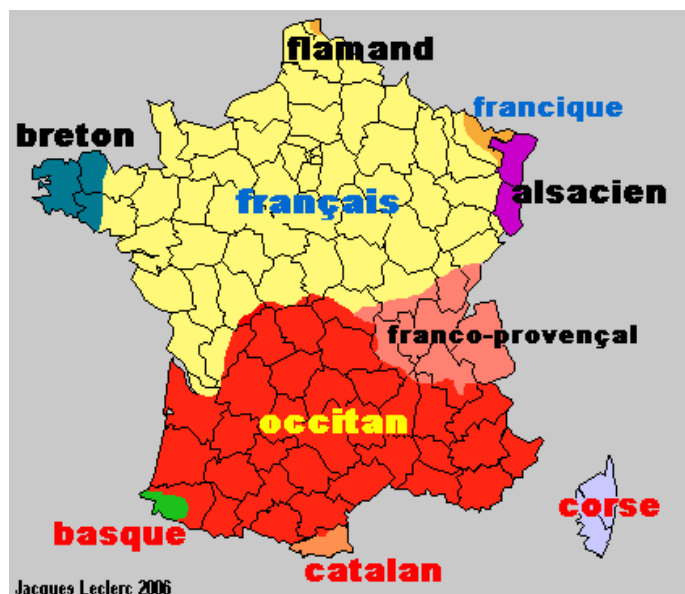
– wspomniane już **nauczanie imersyjne** (ang. *immersion* = zanurzenie) – językiem nauczania w szkołach i przedszkolach imersyjnych jest właśnie język zagrożony, a dominującego języka (większości) naucza się w nich jak języka obcego. Wszystkie pomoce dydaktyczne i napisy w klasach są w języku zagrożonym. Szczególnym przykładem imersji są „gniazda językowe” (ang. language nests), w których rolę nauczycieli w przedszkolach (lub pierwszych klasach nauczania początkowego) pełnią m.in. babcie i dziadkowie, którzy są ostatnimi biegłymi użytkownikami zamierającego języka. Takie „gniazda językowe” odniosły sukces w rewitalizacji m.in.:

- języka maoryskiego w Nowej Zelandii [12]
(Te Kōhanga Reo –
zob. <http://www.kohanga-reo.co.nz>),
- języka hawajskiego na Hawajach [13]
(Pūnana Leo –
zob. <http://www.ahapunanaleo.org>),
- rodzimych języków Meksyku, w tym azteckich i majańskich (zob. wideoklip o *Nido de Lengua de Izamal*, [14]
<http://vimeo.com/36603789>),
- języków lapońskich [15].
- Przykładem imersyjnych przedszkoli jest również **sieć Witaj** mająca na celu rewitalizację **języka dolnołużyckiego** wśród najmłodszych Serbów Łużyckich we wschodnich Niemczech.

Logo dolnołużyckiego programu nauczania imersyjnego Witaj

– **sieci szkół** uczących (zagrożonych) języków mniejszościowych, powstałe z **inicjatyw samych społeczności**, zwłaszcza rodziców, wobec obojętnej lub wrogiej postawy/polityki państwowych władz oświatowych – wymienić tu należy liczne szkoły dla dzieci autochtonicznych mniejszości językowych we Francji. Republika Francuska konstytucyjnie nie uznaje używanych na jej terytorium języków mniejszościowych, określając je mianem *langues regionales*. Jej ustawodawstwo oświatowe umożliwia jednak zakładanie takich właśnie szkół społecznych z różnymi metodami nauczania tych języków. Warto wspomnieć tu, że pomimo częstego stosowania pojęcia "mniejszość językowa", nie ma ono nigdzie dobrego umocowania prawnego.

Języki mniejszościowe Francji (langues regionales) [16]

- bretońskie szkoły *Diwan* (www.diwanbreizh.org) [17],
- niemieckojęzyczne szkoły *ABCM Association –Zweisprachigkeit* w Alzacji (<http://www.abcmzwei.eu/sprachigkeit>) [18],
- katalońskie szkoły *Bressola* (<http://www.bressola.cat>) [19],
- okcytańskie szkoły *Calandretas* (<http://calandreta.org>) [20],
- baskijskie szkoły *Ikastolak* we Francji i Hiszpanii (www.ikastola.net) [21].

Dzieci karaïmskie na kursie języka karaïmskiego w miasteczku Troki/Trakai na Litwie, prowadzonym przez prof. É. Á. Csátó Johanson (zob. też [tutaj](#)) [22].

- **lekcje języka organizowane poza systemem szkolnym**, przez instytucje bądź osoby prywatne, letnie szkoły językowe, itp. Jako przykład rewitalizacji prowadzonej wyłącznie metodami pozainstytucjonalnymi może służyć język wilamowicki używany w Wilamowicach w południowej Polsce. Trudu jego ożywienia podjął się przede wszystkim w swoim czasie nastoletni Tymoteusz Król, który m.in. prowadzi prywatne lekcje języka, przygotowuje słownik i gramatykę języka, archiwizuje go w postaci nagrań i zapisów, pisze po wilamowicku, gromadzi ludowe stroje wilamowickie i popularyzuje wiedzę na temat języka i kultury Wilamowic (zob. [filmik tutaj](#)). I przykład następny: lekcje bardzo zagrożonego języka – na zdjęciu prof. Éva Á. Csátó Johanson z Budapesztu i Uppsali w asyście rodzimej użytkowniczki uczy gromadkę dzieci karaïmskich ich języka w trakcie letniego kursu karaïmskiego w miasteczku Troki/Trakai na Litwie [23].

Wcześniej wymieniono rozmaite przykłady dziedzin użycia, a co za tym idzie możliwej rewitalizacji użycia zagrożonego języka. Oto ilustracje przykładów aktywnych prób wspierania obecności języka w rozmaitych aspektach jego użycia/występowania:

- zaznaczanie obecności języka w **prywatnym pejzażu językowym**: oto znak wystawiany w samochodzie przewożącym małe dzieci – tekst w południowoestońskim języku võro; oczywiście nie chodzi w tej sytuacji wyłącznie o ostrzeżenie innych kierowców, to swego rodzaju manifestacja znajomości i użycia (nawet w tak specyficznych sytuacjach komunikacyjnych) języka zagrożonego, zwykle używanego wyłącznie w sytuacjach rodzinno-domowych;

Znak w południowoestońskim języku võro. Fot. Tomasz Wicherkiewicz

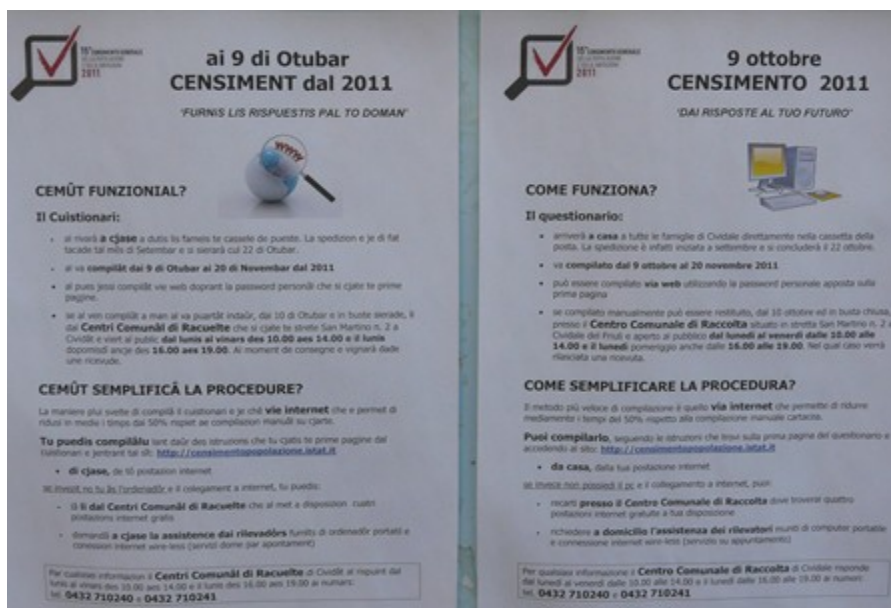
Nalepki zachęcające do mówienia w dwóch odmianach południowo-estońskich – võro i seto. Fot. Tomasz Wicherkiewicz

– niektóre zagrożone języki mniejszości mogą korzystać ze **wsparcia instytucjonalnego**, dzięki któremu obecne są nie tylko w publicznym pejzażu językowym – również tym oficjalnym – ale i mają możliwości wpływu na decyzje administracyjne: oto siedziby Parlamentu Samskiego w mieście Kiruna (lapońska nazwa to Giron) w szwedzkiej Laponii.

Siedziby Parlamentu Samskiego w Laponii. Fot. Tomasz Wicherkiewicz

– formą wspierania (zagrożonego) języka mniejszości może być jego promocja w najbardziej oficjalnych domenach użycia przez państwo. Na zdjęciu dwujęzyczny plakat friuńsko-włoski zachęcający do wzięcia udziału we włoskim Spisie Ludności 2011 [25].

Dwujęzyczny plakat friulsko-włoski zachęcający do udziału we włoskim Spisie Ludności 2011. Fot. Tomasz Wicherkiewicz

– na pewno wspieraniu sytuacji i pozycji języka, zwłaszcza w sferze jego nauczania, służy przygotowywanie i publikowanie (atrakcyjnych) **materiałów do nauki**:

Elementarze i podręcznik do nauki języka võro

– jedną ze sfer, w której rzadko używa się zagrożonych języków jest **handel i przedsiębiorczość** – są to jednak dziedziny bardzo ważne dla normalnego funkcjonowania każdego języka. Na fotografii sklep w miejscowości Vielha z nazwą i ogłoszeniami w języku arańskim [26].

Sklep w miejscowości Vielha z nazwą i ogłoszeniami w języku arańskim. Fot. Tomasz Wicherkiewicz

– popularyzowanie i promowanie obecności zagrożonego, rzadziej używanego i mniej znanego języka w sferze **masowej kultury popularnej**: oto południowoestoński zespół Neiokõsõ, który odniósł sukces podczas festiwalu Eurowizji w 2004 reprezentując Estonię **piosenką w języku võro** – znacznie zwiększyło to zainteresowanie społeczeństwa estońskiego tą zagrożoną odmianą języka.

Południowoestoński zespół Neiokõsõ

– szczególnego repertuaru działań rewitalizacyjnych (jeśli te są w ogóle jeszcze możliwe) wymagają mikrojęzyki używane przez kilku- lub kilkunastoosobowe grupy „ostatnich użytkowników” (last speakers). Najczęściej polegają one na jak najszerszej dokumentacji języka w postaci zapisów i nagrań, oraz na symbolicznym wykorzystywaniu go w krajobrazie językowym.

Do takich prawie „uśpionych” języków należy język liwski na Łotwie, którym mówi ostatnia grupa użytkowników (wszyscy lub większość z nich zgromadziło się do tej fotografii – pierwszy z lewej na podłodze chłopiec z okładki Elementarza do nauki języka liwskiego); obok okładka najnowszego (i zapewne ostatniego) elementarza do nauki języka liwskiego – chłopiec na okładce trzyma egzemplarz innego elementarza wydanego przed II wojną światową, gdy dzieci liwskie uczyły się swojego języka w szkołach północno-zachodniej Łotwy – więcej o języku liwskim na: <http://www.livones.net>.

Grupa użytkowników języka liwskiego oraz okładka Elementarza do nauki języka liwskiego

SPRAWDŹ SIĘ!

Sprawdź się [tutaj](#), zobacz, ile już wiesz lub czego możesz się jeszcze dowiedzieć z Księgi Wiedzy Języków w Niebezpieczeństwie.

Przypisy

- [1] Majewicz, Alfred F. 1989. *Języki świata i ich klasyfikowanie*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- [2] Anderson, Benedict R. O’G. 1991. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of*

Nationalism. London-New York: Verso.

- [3] Drozd, Andrzej, Marek M. Dziekan, Tadeusz Majda. 2000. *Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich*. Warszawa: Res Publica Multiethnica.
 - [4] Kaplan, R. B. & Baldauf, R. B. 1997. *Language Planning: From Practice to Theory*. Clevedon: Multilingual Matters.
 - [5] Hinton, Leanne. 2011. "Revitalization of endangered languages", w: Austin, Peter K. & Julia Sallabank (red.) *The Cambridge Handbook of Endangered Languages*. Cambridge University Press. 291-312.
 - [6] Zmiany zasięgu odmian językowych na Półwyspie Iberyjskim. Źródło: Wikipedia commons, http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/4/4d/Linguistic_map_Southwestern_Europe.gif/260px-Linguistic_map_Southwestern_Europe.gif (Dostępne 31.07.2014)
 - [7] Gobierno Vasco (July 2012). "V. Inkesta Soziolinguistikoa". Servicio Central de Publicaciones del Gobierno Vasco. http://www.euskara.euskadi.net/r59-738/es/contenidos/noticia/inkesta_soziol_2012/es_berria/berria.html (Dostępne 30.11.2012)
 - [8] Cornish Language Partnership. Standard Written Form. <http://www.magakernow.org.uk/default.aspx?page=346> (Dostępne 30.11.2012)
 - [9] Akcji tej poświęcono też portal www.praatmarfrysk.nl.
 - [10] Więcej informacji na temat tych języków (głównie w edukacji) znaleźć możecie w broszurach dostępnych na stronach:
 - http://www.mercator-research.eu/fileadmin/mercator/dossiers_pdf/frisian_in_netherlands4th_072010.pdf (fryzyjski)
 - http://www.mercator-research.eu/fileadmin/mercator/dossiers_pdf/kashubian_in_poland.pdf (kaszubski)
 - <http://www.ciemmen.org/mercator/butletins/55-13.htm> (dolnoniemiecki)
 - [11] *Ethnologue. Languages of the World* 2009 (wydanie 16.). Dallas: SIL International.
 - [12] Język maory(j)ski to rdzenny język Nowej Zelandii (której maoryska nazwa to Aotearoa – zob. hasło w maoryskiej wersji Wikipedii; należący do języków wschodniopolinezyjskich. Obecnie to współoficjalny język Nowej Zelandii, skutecznie rewitalizowany i wspierany różnymi programami, w tym edukacyjnymi – wg *Ethnologue* 2009 po maorysku mówi 60 tysięcy osób, zaś następne 100 tysięcy go rozumie.
 - [13] Język hawajski to również język wschodniopolinezyjski, znacznie bardziej zagrożony szybszym wyginięciem niż maoryski, jako że liczba jego użytkowników wynosi od 1 do 8 tysięcy (*Ethnologue* 2009), choć etnicznych Hawajczyków jest na Hawajach prawie 240 tysięcy (ok. 100 tysięcy mieszka w innych stanach USA). Na początku XX wieku jeszcze 37 tysięcy osób uważało hawajski za swój pierwszy język.
 - [14] Izamal to miasto na meksykańskim Półwyspie Jukatan (majańska nazwa to Itzmal). Wielu jego mieszkańców posługuje się majańskim językiem yucateco jako rodzimym. Język ten nie należy do zagrożonych, jako że wciąż przekazywany jest z pokolenia na pokolenie, a całkowita liczba jego użytkowników (wg *Ethnologue* 2009) wynosi ok. 700 tysięcy. Nauka rodzimego języka w systemie gniazd językowych ma pomóc w zachowaniu tego języka.
- Więcej o programie „Gniazd językowych” w Nowej Zelandii i Meksyku znaleźć można w broszurze: <http://jaf.lenguasindigenas.mx/docs/el-nido-de-lengua.pdf> (Dostępne 6.08.2014)
- [15] Programy rewitalizacyjne (np. projekt gniazd językowych) mają powstrzymać szybkie wymieranie języków lapońskich, szczególnie bardzo zagrożonych odmian inari sami (300 mówców w Finlandii wg *Ethnologue* 2009) i skolt/koltta sami (400 w Finlandii, 20 w Rosji).

Zobacz również:

http://www.linguistik.uni-kiel.de/sldr/stuff/Pasanen_Language_nest.ppt (Dostępne 6.08.2014)

<http://www.samimuseum.fi/anaras/english/yleistietoa/yleistietoa.html> (Dostępne 6.08.2014)

[16] Języki mniejszościowe Francji (langues regionales). Źródło:

<http://medialzas.wordpress.com/2008/05/27/17> (Dostępne 31.07.2014)

[17] Bretoński to jedyny język z grupy celtyckich używany w kontynentalnej Europie, poza Wyspami Brytyjskimi. Wg Ethnologue 2009 ma jeszcze 500 tysięcy użytkowników. Więcej o oświacie bretońskiej w broszurze dostępnej na:

http://www.mercator-research.eu/fileadmin/mercator/dossiers_pdf/breton_in_france2nd.pdf

[18] Alemańska odmiana niemieckiego jest wciąż drugim językiem dla większości (ogółem ok. 1,5 miliona) mieszkańców Alzacji – północno-wschodniej krainy ze stolicą w Strasburgu. Więcej o nauce języka niemieckiego we francuskiej Alzacji w broszurze dostępnej na:

http://www.mercator-research.eu/fileadmin/mercator/dossiers_pdf/german_in_france2nd.pdf

[19] Kataloński jest przykładem języka całkowicie niezagrożonego w jednym państwie (Królestwo Hiszpanii, gdzie wraz z odmianami walencką i balearską ma ponad 11 milionów użytkowników) i zagrożonego słabnącym przekazem międzypokoleniowym oraz kurczącymi się domenami użycia, zwłaszcza oficjalnego – w innym (Republika Francuska – gdzie po katalońsku mówi ok. 100 tysięcy). Więcej o nauce języka katalońskiego we Francji w broszurze dostępnej na:

http://www.fryske-akademy.nl/fileadmin/mercator/dossiers_pdf/catalan_in_france.pdf

[20] Język okcytański to właściwie cały kompleks języków, obejmujący południowo-francuskie odmiany prowansalską, gaskońską, langwedocką, limuzyńską i akwitańską. Pomimo znacznej liczby użytkowników (blisko 2 miliony wg Ethnologue 2009) jest to język zagrożony przerwaniem przekazu międzypokoleniowego. Więcej o nauce języka okcytańskiego we Francji w broszurze dostępnej na: http://www.mercator-research.eu/fileadmin/mercator/dossiers_pdf/occitan_in_france.pdf

[21] Nieindoeuropejski język baskijski jest, podobnie jak kataloński, prawie niezagrożony w Królestwie Hiszpanii, gdzie ma ponad 500 tysięcy użytkowników i stosunkowo zagrożony w Republice Francuskiej – gdzie po baskijsku mówi ok. 75 tysięcy. Więcej o nauce języka baskijskiego we Francji w broszurze dostępnej na: http://www.mercator-research.eu/fileadmin/mercator/dossiers_pdf/basque_in_france2nd.pdf

[22] Dzieci karaïmskie na kursie języka karaïmskiego w miasteczku Troki/Trakai na Litwie, prowadzonym przez prof. É. Á. Csátó Johanson (zob. też <http://linguistlist.org/issues/22/22-3380.html>) Źródło: <http://www.abcmzwei.eu/sprachigkeit>

[23] Karaïmi to najmniejsza z oficjalnie uznanych mniejszości etnicznych w Polsce (ok. 50 osób) i Litwie (270 osób). Pochodzący z Krymu turkijski język karaïmski używany jest w tych krajach przez ok. 120 osób (oraz nieweryfikowalna liczba na ukraińskim Krymie). Karaïmom poświęcony jest portal www.karaimi.org; więcej zaś o rewitalizacji karaïmskiego:

- http://www.hrelp.org/events/workshops/eldp2007_9/resources/multimedia.ppt
- oraz http://eprints.soas.ac.uk/6083/1/karaim_orthography.pdf

[24] Odmiany **voro** i **seto** używane są na południu Estonii (ta druga również na przygranicznych terenach w Rosji) przez odpowiednio 70 i 10 do 13 tysięcy osób. Pomimo odrębnej historii rozwoju i poczucia odrębnej tożsamości językowej (u Seto również kulturowo-religijnej) język(i) te(n) nie ma(ją) w Estonii żadnego statusu, co znacznie utrudnia ich pełną żywotność. Od pewnego czasu prowadzi się jednak językowe kursy szkolne i pozaszkolne.

- Strona Instytutu Voro: <http://www.wi.ee>; o regionie Seto informuje strona www.setomaa.ee (jednak uboga wersja angielskojęzyczna). Więcej zaś o nauce języka voro w broszurze

dostępnej na: http://www.mercator-research.eu/fileadmin/mercator/dossiers_pdf/voro_in_estonia.pdf

- [25] Język friulski jest jednym z języków mniejszościowych Włoch; zdjęcie wykonano w miasteczku Cividale del Friuli (friulska nazwa to Cividât). Dzięki wsparciu państwa włoskiego ten używany przez blisko 800 tysięcy osób język jest mniej zagrożony niż w przeszłości. Więcej na temat friulsko-włoskiej dwujęzyczności: <http://www.youtube.com/watch?v=rXQOXCGdrRk>; a strona Friulskiego Towarzystwa Filologicznego to: <http://www.filologicafriulana.it>
- [26] Arański to odmiana języka okcytańskiego używana na skrawku terytorium wspólnoty autonomicznej Katalonii w Królestwie Hiszpanii przez zaledwie 4-5 tysięcy osób, mająca jednak w Dolinie Aran (a od roku 2010 w całej Katalonii) prawa współoficjalnego z katalońskim i hiszpańskim. Więcej na temat języka i regionu: www.aranes.org

Dowiedz się więcej

Coulmas, Florian (red.) 1997. *The Handbook of Sociolinguistics*. Oxford-Cambridge: Blackwell.

Fishman, Joshua A. 2000. *Can Threatened Languages Be Saved?* Clevedon: Multiingual Matters.

Rozdział 7. Dźwięki mowy

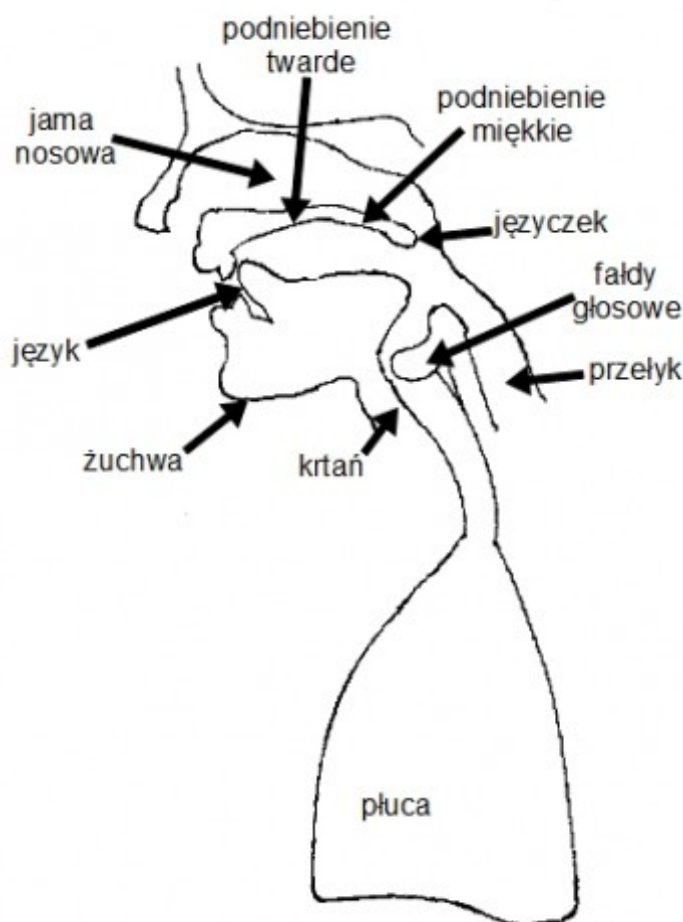
Autor: Maciej Karpiński

Różne języki, różne dźwięki

Często mówimy, że języki „różnią się brzmieniem” lub „melodią”. Co to oznacza? Większość z nas dopiero ucząc się świadomie pierwszego języka obcego zauważa, że pojawiają się w nim dźwięki całkowicie różne i wydobywane zupełnie inaczej niż te znane z pierwszego języka. Niekiedy, natomiast można natknąć się na dźwięki podobne do tych znanych z języka rodzimego, lecz różniące się od nich pozornie drobnym, lecz – jak się może okazać – bardzo istotnym szczegółem. Nie można ich po prostu zastąpić podobnymi dźwiękami z naszego rodzimego języka, gdyż zmieni to znaczenie wyrazu lub wypowiedzi, a nawet sprawi, że stanie się ona niezrozumiała. Ich prawidłowe wymówienie bywa trudne i wymaga żmudnych ćwiczeń. Jednak to dopiero początek problemów. Można się spotkać z sytuacją, w której kilka dźwięków różnych z perspektywy rodzimego mówcy danego języka dla nas będzie brzmiało niemal identycznie i zarazem łudząco podobnie do jednego z dźwięków naszego języka. Choć świadomość tych zjawisk rośnie wraz z nauką kolejnych języków obcych, niewielu zdaje sobie sprawę, jak niezwykle zróżnicowane mogą być dźwięki języków świata.

Różne dźwięki, różna artykulacja

Różnice w brzmieniu dźwięków mowy wynikają z różnic w sposobie artykulacji – sposobie ich wydobywania. Mówiąc w języku rodzimym lub w języku doskonale znanym, nie zastanawiamy się nad sposobem ułożenia ust, języka ani ewentualnym zamknięciem przepływu powietrza przez jamę nosową. Artykulacja w pełni świadoma byłaby zbyt powolna. Świadomie możemy kontrolować położenie tylko niektórych elementów toru głosowego (zob. rysunek poniżej), lecz i tak daje to ogromną rozpiętość możliwych do wydobywania dźwięków. Możemy to zaobserwować nie tylko w mowie, ale – być może w jeszcze większym stopniu – również w śpiewie. Każdy z języków naturalnych zadowala się jedynie niewielką częścią tego potencjału i poprzestaje zwykle na kilkudziesięciu istotnie różnych dla jego mówców dźwiękach-cegiełkach, z których budowane są wypowiedzi.

Tor głosowy w przekroju strzałkowym

O dźwięczności i wysokości głosu decydują przede wszystkim fałdy głosowe. Udział fałdów głosowych w artykulacji określa się terminem „fonacja”. Można odczuć ich drgania, przykładając palce z przodu do szyi na wysokości jabłka Adama (mają je również – choć mniejsze – kobiety). Cała reszta toru głosowego – jego budowa i kształt charakterystyczny dla danej osoby, jak i jego świadome lub automatyczne zmiany w czasie artykulacji – decyduje o formowaniu brzmienia dźwięku. Dźwięki powstające w otwartym dla przepływu powietrza torze głosowym to samogłoski. Jeśli tor głosowy zostaje w czasie artykulacji na chwilę w znacznym stopniu lub całkowicie zamknięty (np. język dotknie podniebienia, zamkną się usta), powstaje spółgłoska. Głoski z pogranicza, artykułowane przy zwężonym miejscowo torze głosowym, pozostające jakby „niedokończonymi spółgłoskami”, określa się mianem aproksymantów/półsamogłosek (np. w języku **polskim** dźwięki symbolizowane przez litery < ł > i < j >, zaś w alfabecie fonetycznym Międzynarodowego Towarzystwa Fonetycznego (International Phonetic Association), służącym do precyzyjniejszego notowania brzmienia wypowiedzi, zapisywane jako /w/ i /j/ (pochyłe nawiasy sygnalizują tzw. „transkrypcję szeroką”, zob. niżej)

Dziwne dźwięki dziwnych języków

Oczywiście, „dziwny” jest tutaj określeniem, które należy traktować z przymrużeniem oka i rozumieć przede wszystkim jako „rzadko spotykany”. Czytelnikom tego tekstu będą prawdopodobnie znane przede wszystkim duże języki europejskie, więc można przypuszczać, iż niektóre zjawiska artykulacyjne lub dźwięki języków Azji lub Afryki mogą się wydać bardzo odmienne od tego, z czym w języku mają do czynienia na co dzień.

Często przyjmuje się, że samogłoski to segmenty dźwięczne, gdyż tak jest w największych językach Europy. Jednakże, mówiąc szeptem, można ubezdźwięcznić samogłoski tych języków, przy czym pozostaną one zrozumiałe i wzajemnie odróżnialne. To sytuacja w pewnym sensie wyjątkowa. „Systemowo bezdźwięczne” samogłoski spotyka się w językach Indian takich, jak zuni [1], czejeński [2] lub w językach z rodziny totonakan w Meksyku. Tak zwana „laryngalizacja” może być przez nas postrzegana jako specyficzna, „chrypiąca” barwa głosu, pojawiająca się szczególnie w końcówkach wypowiedzi, kiedy to spada energia wydychanego powietrza i fałdy głosowe zaczynają drżeć nieregularnie. Istnieją jednak języki takie, jak np. kedang (język austronezyjski, którym mówi się w Indonezji) lub dżalapa mazatek, używany w Meksyku, w których owo „chrypienie” stanowi istotną cechę głoski. Podczas gdy przydechowość spółgłosek to cecha stosunkowo popularna, obecna w wielu językach świata, to występująca w dżalapa mazatek lub w gudżarati [3] przydechowość samogłosek pozostaje cechą względnie rzadką.

SPRÓBUJ SAM

Aby wydobyć dźwięk z przydechem (zwanym też aspiracją), wypowiedz dowolną spółgłoskę, starając się jednocześnie wydychać powietrze. Tutaj znajdziesz szczegółowe instrukcje:

<https://www.youtube.com/watch?v=WC1k1JWLz2E>

A oto przykład tego, jak przydech funkcjonuje w konkretnym języku:

<https://www.youtube.com/watch?v=MRzZ2VDr6go>

Żeby wydobyć dźwięk z laryngalizacją, spróbuj długo wymawiać wybraną samogłoskę, starając się coraz wolniej wydychać powietrze – aż poczujesz (i usłyszysz), że fałdy głosowe zaczynają wibrować nieregularnie, a głos staje się chrapliwy.

Gdy mowa o rzadkich dźwiękach, często wymienia się mlaski (*clicks*). Występują one przede wszystkim w Południowej Afryce, lecz znane są również z rytualnego języka damin, używanego w Australii.

SPRÓBUJ SAM

Poniższy film demonstruje cztery mlaski, występujące w języku khoekhoegowab [4]:

<http://www.youtube.com/watch?v=Nz44WiTVJww>

Spróbuj wydobyć te dźwięki. W izolacji jest to łatwe, ale w ciągłej wypowiedzi znacznie trudniejsze. Oczywiście, nie dla rodzimych mówców, którym mlaski nie przeszkadzają nawet w śpiewaniu.

Miriam Makeba, piosenkarka pochodzący z Afryki Południowej, rozpowszechniła wiedzę o mlaskach dzięki swojej piosence w języku *xhosa* [5]. PrawPrawdziwym tytułem piosenki jest „Qongqothwane”, ale poza Afryką jest znana jako „Piosenka mlasków” („The Click Song”).

MLASKI W JĘZYKU XHOSA

Tutaj możesz obejrzeć występ wraz z krótką przedmową w wykonaniu artystki.

W zapisie opartym na alfabecie łacińskim, mlask może być oznaczany np. wykrzyknikiem (zob. przykłady w kolejnej sekcji).

Zajrzyj na [Interaktywną Mapę](#) i spróbuj rozwiązać ćwiczenia dla języków *taa* i *ǀxakhoë haillom*.

Klasy dźwięków: fonemy

Jak widać, każdy język może dysponować innym zbiorem dźwięków, a w ich rozróżnianiu mogą być ważne różne cechy. Tradycyjna metoda ustalania inwentarza dźwięków języka naturalnego opiera się na obserwowaniu kontekstów ich występowania i wpływu, jaki mają na znaczenia. Poszukuje się tak zwanych *par minimalnych*, czyli par wyrazów, które różnią się tylko jednym dźwiękiem, i jest to różnica sprowadzająca się do zaledwie jednej cechy tego dźwięku, np. *dama* i *tama* (o szczegółach mowa poniżej). Ten sam rodzaj różnicy między dźwiękami (fonami) może być w jednym ję-

zyku istotny i umożliwiać rozróżnianie klas dźwięków, w innym zaś nie. Jeśli okazuje się, że zmiana pewnej cechy jednej z głosek w danym wyrazie sprawia, że zmienia on znaczenie (staje się innym wyrazem), można powiedzieć, że ten rodzaj cechy jest istotny fonologicznie, i że te dwa dźwięki (pierwotny i zmieniony) należą do różnych klas – różnych fonemów. Cechy pozwalające rozróżniać dźwięki danego języka mogą należeć do różnych wymiarów, związanych z miejscem i sposobem artykulacji, albo z cechami brzmienia – jeśli patrzeć na nie od strony akustycznej. Cechą taką może być na przykład dźwięczność, stanowiąca cechę dystynktywną w wielu językach świata. W języku polskim wyrazy *dama* i *tama* zaczynają się od fonemów różniących się jedną cechą: dźwięcznością. Obecność tej cechy (lub jej brak) decyduje o znaczeniu wyrazu. W niektórych językach cechą dystynktywną może być iloczyn, czyli czas trwania dźwięku. Najczęściej mamy do czynienia z długimi i krótkimi samogłoskami (np. w języku *hindi*). Dwa wyrazy mogą mieć różne znaczenia tylko dlatego, że różnią się długością jednej z samogłosek (np. *niem. raten* ‘radzić’ i *Ratten* ‘szczury’, *ang. beat* vs. *bit* – chociaż wnikliwy słuchacz zauważy, że w tych przypadkach zachodzi także pewna zmiana barwy głoski). Zdarzają się również języki, w których istotne są różnice w iloczynie spółgłosek. W języku polskim iloczyn jest istotny, między innymi, dla zrozumiałości oraz dla ekspresywnej wartości wypowiedzi (coooo?). Jednak wydłużanie lub skracanie segmentów nie przekłada się na zmianę znaczenia leksykalnego wyrazu (coooo = co: = co – w transkrypcji wydłużenie często oznacza się dwukropkiem).

System fonologiczny to abstrakcyjny system, który funkcjonuje w ludzkim umyśle i zawiera informacje (między innymi) o inwentarzu dźwięków danego języka. Jego jednostkami są wspomniane wyżej fonemy. Fonem jest jednostką, która może różnicować znaczenie, chociaż sama go nie niesie. Fonemy nie posiadają znaczenia w rozumieniu takim, w jakim posiadają je wyrazy lub zdania. Języki mogą się bardzo różnić pod względem ich liczby, która sięga od kilkunastu dla języków takich jak rotokas [6], piraha [7] lub ajnusi [8], do więcej niż stu w językach grupy khoisan w Południowej Afryce jak np. taa (zwany też !xóǀ lub !xuun; wykrzyknik oznacza jeden z rodzajów mlasków). Znaczny inwentarz fonemów posiada język irlandzki – 69 [9]. Zazwyczaj jednak liczba fonemów w językach naturalnych mieści się między 20 a 60.

DOWIEDZ SIĘ WIĘCEJ

Dowiedz się więcej o inwentarzach fonetycznych różnych języków świata dzięki *World Atlas of Language Structure* w [rozdziale 1](#) oraz [rozdziale 2](#) napisanym przez językoznawcę Iana Maddiesona.

Fonemy dzieli się tradycyjnie na samogłoskowe i spółgłoskowe. Ale istnieją również takie, które leżą gdzieś pośrodku (aprosymanty/półsamogłoski). Najczęściej liczba

fonemów spółgłoskowych jest znacznie wyższa od samogłoskowych (jak np. w języku polskim lub niemieckim). Do wyjątków należą języki takie jak **markiski** (grupa dialektów środkowo-wschodniej Polinezji), w których liczba fonemów spółgłoskowych i samogłoskowych jest porównywalna. Na stronie **projektu dokumentacji języka markiskiego** można odsłuchać kilka próbek tego języka (m.in. przepis na ośmiornicę na krucho). W wymarłym już języku **ubyskim** (język północno-zachodniokaukaski – jego ostatni rodzimy użytkownik zmarł w roku 1992) językoznawcy doliczyli się aż 82 fonemów spółgłoskowych i tylko dwóch samogłoskowych. Jednak otoczenie spółgłoskowe samogłosek wywiera wyraźny wpływ na ich realizację, więc te dwie samogłoski mogły w różnych kontekstach różnić się brzmieniem. Za język o największej liczbie fonemów samogłoskowych uznaje się **taa**, który (w jednym z jego dialektów) zawiera ich 31.

Językoznawcy uważają, że w umyśle człowieka istnieje skomplikowany system, który zawiera informacje o jednostkach języka, i określają go mianem „leksykonu umysłowego”, chociaż jego funkcjonowanie i budowa bardzo różnią go od zwykłego słownika. Można umownie przyjąć, że każdy wyraz o znanej danemu człowiekowi wymowie ma w jego leksykonie umysłowym reprezentację w postaci zapisu fonematycznego, a więc jest tam przedstawiony jako sekwencja fonemów. Wymawiając go, „realizujemy” poszczególne fonemy – z abstrakcyjnych zbiorów cech stają się one konkretnymi, fizycznie istniejącymi i dostępnymi dla percepcji dźwiękami – fonami. Jednak przełożenie sekwencji fonemów na sekwencję fonów nie jest procesem prostym. W jego trakcie dochodzi do wielu zjawisk, które sprawiają, że – zależnie od kontekstu i innych czynników – ten sam wyraz może być wypowiedzany nieco inaczej, a fonemy składające się na jego reprezentację fonematyczną, być realizowane (np. pod wpływem sąsiedztwa) na różne sposoby. Przy tym może on nadal w sensie znaczenia leksykalnego pozostawać tą samą jednostką.

System dźwiękowy języka to nie tylko abstrakcyjny zestaw fonemów i „przepisów” na ich realizację w konkretnych kontekstach. To również zbiór reguł fonotaktycznych, które określają dopuszczalne sekwencje dźwięków. W wielu językach obserwujemy skłonność do rozdzielania sąsiadujących spółgłosek samogłoskami. W niektórych są jednak dopuszczalne niezwykle złożone zbitki spółgłoskowe

(**polskie** *pstryknąć* /pstriˈknɔw̥ t͡ɕ/ lub **czeskie** *čtvrtek* /t͡ɕvrtek/),

których pojawienie się np. w wypowiedzi w języku angielskim od razu wydałoby się podejrzanym jego rodzimym użytkownikom. Konsekwencją tego ograniczenia jest to, że inwentarz możliwych sylab danego języka nie da się automatycznie wyliczyć jako liczba możliwych zestawień par, trójek, itd., jego fonemów. Jest ona od tej hipotetycznej liczby znacznie mniejsza.

ĆWICZENIE

Spróbuj wypisać wszystkie dźwięki języka polskiego. Nie sugeruj się systemem pisma i dostępną liczbą liter. Czy jakieś pary lub trójki tych dźwięków jeden po drugim są niemożliwe?

Ton i intonacja

Prócz wymienionych do tej pory cech brzmienia, istnieją jednak jeszcze inne elementy systemu dźwiękowego, które w pewnych językach wpływają na znaczenie. W językach tonalnych każda sylaba jest realizowana z określoną melodią – tonem. Zmiana tej melodii może spowodować zmianę znaczenia wyrazu, w skład którego wchodzi dana sylaba (oczywiście, może to być wyraz złożony tylko z tej jednej sylaby). Jeśli w danym języku ton sylaby może zmieniać leksykalne znaczenie wyrazu, to mamy do czynienia z tzw. tonem leksykalnym.

W popularnych tekstach o językach tonalnych często natkniemy się na poniższy przykład, pochodzący z języka **mandaryńskiego** (jednego z głównych języków Chin). Sekwencja dźwięków /ma/ może się stawać różnymi wyrazami, w zależności od tonu, z jakim zostanie wypowiedziana:

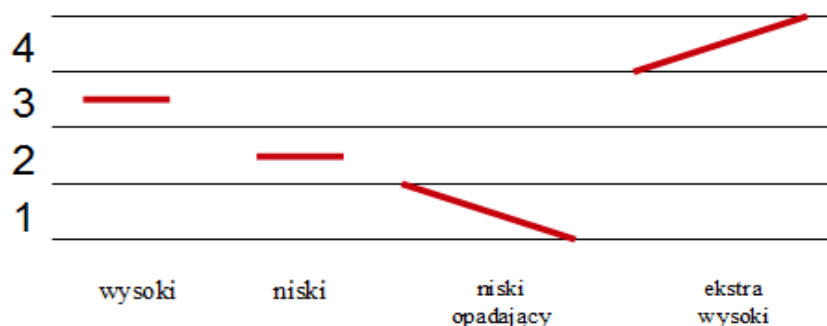
- mā 媽 matka (ton równy)
- má 麻 konopie (ton wznoszący)
- mǎ 馬 koń (ton opadająco-wznoszący)
- mà 罵 przeklinać (ton opadający)

Gdy mowa o tonalności, często podaje się właśnie przykłady języków Azji Południowo-Wschodniej (**mandaryński**, **wietnamski**, tajski, i inne). Tymczasem kontynentami bogatymi w języki tonalne są również Ameryka Północna oraz Afryka (szczególnie zaś środkowo-zachodnia część tego kontynentu). Ton leksykalny funkcjonuje np. w języku **jaka** (język z grupy języków bantu rodziny języków nigero kongijskich, pochodzący z Afryki Środkowej):

- mbókà – wioska
- mbòká – pola
- mbóká – cyweta (ssak z rodziny łaszowatych)

(Przykład zaczerpnięty z pracy Kutsch Lojenga z roku 2011.)

Językiem tonalnym pochodzącym z Ameryki Północnej jest **czirokeski**[10]. Przyjmuje się, że standardowo funkcjonują w nim cztery tony:

Zdaniem niektórych badaczy obserwujemy obecnie stopniowy zanik tonu w tym języku.

W Afryce można zetknąć się z językami, w których ton (a więc melodia realizowana w obrębie sylaby) może zmienić różne aspekty znaczenia wypowiedzi, np. czas gramatyczny. Oto jak ton gramatyczny działa w języku *ngiti*, używanym w Demokratycznej Republice Konga:

- ma màkpě̀nà ‘gwizdałem’ (nieodległa przeszłość)
- ma màkpě̀ná ‘gwizdałem’ (średnio odległa przeszłość)
- ma makpě̀na ‘będę gwizdał’ (bliska przyszłość)
- ma makpě̀nà ‘zwykłem byłem gwizdać’ (czynność wykonywana regularnie w przeszłości)

(Do reprezentacji tonów wykorzystano znaki diakrytyczne w następujący sposób: á – ton wysoki, à – ton niski, a – ton średni, ǎ – ton wznoszący. Przykład zaczerpnięty z tekstu Kutsch Lojenga z roku 1994.)

Fonacja niemodalna („niestandardowa”, tj. nie oparta na regularnych drganiach fałdów głosowych) pociąga za sobą problem z ustaleniem przez mówcę wysokości głosu i jej zmian, a więc i problem z ewentualną identyfikacją kategorii tonu, w językach, w których występują te dwa zjawiska (ton i fonacje niemodalne), kontrasty między nimi rzadko nakładają się.

Duża część języków europejskich to języki intonacyjne. Tutaj zmiana melodii wyrazu nie zmienia jego podstawowego, leksykalnego znaczenia, ale może np. wyrazić pewne emocje lub ocenę mówcy. Melodia zdania może wskazywać na jego kategorię (np. czy jest to stwierdzenie, czy też pytanie). Języki tonalne też zawierają pewne elementy intonacji, ale – chociaż dyskusje na ten temat nadal trwają – najczęściej musi być ona podporządkowana tonowi. Do rzadkości należą języki „hybrydowe” (jak np. *czirokeski*), w których akcent realizowany intonacyjnie współwystępuje z tonem leksykalnym.

PYTANIE

Czy język polski jest tonalny czy intonacyjny? Czy myślisz, że to możliwe, że jeśli obecnie jest intonacyjny, kiedyś mógł być tonalny? A odwrotnie?

Akcent i rytm

Sylabizowanie nie stanowi dla nas większego problemu, chociaż czasami intuicyjne podziały na sylaby okazują się niezgodne z zalecanymi przez normy dla danego języka. Dla lingwisty sylaba pozostaje jednostką trudną do zdefiniowania. Rodzimy mówca danego języka stosunkowo łatwo dostrzega w wypowiedzi, że pewne jej sylaby są bardziej „donośne” lub „prominentne” niż pozostałe z ich najbliższego otoczenia. Lecz znowu, uniwersalne i ściśle zdefiniowanie owej „donośności” okazuje się niełatwe dla językoznawcy.

W tym kontekście często mówimy o akcencie, przycisku lub emfazie. Przeglądając hasła słownika języka [angielskiego](#), [niemieckiego](#), polskiego i wielu innych języków, natknijemy się niekiedy na oznaczenia tych sylab, które należy (lub można) w danym wyrazie zaakcentować. Może się okazać, że w długim wyrazie jest kilka sylab prominentnych: np. jedna jest nośnikiem akcentu prymarnego (najsilniejszego), inne zaś akcentów niższego rzędu, słabszych. Wskazane w wyrazie miejsce akcentu leksykalnego można określić jako „potencjalne miejsce akcentowania”, gdyż – chociaż może nie bez pewnego wysiłku, a niekiedy kosztem poprawności lub zrozumiałości – będziemy mogli wymówić ten wyraz z realnym akcentem na dowolnej innej sylabie. Miejsce akcentu może być ściśle związane z budową morfologiczną wyrazu, może też być określone wstępnie, np. akcent na pierwszą sylabę w języku [czeskim](#), na ostatnią sylabę w języku [francuskim](#) lub na przedostatnią w języku polskim. Istnieją języki, w których akcent na poziomie wyrazu nie jest w zasadzie definiowany (np. [koreański](#)) – pojawia się dopiero w konkretnych wypowiedziach, aby spełnić różnorakie funkcje. W innych mamy do czynienia z akcentem ruchomym (np. [rosyjski](#)). W pewnych językach (także w języku rosyjskim) zmiana lokalizacji akcentu może zmieniać znaczenie wyrazu (np. w angielskim: wyraz *research* akcentowany na pierwszej sylabie jest rzeczownikiem, natomiast na drugiej – czasownikiem). Jak to działa w języku polskim?

Różne mogą być środki akcentuacji. Aby sylaba stała się prominentna, wyróżniała się wśród innych, można wypowiedzieć ją głośniej, zmienić na niej wystarczająco gwałtownie wysokość głosu lub przedłużyć ją, jak i zastosować jakąkolwiek kombinację tych metod.

ĆWICZENIE

Nagraj kilka swobodnie wypowiedzianych zdań i uważnie je odsłuchaj. Zastanów się, jakie są środki akcentowania w Twoim języku. Czy któreś z nich wydają Ci się bardziej typowe i częściej stosowane niż inne?

Fakt, że poszczególne sylaby mogą być bardziej lub mniej donośne, dłuższe i krótsze, i że występują w pewnych sekwencjach, sprawia, że w wypowiedzi językowej można dostrzec pewien rytm. Jest to rytm nieco inny od powszechnie znanego rytmu muzycznego, kojarzącego się z ciągłym powtarzaniem stałych wzorców rytmicznych. W języku taka wyraźna powtarzalność jest zjawiskiem rzadkim – najłatwiej znaleźć ją w poezji, w piosenkach i w melorecytacji. Jednak rytm w języku istnieje. Kiedy posłuchamy wypowiedzi w językach angielskim i francuskim, a następnie spróbujemy je imitować, zastępując „prawdziwe” sylaby przez „da”, „dam” lub podobne sekwencje dźwięków, dostrzeżemy wyraźną różnicę między systemami rytmicznymi tych języków. Zgodnie z jedną z hipotez, języki można podzielić pod względem rytmu na dwie główne grupy: oparte na sylabie (*syllable-timed*) i oparte na akcencie (*stress-timed*). W przypadku pierwszych, rytmem wypowiedzi kieruje tendencja do utrzymania stałej długości sylaby, w drugich – stałej odległości między akcentami. Obecnie ten pogląd jest często krytykowany, chociaż na pewno warto się z nim bliżej zapoznać. Być może uda się Tobie znaleźć miejsce Twojego języka lub języków w licznych klasyfikacjach tego rodzaju (zob. sekcję [Dowiedz się więcej](#) niżej). Warto odnotować, że **pol-ski** często wskazuje się jako szczególny przykład języka leżącego pomiędzy tymi dwoma grupami.

Archiwizacja i rekonstrukcja systemów dźwiękowych języków

Obecnie jedną z podstawowych metod dokumentacji języka jest rejestracja wypowiedzi mówionych (której podstawy zostały bardziej szczegółowo omówione w rozdziale [Dokumentacja języków](#)). Dzięki temu możemy stosunkowo łatwo analizować i odtwarzać systemy dźwiękowe języków, którymi nikt się już nie posługuje. Jednak prawdziwie przenośny sprzęt do rejestracji dźwięku dobrej jakości stał się technicznie dostępny dopiero w latach sześćdziesiątych (magnetofony szpulowe Nagra; o historii tych magnetofonów możesz przeczytać w [Wikipedii](#)), a większość językoznawców musiała czekać do lat siedemdziesiątych na pojawienie się niedrogich i lekkich magnetofonów kasetowych. Wprawdzie istnieją nagrania ginących języków, które pochodzą z początków ubiegłego wieku (np. wałki Bronisława Piłsudskiego z zapisem wypowiedzi w języku [ajnuskim](#); dowiedz się więcej [tutaj](#)), lecz są one rzadkością. Jak możemy zatem odtworzyć brzmienie języka, którym nikt już nie mówi? Jeśli język ten posiadał pismo alfabetyczne, w którym znaki odpowiadały w pewnym zakresie dźwiękom,

zadanie to wydaje się wykonalne, chociaż nadal niezwykle trudne. Jak bowiem ustalić, jakie zachodziły relacje między znakami a dźwiękami? W wielu przypadkach takie próby rekonstrukcji wymagają rozległej wiedzy i badań wykraczających poza dany język. Możemy zadać sobie pytanie, pod wpływem jakich innych, znanych nam lepiej języków i kultur pozostawał, albo czy wywodzą się z niego jakieś współcześnie używane języki, które możemy analizować. Czy wśród nich są jakieś podobieństwa brzmieniowe, które można by wyjaśnić ich wspólnym pochodzeniem?

Warto jeszcze odnotować, że język mówiony pod wieloma względami różni się od pisanego – różnice wykraczają dalece poza możliwość użycia w mowie prozodii i specyficznej barwy głosu. Wypowiedzi zapisywane są zwykle bardziej uporządkowane, przemyślane, częściej spełniają kryteria poprawności gramatycznej. Stąd, nawet jeśli posiadamy dokumenty pisane, które pozwalają nam coś powiedzieć o systemie dźwiękowym wymarłego języka, pełne odtworzenie sposobu posługiwania się nim na co dzień będzie trudne lub niemożliwe. Jest to kolejny argument przemawiający na rzecz gromadzenia korpusów językowych, obejmujących mowę spontaniczną. Dotyczy to wszystkich języków, lecz w wypadku tych zagrożonych i małych warto się spieszyć.

Jak zapisać dźwięki języka?

Obecnie rejestracja foniczna wypowiedzi mówionych jest zadaniem technicznie stosunkowo prostym (zob. rozdział *Dokumentacja języków*). Jednak do wielu celów jest potrzebny ich zapis graficzny. Językoznawcy badający język mówiony nazywają taki zapis transkryptem. Często różni się on znacząco od zwykłego, zapisanego ortograficznie tekstu.

Systemy pisma wielu języków świata nie odnoszą się bezpośrednio do brzmienia zapisywanych wypowiedzi – brakuje wyraźnego związku między poszczególnymi znakami graficznymi a dźwiękami mowy. Znaki odpowiadają, na przykład, całym wyrazom i nie niosą informacji o tym, z jakich „dźwiękowych cegiełek” się te wyrazy składają. Największej odpowiedniości między znakami graficznymi a dźwiękami moglibyśmy oczekiwać w przypadku języków posługujących się pismem alfabetycznym, na przykład łacińskim (jak większość języków Europy). Jednak i tutaj okazuje się, że np. ta sama litera może oznaczać różne dźwięki – być czytana na różne sposoby. W angielskim podwójne *o* czyta się inaczej w wyrazie *blood*, inaczej w *book*, a jeszcze inaczej w *door*. Można się zastanawiać, po co w tymże języku używa się niekiedy nawet czterech liter do zapisania jednego dźwięku (np. *thought*). „Naturalne” systemy pisma są z reguły uwarunkowane tradycją i w wielu sytuacjach okazują się niewygodne w zastosowaniach językoznawczych. Poza tym, znaczna liczba języków – szczególnie małych i zagrożonych – w ogóle pisma nie posiada (zob. rozdział *Pismo*). W takiej sy-

tuacji badaczowi potrzebny jest uniwersalny, przemyślany system zapisywania dźwięków mowy, który można byłoby zastosować zarówno wobec znanego, jak i nieznanego języka – system, który dawałby możliwość zanotowania dźwięków powstających przy niemal dowolnych konfiguracjach artykulacyjnych. Takim systemem jest system transkrypcji fonetycznej IPA (*International Phonetic Association* czyli Międzynarodowe Towarzystwo Fonetyczne). Przypisuje się w nim poszczególne symbole konfiguracjom aparatu artykulacyjnego, czyli różnym zestawom cech artykulacyjnych (zob. wyżej). Przegląd symboli IPA znajdziemy np. [tutaj](#)). System ten jest bardzo rozbudowany, a jego praktyczne opanowanie i właściwe stosowanie wymaga długiej praktyki. Nawet doświadczeni fonetycy nie zawsze będą zgodni co do transkrypcji fonetycznej danej wypowiedzi. Wynika to między innymi z tego, że system operuje binarnymi kategoriami cech: głoska może być dźwięczna albo bezdźwięczna, nosowa albo nie. W praktyce fonetyk dostrzega jednak, że nosowość czy dźwięczność są w wymowie stopniowalne i niekiedy trudno zdecydować, czy dana cecha już się pojawiła, czy jeszcze nie – np. czy dany segment uznać za dźwięczny.

Jeśli znany jest inwentarz fonemów danego języka, tzn. znamy zbiór jego „podstawowych dźwięków”, można transkrybować wypowiedzi w sposób nieco łatwiejszy, uwzględniający jedynie do jakiego fonemu należy dany dźwięk w wypowiedzi. W tym przypadku bierzemy pod uwagę kluczowe cechy – cechy dystynktywne, nie zaś np. detale artykulacji typowe dla danego mówcy. Jest to transkrypcja szeroka (fonematyczna, fonologiczna). Zawiera ona tyle podstawowych symboli, ile potrzeba do zapisu wszystkich fonemów w danym języku. Jest więc związana z konkretnym językiem naturalnym, chociaż niekiedy może służyć większej liczbie języków o podobnych systemach fonologicznych. Rodzimy użytkownik danego języka będzie ją mógł właściwie stosować po znacznie krótszej praktyce niż w przypadku transkrypcji fonetycznej (wąskiej). Dla osoby nie znającej danego języka ten sposób transkrypcji będzie jednak nadal trudny, gdyż nie będzie ona wiedziała, jakie są istotne cechy różniące poszczególne segmenty wypowiedzi i jak je przypisać do poszczególnych fonemów.

Warto wiedzieć, że ze względu na nietypowe formy znaków IPA, fonetycy stosują niekiedy inne symbole, oparte na kombinacjach podstawowych znaków alfabetu łacińskiego, tzn. system SAMPA. SAMPA jest często stosowana do transkrypcji szerokiej i istnieją jej liczne wersje „narodowe” (o SAMPA przeczytać możesz [tutaj](#)).

W szeregu sytuacji lingwiści zadowalają się systemem transkrypcji opartym na ortografii danego języka. Często dodają pewną liczbę symboli, dzięki którym można zapisać zjawiska takie, jak np. ziewanie, ciszę, jęki namysłu, albo uściślić brzmienie głosu (np. chrapliwy, wysoki, szept). Niekiedy rezygnują ze stosowania znaków interpunkcyjnych, rozróżniania wielkich i małych liter (o ile takie rozróżnienie w ogóle funkcjonuje w danym systemie pisma) i innych norm ortograficznych, aby zminima-

lizować dozę arbitralności i subiektywności. Jednak transkrypcja zawsze pozostaje subiektywną interpretacją zawartości dźwiękowej wypowiedzi.

A oto przykład transkrypcji ortograficznej, IPA oraz SAMPA dla krótkiego fragmentu wypowiedzi. Aby łatwiej było je porównać, umownie podzielono je na sylaby. Uwaga! Jest to transkrypcja szeroka i w dodatku „hipotetyczna” – ktoś może zrealizować tę wypowiedź nieco inaczej, np. utrzymać nosowość ostatniego segmentu.

Zapis ortograficzny	pew	ne	go	ra	zu	pół	noc	ny	wiatr	i	słoń	ce	sprze	cza	li	się
IPA	pev	ne	go	ra	zu	puw	noʈs	nɨ	vjatr	i	swon	tse	spʃe	tʃa	li	ʃe
SAMPA	pev	ne	go	ra	zu	puw	not^s	ny	vjatr	i	swon'	t^se	spSe	t^Sa	li	s'e

*) Posłużono się tutaj mutacją polskiego alfabetu SAMPA, która została przygotowana przez J. Klestę pod kątem badań porównawczych tak, aby nie dochodziło do niejasności i odmiennego użycia symboli dla kilku różnych języków (*Pol'n'Asia Project*)

Widzialny dźwięk

Określenie to można rozumieć na przynajmniej dwa sposoby. Po pierwsze, fakt, że widzimy twarz mówcy, w zaskakująco dużym stopniu pomaga identyfikować wymawiane przez niego wypowiedzi. O wpływie czynnika widzialności świadczy między innymi tzw. zjawisko McGurka: przez to, że widzimy ruchy ust mówcy, percepcja wymawianych przez niego dźwięków się zmienia.

SPRÓBUJ SAM

Warto przetestować zjawisko McGurka na sobie, na przykład **tutaj** lub **tutaj**. Jeśli potrafisz edytować ścieżkę dźwiękową w filmie i dysponujesz kamerą w swoim komputerze, możesz spróbować samodzielnie przygotować własną wersję filmu.

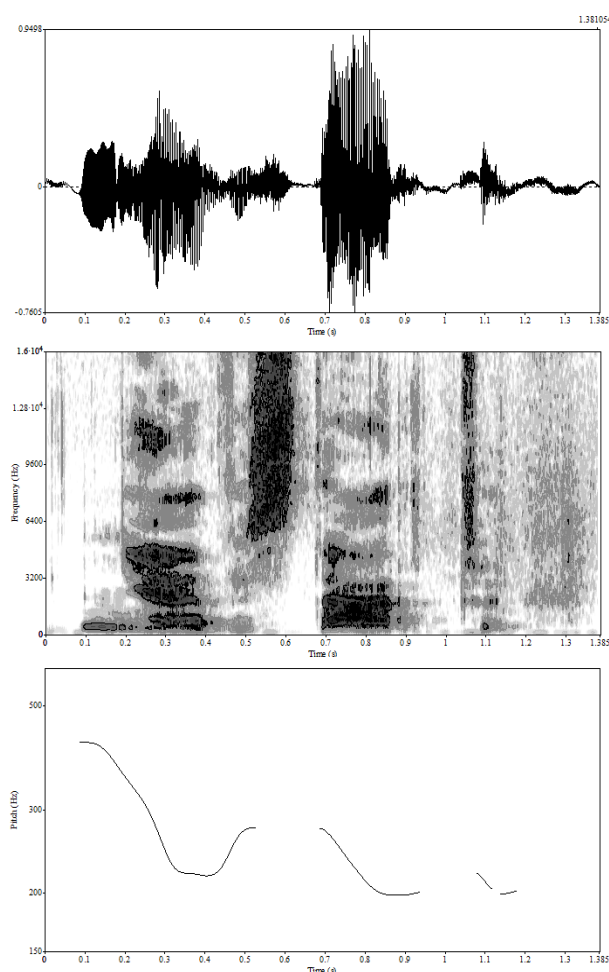
W czasie rozmowy telefonicznej, nawet jeśli dźwięk jest dobrej jakości, częściej pojawiają się problemy komunikacyjne i nieporozumienia niż w rozmowie twarzą w twarz.

Mianem „widzialnego dźwięku” można też określić wizualizacje sygnałów dźwiękowych, tworzone przez odpowiednie urządzenia lub oprogramowanie i często stosowane w badaniach fonetycznych. Najprostszą w sensie technicznym wizualizacją jest oscylogram, który przedstawia zmiany amplitudy fali dźwiękowej w czasie. Można też na jego podstawie powiedzieć coś o brzmieniu sygnału. Jeśli wykres będzie przypominał sinusoidę, będzie to prawdopodobnie dźwięk fletu lub podobnego prostego instrumentu. W przypadku mowy, oscylogram jest zwykle znacznie bardziej „poszarpany”, gdyż w sygnale mieści się wiele składowych, które się na siebie nakładają.

Najbardziej informatywną i najczęściej stosowaną przez fonetyków wizualizacją sygnału mowy jest spektrogram (widmo). Chociaż przedstawiony na dwuwymiarowej płaszczyźnie, w istocie odnosi się on do trzech wymiarów. Reprezentuje zmiany poziomu poszczególnych składowych częstotliwości w czasie. Oś pionowa najczęściej jest wyskalowana w hercach (symbol Hz, częstotliwość), pozioma to oś czasu. Im bardziej zaczerwniony (lub – w wypadku spektrogramu barwnego – zwykle zaczerwieniony) dany obszar, tym wyższa energia pojawia się w okolicach danej częstotliwości w danym momencie czasu.

W badaniach intonacji często stosuje się automatyczną ekstrakcję częstotliwości podstawowej (f_0), która jest w dużej mierze odpowiedzialna za postrzeganą wysokość głosu – a więc za intonację i ton. Typowa wysokość częstotliwości podstawowej dla mężczyzn waha się w granicach 100-150 Hz, zaś dla kobiet 180-230 Hz; u dzieci jest jeszcze wyższa.

Warto podkreślić, że omawiane wizualizacje sygnału mowy najczęściej pomijają pewien kluczowy element: nie wyróżniają w żaden sposób tego, co szczególnie istotne dla odbiorcy sygnału, a nie pomijają tego, czego i tak nie dostrzega. Nie biorą zatem pod uwagę uwarunkowań percepcyjnych.

Obok przedstawiono przykładowy oscylogram, spektrogram i intonogram dla wypowiedzi „nie, wystarczy” /n'evystart^Sy/ (posłuchaj [tutaj](#)). Zwróć uwagę na fakt, że ciemniejsze obszary w niższej części spektrogramu układają się niekiedy w poziome pasy – odpowiadają one częstotliwościom formantowym.

W górnym obszarze również widać ciemniejsze chmury, lecz pozbawione poziomych pasów. W ten sposób są reprezentowane głoski szumowe – energia szumu skupia się w pewnej części wyższego pasma częstotliwości. W końcowej części spektrogramu widoczne jest ciemniejsze, pionowe pasmo, które obejmuje większą część zakresu widocznego częstotliwości. Przed nim na spektrogramie widać jedynie delikatną mgiełkę szumów oto-

czenia. Ów pionowy pas to reprezentacja płozi, która jest elementem głoski /t^hs/. Płozię poprzedza niedostrzegalna dla słuchacza chwila ciszy, potrzebnej na wytworzenie w jamie ustnej odpowiedniego ciśnienia, a następnie uwolnienie sprężonego powietrza.

Małe języki a technologia

Coraz większą rolę w zastosowaniach zaczyna odgrywać technologia języka, która pozwala konstruować systemy syntezy, rozpoznawania i interpretacji wypowiedzi, komputerowe systemy eksperckie i dialogowe, jak i aplikacje służące do nauki języków obcych lub wspomagające tłumaczenie. W przypadku małych języków dostępność tego rodzaju oprogramowania jest ograniczona, bo wielkim firmom nie opłaca się inwestować w tak małe, a często również słabe ekonomicznie rynki. Okazuje się jednak, że niewielkim kosztem i stosunkowo małym nakładem sił i czasu można stworzyć, na przykład, systemy syntezy mowy oparte na koncepcji MBROLA. Nie dorównują one jakością najnowszym osiągnięciom w tym zakresie, ale mogą być w pełni funkcjonalne i znaleźć wiele zastosowań. Posługujesz się małym, zagrożonym lub po prostu mniej zbadanym językiem? Można stworzyć dla niego system syntezy mowy na bazie systemu MBROLA. Dafydd Gibbon z powodzeniem propagował tę metodę w Afryce i w Indiach. Prowadzono próby syntezy mowy dla języków takich jak *joruba* [11], *bete* [12] (tutaj możesz posłuchać próbki syntezy; dzięki uprzejmości Jolanty Bachan) lub *igbo* [13].

Ćwiczenia fonetyczne

Chciał(a)byś zapoznać się bliżej z dźwiękami różnych języków i spróbować fonetyki w praktyce? Zajrzyj do działu *Ćwiczenia fonetyczne* na stronie languagesindanger.eu.

SPRAWDŹ SIĘ!

Sprawdź się [tutaj](#), zobacz, ile już wiesz lub czego możesz się jeszcze dowiedzieć z *Księgi Wiedzy Języków w niebezpieczeństwie*.

Przypisy

- [1] W języku zuni mówi około 9.000 osób w Nowym Meksyku. Więcej informacji znajdziesz na: http://www.amerindianarts.us/articles/zuni_language.shtml
- [2] Językiem chejeńskim posługuje się około 2100 osób w stanach Oklahoma i Montana. Więcej informacji na: http://www.cheyenneindian.com/cheyenne_language.htm lub na stronie [endangeredlanguages](http://endangeredlanguages.com).
- [3] Język indoeuropejski, jeden z większych języków w Indiach.

- [4] Język używany w Namibii. To największy język z grupy khoisan, ma około 200 tysięcy mówców i jest używany w szkołach. Dowiedz się więcej [tutaj](#).
- [5] Xhosa to jeden z oficjalnych języków Południowej Afryki. Należy on do rodziny Bantu, a posługuje się nim około 7,8 mln ludzi.
- [6] Język z grupy wschodniopapuańskiej, używany na wyspie Bougainville.
- [7] Zagrożony język z Brazylii; jest izolatem czasem włączanym do rodziny mura.
- [8] Język izolowany (nie spokrewniony z innymi używanymi obecnie), używany w przeszłości na wyspach: Sachalin i Kuryle (obecnie w Federacji Rosyjskiej) oraz Hokkaido (Japonia). Obecnie ma zaledwie kilku starszych użytkowników.
- [9] Irlandzki jest językiem celtyckim z rodziny indoeuropejskiej.
- [10] Językiem czirokeskim posługuje się około 16 tysięcy ludzi w Oklahomie i w Północnej Karolinie. Należy on do języków południowoirokeskich.
- [11] Język joruba (także: yoruba) jest językiem z rodziny nigero-kongijskiej używanym przez ok. 19 milionów ludzi w Nigerii i Beninie.
- [12] Język zagrożony z rodziny języków nigero-kongijskiej używany w Nigerii.
- [13] Igbo to jeden z największych spośród języków niger-kongijskich. Szacuje się, że mówi nim ponad 20 milionów ludzi w Nigerii.

Dowiedz się więcej

Zróżnicowanie fonetyczno-fonologiczne języków świata

Ladefoged, P., Maddieson, I. 1996. *The sounds of the world's languages*. Oxford: Blackwell.

“Vowels and consonants” – znana publikacja on-line Petera Ladefogeda, wprowadzająca podstawy fonetyki i zawierająca ilustracje dźwięków wielu języków świata: <http://www.phonetics.ucla.edu/vowels/contents.html>

Teksty mówione wraz z autoryzowaną przez IPA transkrypcją

Transkrypcja fonetyczna a polskie gwary: http://www.gwarypolskie.uw.edu.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=72http://web.uvic.ca/ling/resources/ipa/handbook_downloads.htm

„Północny Wiatr i Słońce” – opowiadanie wykorzystywane przez fonetyków jako „standardowy tekst czytany”:

wersja angielska: http://en.wikipedia.org/wiki/The_North_Wind_and_the_Sun

wersja polska: http://pl.wikipedia.org/wiki/Wiatr_P%C3%B3%C5%82nocny_i_S%C5%82%C5%84ce

O intonacji różnych języków świata

Hirst, D., Di Cristo, A. (red.) 1998. *Intonation Systems*. CUP.

Technologia mowy dla małych języków

Duruibe, U. V. 2010. A Preliminary Igbo text-to-speech application. BA thesis. Ibadan: University of Ibadan.

Gibbon, D., Pandey, P., Kim Haokip, M. & Bachan, J. 2009. Prosodic issues in synthesising Thadou, a Tibeto-Burman tone language. *InterSpeech 2009*, Brighton: UK.

Archiwalne nagrania śpiewu w różnych językach

Nagrania rejestrowane na wałkach woskowych: <http://sounds.bl.uk/World-and-traditional-music/Ethnographic-wax-cylinders>

Inne

Jassem, W. 1973. *Podstawy fonetyki akustycznej*. Warszawa: PWN.

Jassem, W. 2003. *Illustrations of the IPA: Polish*. Journal of the IPA, 33(6)

Kutsch Lojenga, C. 1994. *Ngiti: A Central-Sudanic language of Zaire. Volume 9. Nilo-Saharan*. Köln: Rüdiger Köppe Verlag.

Kutsch Lojenga, C. 2011. *Orthography and Tone: Tone system typology and its implications for orthography development*. Leiden University / Addis Ababa University / SIL International Linguistic Society of America Annual Meeting – Pittsburgh – Jan 6-9, 2011.

Ostaszewska, D., Tambor, J. 2010. *Fonetyka i fonologia współczesnego języka polskiego*. Wydawnictwo Naukowe PWN.

Silverman, D., Lankešhip, B., Kirk, P., Ladefoged, P. 1995. *Phonetic Structures in Jalapa Mazatec*. Anthropological Linguistics, (37), str. 70-88.

Rozdział 8. Struktury językowe

Autor: Nicole Nau

Języki różnią się od siebie pod względem sposobów łączenia elementów, które niosą znaczenie: tego, jak tworzone są słowa, a ze słów budowane zdania. Dział językoznawstwa badający budowę wyrazów to **morfologia**, a łączeniem się słów w większe wyrażenia i zdania zajmuje się **składnia**. W tym rozdziale zajmiemy się różnorodnością w strukturach języków świata i poznamy pewne podstawowe terminy i techniki używane do ich opisu.

Słowa w tekstach

Teksty składają się ze słów, ale by zrozumieć czy stworzyć tekst w jakimkolwiek języku, nie wystarczy znać znaczenia poszczególnych wyrazów. Słowa mogą przybierać różne formy w zależności od ich funkcji w zdaniu, a do łączenia słów w większe jednostki języki używają różnych technik. Nie można przetłumaczyć tekstu z jednego języka na drugi przekładając słowo po słowie. Języki różnią się od siebie pod względem informacji, jaką można (albo trzeba) ująć w jednym słowie. Dlatego liczba słów używana do oddania jednego znaczenia może być bardzo zróżnicowana w różnych językach. Porównaj tytuł Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka w języku **estońskim** i **tok pisin**. Od razu widać, jak różnych technik używa się w tych dwu językach. Różnice da się też zaobserwować pomiędzy językami blisko spokrewnionymi genetycznie, takimi jak niderlandzki i niemiecki.

język	“Powszechna Deklaracja Praw Człowieka” [1]	
estoński	Inimõiguste ülddeklaratsioon	2 słowa
tok pisin	Toksave long ol raits bilong ol manmeri long olgeta hap bilong dispel giraun	13 słów
niemiecki	Allgemeine Erklärung der Menschenrechte	4 słowa
niderlandzki	Universele verklaring van de rechten van de mens	9 słów

Analizując te przykłady znajdujemy dwa powody, dla których liczby słów są różne. Po pierwsze, to co w jednym języku wyraża się kilkoma słowami, może być sformułowane za pomocą wyrazu złożonego w innym: „prawa człowieka” to po niemiecku *Menschenrechte*, wyraz złożony z *Menschen* ‘ludzie’ i *Rechte* ‘prawa’. Tak samo estoński łączy rzeczowniki *inimene* (rdzeń *inim-*) ‘człowiek’ i *õigused* ‘prawa’ w jedno słowo. W języku estońskim złożeniem jest również „powszechna deklaracja” (*ülddeklaratsioon*). Inną strategią słowotwórczą jest derywacja – na przykład niemieckie *Er-*

klärung pochodzi od czasownika *erklären* ‘tłumaczyć, deklarować’ za pomocą sufiksu *-ung*. Więcej przykładów tworzenia wyrazów złożonych i derywatów znajdziesz w dalszych częściach tego rozdziału.

Języki mogą też stosować więcej lub mniej wyrazów funkcyjnych – krótkich wyrazów, których używa się do łączenia innych słów i wyrażeń ze sobą lub do wyrażania znaczeń gramatycznych, na przykład mnogości czy określoności. W przykładzie z języka niderlandzkiego taką funkcję łączącą spełnia przyimek *van*, zaś *de* jest rodzajnikiem określonym, mającym podobne znaczenie co angielskie *the*. Odpowiednikiem niderlandzkiego *van* czy angielskiego *of* w języku tok pisin jest słowo *bilong*. Natomiast słowo *ol* w języku tok pisin oznacza liczbę mnogą, np. *buk* ‘książka’ – *ol buk* ‘książki’. Przykłady na liczbę mnogą w tok pisin znajdziemy także w nazwie Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka w tym języku: *ol raits bilong ol manmeri* dosł. „prawa ludzi” = ‘prawa człowieka’. Słowa wyrażające pojęcia takie jak ‘człowiek’, ‘prawa’, ‘deklarować’, ‘mówić’, ‘powszechny’ nazywane są wyrazami znaczącymi.

Z grubsza rzecz ujmując, istnieją dwa sposoby wyrażania znaczenia gramatycznego: przy użyciu wyrazów funkcyjnych (*ol, bilong* w tok pisin, angielskie *the, of* itp.) lub poprzez odmianę wyrazów znaczących, tj. zmianę ich formy przez np. dodanie lub obcięcie końcówki. Polski i węgierski to przykłady języków, które stosują głównie odmianę.

język	‘Powszechna deklaracja praw człowieka’
polski	Powszechna deklaracja praw człowieka
węgierski	Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata

Przykład z języka polskiego zawiera wyrazy znaczące (*powszechny, deklaracja, prawo, człowiek*), każdy w odmienionej formie ukazującej jego funkcję i związek z innymi słowami w ramach całego wyrażenia. Ostatni wyraz (*człowieka*) jest formą dopełniacza liczby pojedynczej wyrazu *człowiek*, utworzoną przez dodanie końcówki *-a* do formy podstawowej. *Praw* jest formą dopełniacza liczby mnogiej wyrazu *prawo* – forma podstawowa tego wyrazu ma końcówkę (*praw-o*), podczas gdy dopełniacz liczby mnogiej nie. Po polsku fraza *praw człowieka* odpowiada niderlandzkiemu *van de rechten van de mens*.

W wersji węgierskiej znajdujemy jeden wyraz funkcyjny (rodzajnik określony *az*) i cztery wyrazy znaczące: (‘człowiek’, ‘prawa’, ‘powszechny’, ‘deklaracja’). Liczbę mnogą oznacza się sufiksem dołączonym do rzeczownika: *jog-ok* ‘prawa’ (*jog* ‘prawo’). Relacja pomiędzy wyrazami ‘deklaracja’ i ‘prawa człowieka’ oznaczona jest sufiksem *-a* w wyrazie *nyilatkozat-a* ‘deklaracja’ (zob. sekcja *Jak wyrażać posiadanie*).

ZADANIE

Porównaj tłumaczenia Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka i znajdź w nich wyrazy funkcyjne.

Wyrazy w języku mówionym

W tekstach pisanych współczesnymi alfabetami słowo można łatwo zdefiniować: słowo to ciąg liter oddzielonych od siebie spacjami czy znakami interpunkcyjnymi. Tego rodzaju wyraz to ściśle wyraz graficzny. Wątpliwości pojawiają się np. przy angielskich *I'm* (= *I am*), *I've* (= *I have*) czy *he's* (= *he is*). W mowie tego rodzaju wątpliwych przypadków może być więcej niż tych jednoznacznych, a wyraźne granice między słowami mówionymi wyznaczyć jest dużo trudniej. Określenie, co należy zapisywać za pomocą jednego wyrazu graficznego, a co oddzielnie, okazuje się jednym z najtrudniejszych wyzwań w procesie tworzenia ortografii dla języków wcześniej nie zapisywanych (zob. rozdział *Pismo*), a i w językach posiadających tradycję piśmienniczą zasady ortografii bywają często przedmiotem sporu. Pojęcie wyrazu oraz różnice pomiędzy wyrazami funkcyjnymi a odmianą to idealizacje działające najlepiej na przykładzie języka pisanego.

ZADANIE

Znajdź w języku polskim (lub w innym języku, który dobrze znasz) przykłady niejasnych granic między słowami.

Wyrazy funkcyjne są często krótkie i słabo akcentowane, dlatego też mają one tendencję do zlewania się z wyrazami sąsiednimi. Elementy w ten sposób łączące się ze słowem bez jednoczesnego stawiania się jego częścią nazywamy **klitykami**. Przykładami klityk w języku angielskim są: <'s>, <'ve> i <'m>. Klityki różnią się od sufiksów (przyrostków) tym, że mogą być dołączane do różnych wyrazów – sufiksy przeważnie dołączają się do wyrazów należących do jednej kategorii części mowy (czasownika, rzeczownika czy przymiotnika) i mają stałe miejsce, jakkolwiek ostrych granic w zasadzie nie ma. Wyrazy funkcyjne mogą z czasem stać się klitykami (np. angielskie <am> staje się <'m>), a klityki – sufiksami. Zastanów się nad poniższym przykładem z języka polskiego (*Jak pokazywać strukturę wyrazów i zdań* znajdziesz informacje na temat techniki oznaczania znaczeń gramatycznych użytej w tym i następnych przykładach, a także wyjaśnienia skrótów):

śpiewa-ł-a=**by**

sing-PST-F-COND

gdy=by śpiewa-t-a

if-COND sing-PST-F

(PST = czas przeszły, F = rodzaj żeński, COND = tryb warunkowy)

Wyznaczniki czasu przeszłego *-t-* oraz rodzaju żeńskiego *-a-* mają stałe miejsce w ramach formy czasownika, podczas gdy oznaczające tryb przypuszczający *-by* można dołączać zarówno do czasownika, jak i do spójnika. Dawniej *-by* było wyrazem funkcyjnym, a teraz stanowi klitykę, która jest na drodze do stania się sufiksem.

Wewnętrzna struktura wyrazów

Wyrazy mogą zawierać wiele komponentów. Najmniejsze elementy wyrazu niosące znaczenie to **morfemy**. Pod „znaczeniem” rozumiemy tutaj również znaczenie gramatyczne. Na przykład wyraz *człowieka* zawiera dwa morfemy: rdzeń *człowiek* oraz końcówkę dopełniacza *-a*. Wyraz *niepowtarzalny* zawiera cztery elementy znaczeniowe (morfemy): wyrażający negację prefiks *nie-*, prefiks słowotwórczy *po-*, rdzeń *wtarz*, sufiks przymiotnikowy *-aln-* oraz końcówkę *-y*. Jeden morfem może przybierać różne postaci. *-aln-*, *-eln-* (np. w wyrazie *czyt-eln-y*) czy też *-n-* (np. *przejezd-n-y*) to formy tego samego morfemu, używanego do tworzenia przymiotników od czasowników. Konkretna manifestacja morfemu w języku mówionym bądź pisanym to **morf**. Byłoby zatem trafniej powiedzieć, że forma wyrazowa *<prawa>* zawiera dwa morfemy reprezentowane przez dwa morfy: *<praw>* i *<a>*. Kiedy morfem ma kilka postaci, nazywane są one alomorfami. Morfy *<aln>*, *<eln>* i *<n>* są alomorfami tego samego morfemu. Z drugiej strony, *<n>* w *<przejezd-n-y>* i *<n>* w *<szkol-n-y>* są morfami należącymi do różnych morfemów, gdyż wyrażają odmienne znaczenia: pierwszy reprezentuje morfem przymiotnikowy dołączany do rdzenia czasownikowego i wyraża „możliwość, zdolność”, natomiast w drugim przypadku również chodzi o morfem przymiotnikowy, ale dołączany jest on do rdzenia rzeczownikowego i niesie znaczenie „związany z przedmiotem oznaczanym przez rzeczownik”.

Wyróżniamy następujące typy elementów składających się na wyraz:

rdzeń	morfem niosący znaczenie leksykalne (<i>praw-a</i> , <i>nie-po-wtarz-aln-y</i>)
sufiks	morfem następujący po rdzeniu (<i>praw-a</i> , <i>niepowtarz-aln-y</i>)
prefiks	morfem poprzedzający rdzeń (<i>nie-powtarzalny</i>)
afiks	termin zbiorczy obejmujący prefiks, sufiks itd. (zobacz poniżej)
końcówka	ostatni sufiks wyrażający znaczenie gramatyczne (<i>praw-a</i> , <i>niepowtarzaln-y</i>)

temat część wyrazu, do której dołącza się końcówkę, jeśli taka jest; temat może zawierać sam rdzeń (*praw-*), rdzeń oraz jeden lub więcej afiksów (*niepowtarzaln-*) bądź jeden lub więcej rdzeni, z afiksami lub bez (niemieckie *Menschenrecht-*, estońskie *inimõigus-*)

Słowotwórstwo

Słowo *słowo* jest niejednoznaczne: może odnosić się do formy będącej częścią tekstu mówionego lub pisanego (np. gdy liczymy ilość słów w tekście) albo do bardziej abstrakcyjnej jednostki znaczeniowej (np. gdy mówimy, że <*prawo*> i <*prawa*> to formy tego samego wyrazu). Techniczną nazwą dla „słowa” w tym drugim znaczeniu jest **leksem**, a to, co widzimy w tekście, to **formy wyrazowe**. Tworzenie form wyrazowych należących do jednego leksemu nazywa się **fleksją**, a tworzenie nowych leksemów – **słowotwórstwem**.

Jedną z metod budowania słów (leksemów) jest tworzenie **wyrazów złożonych**. Jest to kombinacja dwóch (a czasem więcej) rdzeni tworzących jeden wyraz. Powyżej mieliśmy przykłady z języka niemieckiego (*Menschenrechte*) i estońskiego (*inimõigused*) znaczące ‘prawa człowieka’. Wyrazy złożone można znaleźć też w przykładzie z języka tok pisin: *toksave* ‘deklaracja’ zawiera rdzenie *tok* ‘mówić’ i *save* ‘wiedzieć’; *manmeri* ‘ludzie’ składa się z *man* ‘mężczyzna’ i *meri* ‘kobieta’. Poniżej znajdziesz przykłady z innych języków:

język	wyraz złożony	znaczenie	części składowe
teop [3]	<i>beiko moon</i>	‘dziewczyna’	<i>beiko</i> ‘dziecko’ + <i>moon</i> ‘kobieta’
logba [4]	<i>iwónḑú</i>	‘miód’	<i>iwó</i> ‘pszczoła’ + <i>ḑú</i> ‘woda’
	<i>bōw kúṭṣu</i>	‘dłon’	<i>bōw</i> ‘brzuch’ + <i>kúṭṣu</i> ‘ręka’
sheko [5]	<i>yārb suku</i>	‘żyła’	<i>yārbm̄</i> ‘krew’ + <i>súkú</i> ‘lina’
	<i>ṣūbū bambù</i>	‘grób’	<i>ṣūbū</i> ‘śmierć’ + <i>bambù</i> ‘rów’

Zajrzyj na [Interaktywną Mapę](#) i spróbuj rozwiązać ćwiczenia z wyrazami złożonymi w języku [wilamowickim](#).

W wielu językach wyrazy (leksemy) buduje się poprzez dodanie przyrostków bądź przedrostków do rdzenia lub tematu wyrazu. Taki rodzaj tworzenia słów nazywa się derywacją. Na przykład:

węgierski *ember* ‘człowiek’ (rzeczownik) → *ember-i* ‘ludzki’ (przymiotnik)
 polski *prawo* (rdzeń *praw* → *praw-nik*)

niderlandzki *verklar-* ‘deklarować’ (temat czasownikowy) → *verklar-ing*
 ‘deklaracja’ (rzeczownik)

Więcej przykładów i innych technik tworzenia nowych słów znajdziesz w dalszej części tego rozdziału.

Słowotwórstwo może być “skrótom” do oddania znaczenia, które inaczej trzeba byłoby wyrazić przy użyciu kilku słów. Na przykład w języku *czoktaw* znaczenie wyrazu *tononoli*, pochodzącego od *tonoli* ‘kołysać się’, po polsku da się oddać za pomocą wyrażenia „kołysać się w przód i w tył”. Z drugiej strony, w tekście Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka w języku tok pisin znajdujemy znaczenie ‘powszechny’ oddane jako *long olgeta hap bilong dispel giraun* ‘we wszystkich miejscach na tym świecie’.

Techniki budowania wyrazów i form wyrazowych

We fleksji i derywacji stosowanych jest wiele środków formalnych. Najbardziej rozpowszechnione jest używanie **afiksów (zrostków)**, w szczególności **sufiksów (przyrostków)** – elementów stojących za rdzeniem – oraz **prefiksów (przedrostków)**, które rdzeń poprzedzają. Na przykład:

język	podstawa słowotwórcza	formy z sufiksami, prefiksami lub jednymi i drugimi
sheko [6]	<i>íík</i> ‘być starym’ (czasownik) <i>sūb</i> ‘być czerwonym’ (czasownym) <i>zááǝ</i> ‘być dobrym’ (czasownik)	<i>ííkńs</i> ‘stary’ (przymiotnik) <i>sūbńs</i> ‘czerwony’ (przymiotnik) <i>zééńf</i> ‘dobry’ (przymiotnik)
puma [7]	<i>khim</i> ‘dom’	<i>un̄khim</i> ‘mój dom’, <i>kakhim</i> ‘twój dom’
logba [8]	<i>gbla</i> ‘uczyć’ <i>ɔ</i> ‘przedawać’	<i>ɔgblawo</i> ‘nauczyciel’ <i>ɔɔwo</i> ‘przedawca’ uwaga: ɔ- jest prefiksem a -wo sufiksem

Innym typem afiksu jest **infix (wrostek)**, który umieszcza się wewnątrz rdzenia, na przykład:

język	podstawa słowotwórcza	formy z infiksami
mlabri [9]	<i>peelh</i> ‘zamiatać podłogę’ <i>tɛk</i> ‘uderzać’ <i>chrɛɛt</i> ‘czesać’	<i>prneelh</i> ‘miotła’ <i>trnɛk</i> ‘młotek’ <i>chnrɛɛt</i> ‘grzebień’
lakota [10]	<i>máni</i> ‘on śpiewa’	<i>mawáni</i> ‘ja śpiewam’

aphé ‘on uderza’
hoxpé ‘on kaszłę’

awáphe ‘ja uderzam’
howáxpe ‘ja kaszłę’

Podczas gdy infiks rozdziela podstawę słowotwórczą, **transfiks** (zwany też konfiksem) sam w sobie jest podzielony na części, które umieszcza się w rdzeniu. Tego rodzaju proces morfologiczny można spotkać w językach semickich (arabskim, hebrajskim). Różne sekwencje samogłosek są umieszczane w rdzeniach spółgłoskowych, do których czasem dołącza się sufiks. Na przykład w dialekcie egipskim języka arabskiego rdzeń oznaczający ‘pisać’ to *k-t-b*, a przykładami form tego wyrazu będą: *ka-tab* ‘on napisał’, *ki’taab* ‘książka’, *mak’taba* ‘księgarnia’, *mak’tuub* ‘napisany’ (Bauer 1988: 25). Termin **konfiks** używany jest również na oznaczenie morfemu nieciągłego, np. niem. **ge-schlaf-en**, gdzie **ge-** i **-en** razem oznaczają imiesłów czasu przeszłego czasownika *schlafen* ‘spać’.

Zajrzyj na [Interaktywną Mapę](#) i spróbuj rozwiązać ćwiczenia z afiksami w języku *yeri*.

Reduplikacja to powtarzanie słów lub ich części. Technika ta jest bardzo rozpowszechniona w językach świata. W Europie jest dość rzadka, ale spotykana: na przykład w łacinie niektóre czasowniki tworzą formy czasu Perfekt poprzez reduplikację pierwszej części rdzenia. Reduplikowane mogą być też środkowe lub końcowe partie wyrazu, tak jak w poniższych przykładach z języka czoktaw. Dane pochodzące z języków z całego świata zebrane są w [Graz Database on Reduplication](#), która jest dostępna on-line. Więcej informacji na temat reduplikacji w językach świata możesz znaleźć w [World Atlas of Language Structures](#) (Rubino 2013).

język	forma bez reduplikacji	form z reduplikacją
łaciński	<i>curr-o</i> ‘biegnę’ <i>tend-o</i> ‘naciągam’ <i>pung-o</i> ‘kłuję’	<i>cucurr-i</i> ‘biegłam/-em’ <i>tetend-i</i> ‘naciągnęłam/-ąłem’ <i>pupung-i</i> ‘ukłułam/-em’
czoktaw [11]	<i>tonoli</i> ‘kołysać się’ <i>binili</i> ‘siedzieć’	<i>tononoli</i> ‘kołysać się w przód i w tył’ <i>bininili</i> ‘podnieść się i usiąść’
amele [12]	<i>ana</i> ‘gdzie’ <i>me</i> ‘dobry’ <i>?ela</i> ‘długi’ <i>dahing</i> ‘uszy’ <i>eben</i> ‘ręce’ <i>gasuena</i> ‘on szuka’	<i>anaana</i> ‘gdziekolwiek’ <i>meme</i> ‘bardzo dobry’ <i>?e?ela</i> ‘bardzo długi’ <i>dadahing</i> ‘uszy wszystkich’ <i>ebeben</i> ‘ręce wszystkich’ <i>gasu-gisu-ena</i> ‘on szuka nieustannie’

Zajrzyj na [Interaktywną Mapę](#) i spróbuj rozwiązać ćwiczenia z reduplikacją w językach [teop](#) i [totoli](#).

Inną techniką stosowaną we fleksji i derywacji jest modyfikowanie rdzenia. Tego typu zjawiskami są na przykład:

- **ablaut (apofonia)** – wymiana samogłoski w ramach rdzenia, np. angielskie, *sing* – *sung*, *sing* – *song*;
- **alternacja spółgłoskowa** na początku lub końcu rdzenia, np. w języku angielskim *believe* ‘wierzyć’ – *belief* ‘wiara’. Alternacje spółgłoskowe zachodzące na początku rdzenia są typowe dla języków celtyckich, np. w języku [walijskim](#) *cartref* ‘dom’ – *gartref* ‘w domu’;
- zmiana akcentu: angielskie ‘*import*’ ‘import’ – *im’port* ‘importować’;
- zmiana tonu w językach tonalnych. Popatrz na przykłady z języków logba i sheko, w których tony (zaznaczane w piśmie akcentami) są wykładnikami kategorii gramatycznych takich jak czas czy osoba:

język	przykład	tłumaczenie
logba [13]	Matúkpí ubón adzísíadzi.	‘Chodziłam na farmę codziennie.’
	Matukpí ubón adzísíadzi.	‘Chodzę na farmę codziennie.’
sheko [14]	Mbaadúra hadùfù.	‘Czy uderzyłeś mojego młodszego brata?’
	Mbaadúra hádùfù.	‘Czy on uderzył naszego młodszego brata?’

Różne techniki można ze sobą łączyć, na przykład sufiksację z alternacją spółgłoskową i alternacją samogłoskową. W języku polskim mianownik liczby pojedynczej wyrazu *las* wymawiany jest [las]. Forma miejscownika tworzona jest poprzez dodanie sufiksu -e, wymianę samogłoski [a] na [ɛ] oraz ostatniej spółgłoski [s] na [ʃ]: *w le-sie* [lɛʃɛ].

Kategorie gramatyczne

Wyrazów funkcyjnych, afiksów i innych technik tworzenia form wyrazowych opisanych powyżej używa się do wyrażenia kategorii gramatycznych, takich jak liczba (pojedyncza, mnoga), czas (przeszły, teraźniejszy, przyszły) czy przypadek (mianownik, biernik, celownik). Jedną z charakterystycznych cech kategorii gramatycznych jest ich obowiązkowe użycie w danym języku. Na przykład w wielu językach europejskich wyrazy obowiązkowo przybierają jakąś cechę pod względem liczby: mówimy albo o

książce, albo o książkach. Z kolei w wielu językach z Australii czy Ameryki Północnej rzeczowniki nie różnią się pod względem liczby, lub tylko niektóre z nich mają tę cechę. Na przykład w australijskim języku *warrgamay nulmburru* może znaczyć ‘kobieta’ lub ‘kobiety’ (Corbett 2001: 84, za: Dixon 1980).

Innym przykładem kategorii obowiązkowej tylko w pewnych językach jest **określoność**. Jeśli chcemy przetłumaczyć na angielski zdanie *Kupiłam książkę*, musimy się zdecydować na *I bought a book* albo *I bought the book*. To pokazuje, że w języku angielskim określoność jest kategorią gramatyczną, ale w języku polskim nie jest. Można co prawda po polsku powiedzieć *Kupiłam tę książkę* czy *Kupiłam jakąś książkę*, ale nie będzie to to samo, co regularny i obowiązkowy wybór pomiędzy rodzajnikiem określonym a nieokreślonym w językach takich jak angielski czy niemiecki. Zdanie o kupowaniu książki w języku polskim mówi nam, że osobą kupującą jest kobieta – mężczyzna powiedziałby oczywiście *Kupiłem książkę*. **Rodzaj** (męski, żeński, nijaki) jest bowiem w języku polskim kategorią gramatyczną, która musi być oznaczana na formach czasowników w czasie przeszłym (jak również i na przymiotnikach oraz zaimkach), podczas gdy w języku angielskim rodzaj nie stanowi kategorii gramatycznej. Jeśli chcemy przetłumaczyć z angielskiego na polski zdanie *I bought a book*, by stworzyć formę czasownika musimy wprawdzie wiedzieć, czy osoba mówiąca jest mężczyzną, czy kobietą. Wybór pomiędzy *-a-* i *-e-* w szkielecie *kupił_m* musi być dokonany – jest obowiązkowy. W języku angielskim rodzaj jest ważny tylko dla zaimków trzeciej osoby: *He bought books* vs. *She bought books*. Z kolei węgierski w ogóle nie wprowadza takiego rozróżnienia, a oba angielskie zdania tłumaczy się na ten język jako (ö) *vett könyveket*: ö może znaczyć zarówno ‘ona’, jak i ‘on’ (użycie zaimka ö nie jest w tym zdaniu obowiązkowe).

Inwentarz kategorii gramatycznych, z których języki mogą wybierać, jest bardzo bogaty. Niemniej jednak te same kategorie spotykamy w językach z całego świata. Najbardziej rozpowszechnione są: osoba, liczba, rodzaj, określoność, przypadek, czas, aspekt (np. dokonany, niedokonany, ciągły), tryb (np. rozkazujący, warunkowy), strona (np. czynna, bierna) oraz inne, nieznane językom europejskim kategorie. Dla każdej z nich istnieje skończona liczba opcji. Na przykład jeśli weźmiemy kategorię **liczby**, większość języków rozróżnia liczbę pojedynczą (jeden) i mnogą (więcej niż jeden), ale niektóre wyróżniają więcej cech: liczba pojedyncza (jeden) – podwójna (dwa) – mnoga (więcej niż dwa), lub: pojedyncza (jeden) – paukalis (kilka) – mnoga (wiele).

Teraz przyjrzymy się uważniej dwóm z tych kategorii: osobie i rodzajowi.

Osoba

Kategoria osoby związana jest z uczestnikami aktu mowy. Formalnie wyznaczana jest przez zaimki osobowe (*ja*, *ty*, *my*) i/lub formy osobowe czasowników, np. w języku polskim *kocham*, *kochasz*, *kochamy* itd. Przeważnie spotykamy podział kategorii osoby na trzy: **pierwszą osobę** = osobę mówiącą (*ja*), **drugą osobę** = adresata (*ty*) i **trzecią osobę** = inne osoby lub rzeczy nie biorące udziału w akcie mowy (*ona*, *to*, *oni* itp.). Ten system jest często połączony z systemem liczby wyróżniającym cechę pojedynczości i mnogości, tak że np. ‘*my*’ jest definiowane jako pierwsza osoba liczby mnogiej. Nie jest to jednak precyzyjna definicja w tym sensie, że *my* nie jest formą liczby mnogiej od *ja* tak samo, jak *drzewa* od *drzewo*. *My* przeważnie nie odnosi do kilku mówiących, a do kombinacji mówiącego z kimś innym, drugą osobą lub trzecią. W języku polskim pytanie *Czy spotkamy się jeszcze?* może oznaczać *Czy ty i ja się jeszcze spotkamy?* albo na przykład *Czy ona i ja się jeszcze spotkamy?*, w zależności od kontekstu, w którym jest wypowiedzane. Pierwsze ze znaczeń nazywane jest **inkluzywnym** (ponieważ zawiera się w nim osoba będąca adresatem wypowiedzi), a drugie **ekskluzywnym**. Wiele języków rozróżnia te znaczenia przy użyciu odrębnych zaimków. Na przykład w języku *czamorro* [15] są dwa wyrazy oznaczające ‘*my*’: *ta* (inkluzywne, tzn. ‘*ty i ja*’) oraz *in* (ekskluzywne, ‘*ja i on/ona*’). Więcej na temat tego rozróżnienia znajdziesz w rozdziałach: 39 i 40 WALS (Cysouw 2013a, 2013b).

Jeśli rozróżnienie na ‘*my*’ inkluzywne i ekskluzywne połączyć z rozróżnieniem w obrębie liczby na pojedynczą, podwójną i mnogą, kombinacji znaczeń znajdzie się dużo więcej. Porównaj zdania z języka *puma* [16]. Są różne sposoby powiedzenia „jemy ryż”, w zależności od tego, czy mówimy o osobie, do której się zwracamy, oraz czy chodzi o dwie, czy więcej osób:

‘jemy ryż’	‘my’ =	category label
<i>keci ron caci</i>	‘ty i ja’	liczba podwójna inkluzywna
<i>ke ron cee</i>	‘ty, ja i przynajmniej jedna inna osoba’	liczba mnoga inkluzywna
<i>kecika ron cacika</i>	‘on/ona i ja’	liczba podwójna ekskluzywna
<i>keka ron ceeka</i>	‘oni i ja’	liczba mnoga ekskluzywna

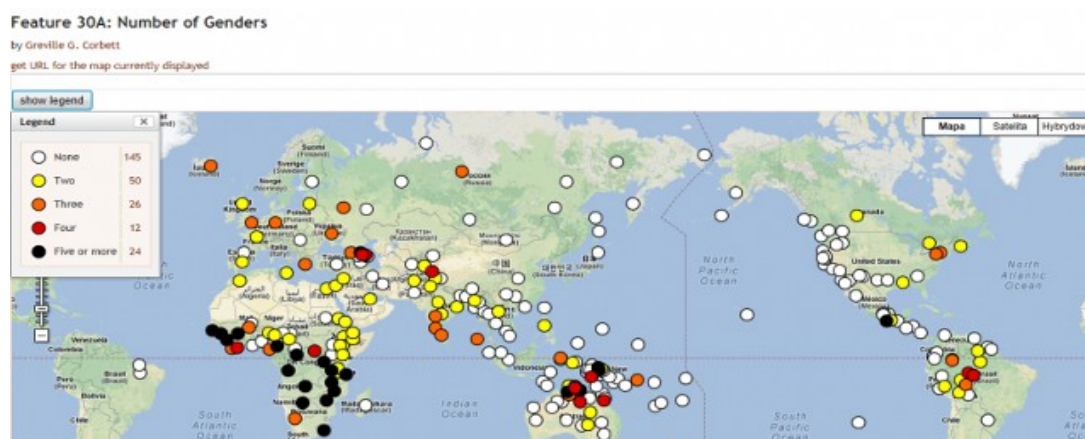
*Uwaga: pierwszy wyraz jest zaimkiem osobowym (‘*my*’), a ostatni czasownikiem ‘jeść’ odmienionym przez osoby.

Zajrzyj na [Interaktywną Mapę](#) i spróbuj rozwiązać ćwiczenia 4 z języka [daakaka](#) (Vanuatu).

Rodzaj (klasa rzeczownika)

W językach europejskich przeważnie rozróżnia się rodzaj męski i żeński albo męski, żeński i nijaki. W innych rejonach świata można spotkać języki wyróżniające cztery czy pięć rodzajów. Język [fula](#) z Nigerii ma ich aż 20. Z kolei część języków w ogóle nie rozróżnia rodzajów. W [World Atlas of Language Structures](#) (Corbett 2013) znajdziemy następującą informację: W próbie 257 języków z całego świata, 145 nie wyróżniało rodzaju jako kategorii gramatycznej (tak jak angielski i węgierski), 50 miało dwa rodzaje (w Europie taka sytuacja ma miejsce np. we francuskim i łotewskim), w 26 językach były trzy rodzaje (jak w niemieckim czy polskim), w 12 cztery, a w 24 – pięć lub więcej. Języki z pięcioma i więcej klasami najczęściej znajdziemy w Afryce, ale też w Australii i Papui-Nowej Gwinei.

Liczba klas rzeczownika (rodzajów) w różnych językach świata (WALS, Corbett 2013)

“Idea” rodzaju gramatycznego polega na grupowaniu rzeczowników w różne klasy, co odzwierciedla **związek zgody** pomiędzy formą danego rzeczownika oraz innych wyrazów w ramach tej samej frazy lub zdania. Dzielenie rzeczowników na tego rodzaju klasy (rodzaje) może być umotywowane semantycznie, na przykład rzeczowniki oznaczające istoty ludzkie mogą należeć do jednej klasy, a te oznaczające drzewa – do innej itd. Tradycyjne nazwy takie jak „rodzaj”, „męski”, „żeński” pochodzą z języków europejskich, w których rzeczowniki oznaczające istoty ludzkie i niektóre zwierzęta należą do różnych klas w zależności od płci osoby czy obiektu oznaczanego (np. wyraz na ‘mężczyzna’ jest rodzaju męskiego, a ‘kobieta’ – żeńskiego). Przyporządkowywanie większości rzeczowników do określonych klas nie ma jednak motywacji semantycznej, a jest to klasyfikacja czysto gramatyczna. Na przykład w języku polskim *książkanależy* do rodzaju żeńskiego, podczas gdy *czasopismo* jest rodzaju nija-

kiego, a *artykuł* – męskiego. Poniższe zdania pokazują związek zgody zachodzącą pomiędzy przymiotnikami, zaimkami i niektórymi z form czasownikowych a odpowiednim rzeczownikiem:

Ten dobr-**y** *artykuł* został **wydan-y** już dawno.

Ta dobr-**a** *książka* został-**a** **wydan-a** już dawno.

To dobr-**e** *czasopismo* został-**o** **wydan-e** już dawno.

Termin „klasa rzeczownika” jest bardziej neutralny od terminu „rodzaj”, ponieważ stosując go unika się skojarzeń z płcią. Poszczególne klasy mogą być po prostu oznaczone jako „klasa 1”, „klasa 2” i tak dalej. Poniższe przykłady pochodzą z języka *yimas* [17], który ma 10 klas. Sufiksy dołączane do wyrazów ‘mój’ i ‘duży’ pokazują, że słowa ‘stopa’, ‘kosz’ i ‘głos’ należą do różnych klas, tak jak polskie wyrazy: *artykuł*, *książka* i *czasopismo*:

<i>namtampara</i>	<i>amana</i>	<i>kpa</i>	‘moja duża stopa’
stopa	mój:class9.sg	duży:class9.sg	
<i>antuk</i>	<i>amana-w?</i>	<i>kpa- w?</i>	‘mój donośny głos’
głos	mój-class10.sg	duży-class10.sg	
<i>impran</i>	<i>amana-m</i>	<i>kpa-m</i>	‘mój duży kosz’
kosz	mój-class7.sg	duży-class7.sg	

Zajrzyj na [Interaktywną Mapę](#) i spróbuj rozwiązać ćwiczenie dot. klas rzeczownika w języku *logba* z Ghany.

Klasyfikatory

Innym narzędziem grupowania rzeczowników widocznym w gramatyce języka są klasyfikatory. Są to wyrazy funkcyjne używane w ramach pewnych struktur razem z rzeczownikami. Typowymi konstrukcjami zawierającymi klasyfikatory są wyrażenia liczebnikowe, takie jak w poniższych przykładach z języka *minangkabau* [18] używanego w Indonezji:

<i>sar-urang</i>	<i>padusi</i>		‘jedna kobieta’
jeden-CLF	kobieta		
<i>duo</i>	<i>ikue</i>	<i>anjiang</i>	‘dwa psy’
dwa	CLF	pies	
<i>tigo</i>	<i>batang</i>	<i>pituluik</i>	‘trzy ołówki’
trzy	CLF	oówek	

Moglibyśmy sparafrazować te przykłady jako „jedna osoba kobieta”, „dwa zwierzę pies” i „trzy rzecz ołówek”, jednak musimy pamiętać, że wyrazy *urang*, *ikue*, *batang* są w języku minangkabau wyrazami funkcyjnymi, a nie rzeczownikami.

Wiele języków Ameryki Północnej używa klasyfikatorów, które odnoszą się do dopełnienia czasownika. W takich językach np. czasownik oznaczający ‘dawać’ będzie miał różne formy w zależności od tego, co jest dawane. W poniższych przykładach z języka **czirokeskiego** [19] klasyfikator umieszczany jest wewnątrz sekwencji *gà-_____nèè’a*, która oznacza ‘ona daje mu’. Pierwsze słowa czirokeskich zdań znaczą, odpowiednio: ‘kot’, ‘woda’ i ‘koszula’:

<i>Wèésa</i>	<i>gà-káà-nèè’a</i>	‘Ona daje mu kota’ (<i>káà</i> dla istot żywych)
<i>Àma</i>	<i>à-nèèh-nèè’a</i>	‘Ona daje mu wody’ (<i>nèèh</i> dla płynów)
<i>Àhnàwo</i>	<i>gà-núú-nèè’a</i>	‘Ona daje mu koszulę’ (<i>núú</i> dla rzeczy giętkich)

Szyk wyrazów

Dla większości języków istotna jest kolejność pojawiania się wyrazów w zdaniu: może istnieć tylko jedna dopuszczalna kombinacja albo różne szyki, które mogą nieść inne znaczenia. Język angielski jest bardzo restrykcyjny jeśli chodzi o szyk zdania i w zdaniach przechodnich (z dopełnieniem) zezwala tylko na sekwencję podmiot – orzeczenie – dopełnienie. Po angielsku możemy na przykład powiedzieć jedynie *He loves me*, ale nie: **Loves he me*, **Me loves he*, **He me loves* [20] itd. W niemieckim najważniejszą zasadą w prostych zdaniach oznajmujących jest występowanie orzeczenia na drugiej pozycji. Zarówno *Er liebt mich*, jak i *Mich liebt er* są gramatycznie poprawnymi zdaniami języka niemieckiego. Jeśli poszerzymy to zdanie o dodatkowe słowo, dajmy na to *vielleicht* ‘może’, poprawne będą: *Vielleicht liebt er mich* ‘może on mnie kocha’, *Er liebt mich vielleicht* oraz *Mich liebt er vielleicht*, ale **Vielleicht er liebt mich*, z orzeczeniem na trzeciej pozycji, już nie. Różnica pomiędzy niemieckimi zdaniami *Er liebt mich* i *Mich liebt er* polega na tym, że w drugim wyróżnia się dopełnienie, podczas gdy w pierwszym jest ono neutralne. Wiele języków wykorzystuje szyk zdania aby coś wyróżnić, przeważnie odbywa się to z udziałem odpowiedniej intonacji. Jeśli zmiana kolejności słów nie jest w jakimś języku dozwolona, mogą istnieć specjalne konstrukcje pozwalające umieścić dopełnienie na początku zdania, np. w angielskim *It’s me he loves* albo *I am the one he loves*. Najbardziej neutralna kolejność wyrazów jest nazywana „podstawowym szykiem zdania”.

Badając podstawowe szyki zdania w różnych językach, lingwiści odkrywają pewne prawidłowości. Dla zdań prostych z trzema elementami: podmiot (S), dopełnienie (O) i orzeczenie (V) istnieje sześć możliwych kombinacji pojawiania się tych elementów:

SOV, SVO, OSV, OVS, VSO, VOS. Jeśli wybór byłby kompletnie przypadkowy, moglibyśmy zakładać, że każdy z tych schematów pojawiałby się w językach świata z mniej więcej równą częstotliwością. Tak jednak nie jest. Szyk z podmiotem na pierwszym miejscu spotykamy bowiem dużo częściej, niż inne. Poniżej mamy rezultaty badań nad szykiem w 1377 językach (Dryer 2013a; pod linkiem znajdziesz więcej informacji na temat szyku oraz przykłady zdań):

podstawowy szyk zdania	przykłady języków	liczba języków
SOV	turecki, saliba [21]	565
SVO	francuski, lelele [22]	488
VSO	walijski, maoryjski [23]	95
VOS	malgaski [24] tsotsil [25]	25
OVS	hixkaryana [26]	11
OSV	nađeb [27]	4
brak dominującego szyku	węgierski, nunggubuyu [28]	189
razem		1377

Na podstawie tych danych możemy wysnuć wniosek, że języki mają wyraźną tendencję do umieszczania podmiotu przed dopełnieniem – tylko w 40 z 1377 badanych języków dopełnienie poprzedza podmiot w zdaniach o szyku podstawowym. Dodajmy, że badanie, o którym mowa, dotyczyło jedynie zdań z podmiotami i dopełnieniami nominalnymi, (tzn. typu *Kot gonit ptaka*), a nie wyrażanymi za pomocą zaimków (*On gonit go*) lub końcówek osobowych czasownika (*Gonilem go*).

Pytania o rozstrzygnięcie

Kolejną funkcją szyku zdania w języku niemieckim jest rozróżnienie zdań oznajmujących od pytających, a dokładniej takich, na które można odpowiedzieć „tak” lub „nie”. Podczas gdy w zdaniach oznajmujących czasownik jest na drugiej pozycji, w tego typu pytaniach umieszcza się go na pierwszym miejscu, po czym przeważnie następuje podmiot: *Liebt er mich?* ‘Czy on mnie kocha?’, *Liebt er mich vielleicht?* ‘Czy on mnie może kocha?’, *Liebt er vielleicht mich?* ‘Czy to może mnie on kocha?’. Taką technikę tworzenia pytań znajdziemy głównie w językach europejskich (niemieckim, niderlandzkim, szwedzkim, czeskim, hiszpańskim i in.), z rzadka w językach używanych w innych częściach świata. Różne strategie używane do tworzenia pytań tak/nie

i ich występowanie w językach świata opisane są w rozdziale 116 WALS (Dryer 2013b).

Najpopularniejszą techniką formowania pytań w językach z całego globu jest stosowanie partykuły pytajnej, takiej jak polskie *czy*. W języku polskim, tak jak i w wielu innych językach, partykuła pytajna stoi na początku zdania, w niektórych na końcu, a w części języków umieszczana jest po pierwszym wyrazie w zdaniu.

język	przykład	tłumaczenie
polski	<i>Jan kupił książki.</i> <i>Czy Jan kupił książki?</i>	
maybrat [29]	<i>ana m-amao Kumurkek a</i> 3PL 3-iść Kumurkek Q	‘Czy oni idą do Kumurkek?’
mono [30]	<i>Charley=wa? mia-pi</i> Charley=Q iść-PERF	‘Czy Charley już wyszedł?’ (pytanie oznaczamy klityką dołączaną do pierwszego wyrazu)

3 = trzecia osoba, PL = liczba mnoga, Q = partykuła pytajna, PERF = czas perfekt

Część języków zaznacza pytanie przy pomocy formy czasownika. W takim przypadku często spotyka się specjalną formę fleksyjną stosowaną do formułowania pytań, podczas gdy w zdaniach oznajmujących czasownik pozostaje nieodmieniony. W niektórych językach spotykamy odwrotny układ: zdania oznajmujące obowiązkowo zawierają morfem, którego brakuje zdaniom pytającym. Przykłady poniżej pochodzą z dwóch języków używanych w Etiopii:

język	przykład	tłumaczenie
zayse [31]	<i>hamá-tte-ten</i> <i>háma-ten</i>	‘Pójde’ ‘Czy pójde?’
sheko [32]	<i>ŋ-māāk-ā-m</i> <i>ŋ-māāk-ā</i> <i>únà šókú tuurúk'à tš'ádñ kiákə</i> <i>únà šókú tuurúk'à tš'ádñ kià</i>	‘Powiem’ ‘Czy powiem?’ ‘W przeszłości była wojna w Sheko.’ ‘ Czy w przeszłości była wojna w Sheko?’

Intonacja pytań różni się w większości języków od intonacji zdań oznajmujących. Niekiedy intonacja jest jedyną cechą odróżniającą zdania pytające od oznajmujących.

Zajrzyj na [Interaktywną Mapę](#) i spróbuj rozwiązać ćwiczenie 1 z języka *ṭakhoe*.

Jak wyrażać posiadanie

Sposobów na oddanie tego samego znaczenia może być kilka nawet w ramach jednego języka. Dobrym przykładem ilustrującym to zjawisko jest posiadanie, tzn. znaczenie „ktoś ma coś”, „coś należy do kogoś”. Na przykład po polsku możemy powiedzieć *Ona ma czarne włosy, Jej włosy są czarne, Ona jest czarnowłosa*. Inwentarz możliwości jest różny w zależności od przedmiotu posiadanego: nie możemy powiedzieć **Ona jest czarnosamochodowa*, by oddać to samo znaczenie, co *Ona ma czarny samochód*. Z kolei **Ona posiada czarne włosy* nie będzie zdaniem poprawnym, ale *Ona posiada czarny samochód* już tak. W większości języków zachodniej Europy, w tym w polskim, konstrukcja z czasownikiem ‘mieć’ jest najbardziej podstawowa; używa się jej do wyrażania różnych typów relacji posiadania (*Mam samochód / Mam brata / Mam czas / Mam dwadzieścia lat...*).

Terminologia

posiadanie	relacja pomiędzy posiadaczem a przedmiotem posiadanym, znaczenie ‘mieć’, ‘posiadać’, ‘należać’
Posiadacz (<i>possessor</i>)	ktoś lub coś, co coś posiada, w zdaniach: <i>Jan ma czarne włosy, Jan posiada dwa domy, Ten samochód należy do Jana</i> oraz w wyrażeniu <i>ojciec Jana</i> , imię <i>Jan</i> oznacza posiadacza
przedmiot posiadany (<i>possessum</i>)	to, co do kogoś lub czegoś należy; w zdaniach: <i>Zuzia ma samochód, Ten samochód należy do Marysi, Samochód mojej matki jest czerwony</i> , przedmiotem posiadanym jest <i>samochód</i>

W języku **grenlandzkim** czasownik ‘mieć’ oraz rzeczownik oznaczający przedmiot posiadany tworzą razem czasownik złożony:

język	przykład	tłumaczenie
grenlandzki [33]	<i>angut taanna qimmi-qar-puq</i> człowiek ten pies-mieć-3SG.IND	‘Ten człowiek ma psy’, dosł.: “Ten człowiek psy-ma”

3 = trzecia osoba, SG = liczba pojedyncza, IND = tryb orzekający

W konstrukcjach z czasownikiem ‘mieć’ posiadacz jest podmiotem zdania. Większość języków świata używa jednak innych strategii wyrażania posiadania. W próbie 240 języków tylko 63 miało odpowiednik polskiego czasownika *mieć*, wiele z nich to języki środkowej i zachodniej Europy (Stassen 2013, **rozdział 117** **WALS**). Języki nie posiadające czasownika ‘mieć’ przeważnie stosują konstrukcje z czasownikiem znaczącym ‘być’. Typ ‘być’ jest w językach świata bardziej rozpowszechniony, niż typ ‘mieć’.

W typie ‘być’ to przedmiot posiadany często pełni funkcję podmiotu w zdaniu, a czasownik wyraża istnienie lub położenie. Posiadacza wyraża się w takich językach na różne sposoby: na przykład formą celownika, tak jak w węgierskim i sheko, czy też za pomocą przyimka – takiej strategii używa język irlandzki. W innych językach znaczenie ‘Mam samochód’ wyraża się za pomocą konstrukcji, które dosłownie przetłumaczylibyśmy jako „samochód jest ze mną”, „mój samochód istnieje” czy choćby „jeśli chodzi o mnie, to jest samochód”.

język	przykład	tłumaczenie
węgierski	<i>Istvan-ak új autója van.</i> Istvan-DAT nowy samochód.POSS jest	‘Istvan ma nowy samochód’ (dosł.: “Istvanowi jest jego nowy samochód”)
sheko [34]	<i>dādū t’āāgñ íf-kñ kiákə</i> dziecko dwa ona-DAT istnieje	‘Ona ma dwoje dzieci.’ (dosł.: “Jest dwoje dzieci dla niej.”)
irlandzki [35]	<i>Tá cat beag agam.</i> jest kot mały na.mnie <i>Níl madra agam.</i> nie.jest pies na.mnie	‘Mam małego kota.’ ‘Nie mam psa.’
awarski [36]	<i>dir mašina b-ugo</i> 1SG.GEN samochód III-być.PRES	‘Mam samochód’ (dosł.: ‘Mój samochód jest’)
tondano [37]	<i>si tuama sie wewean</i> ANIM.SG człowiek TOP istnieć <i>wale rua</i> house two	‘Mężczyzna ma dwa domy.’ (dosł.: “Jeśli chodzi o mężczyznę, to są dwa domy.”)

DAT = celownik, POSS = posiadanie, 1 = pierwsza osoba, SG = liczba pojedyncza, PRES = czas teraźniejszy, ANIM = ożywiony, TOP = temat

Posiadanie jest wyrażane nie tylko w zdaniach, lecz również we frazach takich jak *mój samochód*, *ojciec mojego przyjaciela* itp. Jak widać w przykładach, dla potrzeb wyrażania posiadania język polski używa kilku technik: odmiennych form wyrazowych (*ja – moja*, *my – nasz*) czy różnych form fleksyjnych (*ojciec – ojca*). We wszystkich przypadkach relacja posiadania oznaczana jest na wyrazie lub konstrukcji, która wyraża posiadacza, podczas gdy przedmiot posiadany jest w formie podstawowej (zob. Tabela 1).

W języku węgierskim także możemy znaleźć kilka typów struktur, ale w odróżnieniu od polskiego, relacja posiadania zawsze oznaczana jest na przedmiocie posiadanym, podczas gdy posiadacz jest w formie podstawowej, np.: *István könyv-e* ‘książka Istvána’, a *diák könyv-e* ‘książka studenta’ (zob. Tabela 2). Przypomnijmy sobie przy-

kład z deklaracją praw człowieka z początku rozdziału: w węgierskim relacja pomiędzy ‘prawa człowieka’ i ‘deklaracja’ jest oznaczana sufiksem -a na wyrazie *nyilatkozat* ‘deklaracja’.

emberi jogok nyilatkozat-a

ludzki prawa deklaracja-POSS

Po węgiersku w pierwszej i drugiej osobie posiadacz jest wyrażany sufiksem na rzeczowniku oznaczającym przedmiot posiadany, np. *könyv-em* ‘moja książka’, *könyv-ed* ‘twoja książka’.

W innej węgierskiej konstrukcji oznaczany jest zarówno posiadacz, jak i przedmiot posiadany: *István-ak könyv-e* ‘książka Istvana’, a *diák-ak a könyv-e* (zob. Tabela 3).

Tabela 1: Posiadanie oznaczane na posiadaczu (polskie *mój samochód, ojciec mojego przyjaciela*, deklaracja praw człowieka, angielskie *declaration of human rights*)

posiadacz		przedmiot posiadany	
forma podstawowa	jako posiadacz	forma podstawowa	jako przedmiot posiadany
ja	mój	samochód	=
on	jego	dom	=
Jan	Jan-a	książka	=
mój przyjaciel	mojego przyjaciela	ojciec	=
human rights	of human rights	declaration	=

Tabela 2: Posiadane oznaczane na przedmiocie posiadanym (węgierskie *István könyve* ‘książka Istvana’, a *diák könyve* ‘książka studenta’, *emberi jogok nyilatkozata* ‘deklaracja praw człowieka’; *könyvem* ‘moja książka’, *könyved* ‘twoja książka’).

posiadacz		przedmiot posiadany	
forma podstawowa	jako posiadacz	forma podstawowa	jako przedmiot posiadany
István	=	könyv ‘książka’	könyv-e
diák ‘student’	=		
emberi jogok ‘praw człowieka’	=	nyilatkozat ‘deklaracja’	nyilatkozat-a
én ‘ja’	-(e)m	könyv	könyv-em
te ‘ty’	-(e)d		könyv-ed

Tabela 3: Posiadane oznaczane zarówno na posiadaczu, jak i na przedmiocie posiadanym (węgierskie *Istvának a könyve* ‘książka Istvána’, *a diákak a könyve* ‘książka studenta’)

posiadacz		przedmiot posiadany	
forma podstawowa	jako posiadacz	forma podstawowa	jako przedmiot posiadany
István a diák ‘student’ (określony)	István- ak a diak- ak	a könyv ‘książka’ (określona)	a könyv- e

Poniżej mamy inne przykłady tych trzech strategii:

język	przykład	strategia: oznaczanie posiadania na...
czeczeński [38]	<i>mashie-an maax</i> samochód-GEN cena ‘cena samochodu’	posiadaczu
yurakaré [39]	<i>shunñe a-pojore</i> mężczyzna 3SG.P-kajak ‘kajak mężczyzny’ <i>ti-bba</i> ‘mój mąż’ 1SG-mąż	przedmiocie posiadanym
miwok z Południowej Sierry [40]	<i>cuku-n hu:kiʔ-hy</i> pies-GEN ogon-3SG ‘ogon psa’	posiadaczu i przedmiocie posiadanym
puma [41]	<i>un-bo un-khim</i> 1sg-gen 1SG-dom ‘mój dom’ <i>kenci-bo kenci-khim</i> 2DUA-GEN 2DUA-dom ‘wasz dom’ (“dom was dwojga”) <i>khokkuci-bo kʌci-khim</i> 3PL-GEN 3PL-dom ‘ich dom’	posiadaczu i przedmiocie posiadanym
asmat [42]	<i>Warsé ci</i> ‘kajak Warségo’ <i>Warsé canoe</i> <i>no cem</i> ‘mój dom’ <i>ja dom</i>	ani na posiadaczu, ani na przedmiocie posiadanym (rzadkie)

W językach używa się różnych konstrukcji dla wyrażenia różnego typu “posiadań”. Jedna może być stosowana przy stosunkach rodzinnych (‘moja siostra’) czy częściach ciała (‘mój nos’), a inna przy rzeczach, które można mieć na własność (‘mój dom’). Pierwszy typ nazywamy **posiadaniem nierozdzielnym**, a drugi – **posiadaniem rozdzielnym**. Poniższe przykłady pochodzą z austronezyjskiego języka *saliba* używanego w Papui-Nowej Gwinei (Mosel 1994):

sinagu	moja matka	posiadanie nierozdzielne
sinana	jego/jej matka	
tamana	jego/jej ojciec	
nimana	jego/jej ręka	
Maui nimana	ręka Maui	
yogu numa	mój dom	posiadanie rozdzielne
yona numa	jego/jej dom	
Maui yona numa	dom Maui	

Zajrzyj na [Interaktywną Mapę](#) i spróbuj rozwiązać ćwiczenia z języka *daakaka* (Vanuatu).

Jak pokazywać strukturę wyrazów i zdań

W tym rozdziale przykłady z różnych języków były opisywane za pomocą techniki zwanej “tłumaczeniem interlinearnym” lub “głosowaniem morfem po morfemie”. Metoda ta umożliwia zrozumienie przykładów z języków, których nie znamy. Dla przykładu pytanie w zachodniopapuaskim języku *maybrat* zaprezentowaliśmy wcześniej w następujący sposób:

ana m-amao Kumurkek a

3PL 3-go Kumurkek Q

Głosy z drugiej linijki mówią nam, że pierwsze słowo jest zaimkiem trzeciej osoby liczby mnogiej, drugie oznacza ‘iść’ i jest poprzedzone prefiksem oznaczającym trzecią osobę, trzecie jest nazwą własną, a czwarty to partykuła pytajna. Dysponując tymi informacjami możemy odtworzyć znaczenie całego zdania. Niemożliwe jest natomiast przetłumaczenie każdego słowa z przykładu w *maybrat* na słowa języka polskiego – nie ma na przykład morfemu oznaczającego trzecią osobę (w polskim istnieją osobne końcówki dla trzeciej osoby liczby pojedynczej, a osobne dla mnogiej, nato-

miast *mamao* w *maybrat* oznaczy zarówno ‘idzie’ jak i ‘idą’). Głosowanie jest w dużej mierze niezależne od struktury gramatycznej języka, na który tłumaczymy. Tłumaczone są tylko rdzenie leksykalne, a cała informacja gramatyczna zawarta w przykładzie jest oddawana za pomocą symboli takich jak PL dla liczby mnogiej, 3 dla trzeciej osoby. Symbole gramatyczne pisane są małymi kapitalikami i oczywiście ich znaczenie musi być wyjaśnione (przeważnie przy pomocy listy skrótów, tak jak poniżej). Wyrazy języka opisywanego są posegmentowane na morfemy, które oddzielone są od siebie łącznikiem, na przykład:

The boy scream-ed and ran quick-ly to his mother.

Następnie znaczenie każdego komponentu zapisywane jest dokładnie pod nim. Ilość łączników w obu liniach musi się zgadzać. Jeśli segment zawiera więcej, niż jedno znaczenie, glosy dla tego segmentu oddzielane są od siebie kropkami. Rdzenie leksykalne tłumaczone są na język opisu (tzw. metajęzyk). Morfemy gramatyczne, w tym wyrazy funkcyjne, tłumaczy się przy użyciu odpowiednich symboli. Wyrazy funkcyjne mogą być tłumaczone za pomocą odpowiadających wyrazów funkcyjnych w języku opisu, jeśli takie są. Głosowanie powyższego zdania języka angielskiego na polski mogło by przebiegać następująco (wyrazy funkcyjne *and* i *to* mogły by być przegłosowane jako, odpowiednio: *i* i *do*):

The boy scream-ed and ran quick-ly to his mother.

ART chłopak krzyczeć-PST CONJ biegać.PST szybko-ADV PREP 3SG.M.POSS matka

Głosowanie to bardzo przydatne narzędzie w językoznawczym opisie, szczególnie jeśli chcemy porównywać bardzo różne od siebie języki. Czytanie glosów nie jest trudne, wymaga jedynie trochę wprawy. Poniżej przegłosowano przykłady z początku tego rozdziału – wyrażenie „powszechna deklaracja praw człowieka” w trzech językach europejskich:

estoński

<i>Inim-oigus-te</i>	<i>üld-deklaratsioon</i>
człowiek-prawo-GEN.PL	powszechny-deklaracja

niemiecki

<i>allgemein-e</i>	<i>Erklär-ung</i>	<i>der</i>	<i>Mensch-en-recht-e</i>
powszechny-PL	deklarować-NOUN	ART.GEN.PL	człowiek-AFX-prawo-PL

polski

<i>powszechn-a</i>	<i>deklaracj-a</i>	<i>praw</i>	<i>człowiek-a</i>
NOM.SG.F	NOM.SG	GEN.PL	GEN.PL

węgierski

<i>az</i>	<i>ember-i</i>	<i>jog-ok</i>	<i>egyetemes</i>	<i>nyilatkozat-a</i>
ART	człowiek-ADJ	prawo-PL	powszechny	deklaracja-POSS

Więcej szczegółów na temat glosowania dla bardziej zaawansowanych znajduje się na stronie <http://www.eva.mpg.de/lingua/resources/glossing-rules.php>.

Zajrzyj na [Interaktywną Mapę](#) i spróbuj rozwiązać ćwiczenie dla języka [teop](#).

ZADANIE

Sporządź interlinearne tłumaczenie jednego z artykułów Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka (lub innego krótkiego tekstu).

Skróty używane do glosowania w tym rozdziale

ADJ	przymiotnik
AFX	afiks
ANIM	ożywiony
ART	rodzajnik
CLF	klasyfikator
COND	tryb warunkowy
CONJ	spójnik
DAT	celownik
DUA	liczba podwójna
F	rodzaj żeński
GEN	dopełniacz
IMPF	aspekt niedokonany
IND	tryb orzekający
NOM	mianownik

NOUN	rzeczownik
PERF	czas perfek
PL	liczba mnoga
POSS	posiadanie
PREP	przyimek
PRES	czas teraźniejszy
PST	czas przeszły
Q	afiks lub partykuła pytajna
SG	liczba pojedyncza
TAM	wyznacznik czasu, aspektu i/lub trybu
TNS	czas
TOP	temat (to, o czym mowa)

SPRAWDŹ SIĘ!

Sprawdź się [tutaj](#), zobacz, ile już wiesz lub czego możesz się jeszcze dowiedzieć z *Księgi wiedzy Języków w niebezpieczeństwie*.

Przypisy

- [1] Tekst Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka w różnych językach znajdziesz pod tym linkiem: <http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Introduction.aspx>
- [2] Odmiana – tworzenie form wyrazowych o różnych funkcjach gramatycznych, ale tym samym znaczeniu. Po polsku dzięki fleksji (odmianie) możemy stworzyć następujące formy czasownika widzieć: widzieć, widzę, widzi, widzieliśmy, widziany, widząc itd.
- [3] Austronesian, Papua New Guinea. Źródło: Mosel 2007.
- [4] Niger-Congo, Ghana. Źródło: Dorvlo 2008.
- [5] Afro-Asiatic, Ethiopia. Źródło: Hellenthal 2010.
- [6] Afro-Asiatic, Ethiopia. Źródło: Hellenthal 2010.
- [7] Sino-Tibetan, Nepal. Źródło: N. P. Sharma i in. (on-line).
- [8] Niger-Congo, Ghana. Źródło: Dorvlo 2008.
- [9] Mon-Khmer, Thailand. Źródło: Rischel 1999
- [10] Siouan, USA. Źródło: Albright 2000.
- [11] Muskogean, USA. Źródło: Rubino 2013 (<http://wals.info/chapter/27>), za Kimball 1988: 440.
- [12] Trans-New Guinea, Papua New Guinea. Źródło: Graz Database on Reduplication at <http://reduplication.uni-graz.at/redup/>, za Roberts 1991.
- [13] Niger-Congo, Ghana. Źródło: Dorvlo 2008.
- [14] Afro-Asiatic, Ethiopia. Źródło: Hellenthal 2010.
- [15] Austronesia, Guam. Źródło: Cysouw 2013a (<http://wals.info/chapter/39>), za Topping 1973: 106-108.
- [16] Sino-Tibetan, Nepal. Źródło: N. P. Sharma i in. (on-line).
- [17] Lower Sepik, Papua New Guinea. Źródło: Seifart 2010, za Foley 1991: 141-161

- [18] Austronesian, Indonesia. Źródło: Gil 2013, <http://wals.info/chapter/55>
- [19] Iroquoian, USA. Źródło: Seifart 2010, za Blankenship 1997: 92
- [20] Gwiazdka oznacza, że konstrukcja nie jest poprawna gramatycznie lub jest dopuszczalna tylko w wyjątkowych przypadkach, np. w poematach.
- [21] Austronesian, Papua New Guinea.
- [22] Niger-Congo, Ghana.
- [23] Austronesian, New Zealand.
- [24] Austronesian, Madagascar.
- [25] Mayan, Mexico.
- [26] Carib, Brazil.
- [27] Nadahup, Brazil.
- [28] Gunwinyguan, Australia.
- [29] West Papuan, Papua i Indonesia; Źr.: Dryer 2013b (<http://wals.info/chapter/116>), za Dol 1999: 200.
- [30] Uto-Aztecan, California. Źródło: Dryer 2011c (<http://wals.info/chapter/92>), za Norris 1986: 44.
- [31] Afro-Asiatic, Ethiopia. Źródło: Dryer 2013b (<http://wals.info/chapter/116>), za Hayward 1990: 307.
- [32] Afro-Asiatic, Ethiopia. Źródło: Hellenthal 2010.
- [33] Eskimo-Aleut, Greenland. Źródło: Stassen 2013 (<http://wals.info/chapter/117>), za Fortescue 1984: 171.
- [34] Afro-Asiatic, Ethiopia. Źródło: Hellenthal 2010.
- [35] Indo-European, Ireland. Dane udostępnione przez Michael'a Hornsby'ego.
- [36] Nakh-Daghestanian, Russia and Azerbaijan. Źródło: Stassen 2013 (<http://wals.info/chapter/117>), za Kalinina 1993: 97.
- [37] Austronesian, Northern Sulawesi. Źr.: Stassen 2013 (<http://wals.info/chapter/117>), za Sneddon 1975: 175.
- [38] Nakh Daghestanian, Caucasus. Źródło: Nichols & Bickel 2013 (<http://wals.info/chapter/24>), dane od Joanna Nichols.
- [39] Isolate, Bolivia. Źródło: Van Gijn 2006.
- [40] Miwok-Costanoan, USA (California). Źródło: Nichols & Bickel 2013 (<http://wals.info/chapter/24>), za Broadbent 1964: 133.
- [41] Kiranti, Nepal. Data from Sharma i in. (on-line)
- [42] Trans-New Guinea, Indonesia. Źr.: Nichols & Bickel 2013 (<http://wals.info/chapter/24>), za Voorhoeve 1965b: 136, 133.

Inne źródła

Na temat różnych struktur językowych

- Dryer, Matthew & Haspelmath, Martin (eds.). 2013. *The World Atlas of Language Structures Online*. Munich: Max Planck Digital Library. Dostępny on-line: <http://wals.info/>
- Dürr, Michael & Schlobinski, Peter. 2006. *Deskriptive Linguistik: Grundlagen und Methoden*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht. [Trzecie wydanie, wcześniejsze wydania pt. „Einführung in die deskriptive Linguistik“]
- Haspelmath, Martin & Sims, Andrea. 2010. *Understanding morphology*. 2nd edition. London: Hodder Education.
- Payne, Thomas E. 1997. *Describing morphosyntax. A guide for field linguists*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Payne, Thomas E. 2006. *Exploring language structure: A student's guide*. New York: Cambridge University Press.

O gramatyce języka polskiego

- Słownik gramatyki języka polskiego*. 2002. Pod redakcją Władzimierza Gruszczyńskiego i Jerzego Bralczyka. Warszawa: WSiP.
- Wróbel, Henryk. 2001. *Gramatyka języka polskiego*. Kraków: Od Nowa.

Bibliografia

- Albright, Adam. 2000. The productivity of infixation in Lakhota. Nieopublikowany artykuł przygotowany do publikacji w *UCLA Working Papers in Linguistics*. Dostępny on-line: <http://www.mit.edu/~albright/papers/Albright-LakhotaInfixation.pdf>.
- Bauer, Laurie. 1988. *Introducing linguistic morphology*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Corbett, Greville G. 2004. *Number*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Corbett, Greville G. 2013. Number of genders, w: Dryer, Matthew & Haspelmath, Martin (red.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Munich: Max Planck Digital Library, rozdział 30. Dostępny on-line: <http://wals.info/chapter/30>
- Cysouw, Michael. 2013a. Inclusive/exclusive distinction in independent pronouns, w: Dryer, Matthew & Haspelmath, Martin (red.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Munich: Max Planck Digital Library, rozdział 39. Dostępny on-line: <http://wals.info/chapter/39>
- Cysouw, Michael. 2013b. Inclusive/exclusive distinction in verbal inflection, w: Dryer, Matthew & Haspelmath, Martin (red.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Munich: Max Planck Digital Library, rozdział 40. Dostępny on-line: <http://wals.info/chapter/40>
- Dorvlo, Kofi. 2008. *A grammar of Logba (Ikpana)*. Proefschrift, Universiteit Leiden. Dostępny on-line: <https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/12945/Dorvlo%20Complete%20Text.pdf?sequence=1>
- Dryer, Matthew S. 2013. Order of subject, object and verb, w: Dryer, Matthew & Haspelmath, Martin (red.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Munich: Max Planck Digital Library, rozdział 81. Dostępny on-line: <http://wals.info/chapter/81>
- Dryer, Matthew S. 2013b. Polar questions, w: Dryer, Matthew & Haspelmath, Martin (red.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Munich: Max Planck Digital Library, rozdział 116. Dostępny on-line: <http://wals.info/chapter/116>
- Dryer, Matthew S. 2013c. Position of polar question particles, w: Dryer, Matthew & Haspelmath, Martin (red.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Munich: Max Planck Digital Library, rozdział 92. Dostępny on-line: <http://wals.info/chapter/92>
- Gil, David. 2013. Numeral classifiers, w: Dryer, Matthew & Haspelmath, Martin (red.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Munich: Max Planck Digital Library, rozdział 55. Dostępny on-line: <http://wals.info/chapter/55>
- Graz Database on Reduplication at <http://reduplication.uni-graz.at/redup/> [30.05.2012]
- Hellenthal, Anneke Christine. 2010. *A grammar of Sheko*. Proefschrift, Universiteit Leiden. Dostępny on-line: <http://www.lotpublications.nl/publish/articles/004092/bookpart.pdf>
- Mosel, Ulrike. 1994. *Saliba*. München: LINCOM.
- Mosel, Ulrike, with Yvonne Thiesen. 2007. *The Teop sketch grammar*. Version 2007. Publikacja on-line: http://corpus1.mpi.nl/ds/imdi_browser/?openpath=MPI533750%23 [30.05.2012]
- Nichols, Johanna & Bickel, Balthasar. 2013. Locus of marking in possessive noun phrases, w: Dryer, Matthew & Haspelmath, Martin (red.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Munich: Max Planck Digital Library, rozdział 24. Dostępny on-line: <http://wals.info/chapter/24>
- Rischel, Jørgen. 1995. *Minor Mlabri. A hunter-gatherer language of Northern Indochina*. Copenhagen: Museum Tusculanum Press.
- Rubino, Carl. 2013. Reduplication, w: Dryer, Matthew & Haspelmath, Martin (red.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Munich: Max Planck Digital Library, rozdział 27. Dostępny on-line: <http://wals.info/chapter/27>
- Sharma, Narayan P., Balthasar Bickel, Martin Gaenszle, Arjun Rai, and Vishnu S. Rai. *Personal and possessive pronouns in Puma (Southern Kiranti)*. Internetowa publikacja DoBeS archive.
- Seifart, Frank. 2010. Nominal Classification. *Language and Linguistics Compass* 4/8 (2010): 719-736.
- Stassen, Leo. 2013. Predicative possession, w: Dryer, Matthew & Haspelmath, Martin (eds.), *The World Atlas of Language Structures Online*. Munich: Max Planck Digital Library, rozdział 117. Dostępny on-line: <http://wals.info/chapter/117>
- Powszechna Deklaracja Praw Człowieka w różnych językach:

<http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Introduction.aspx> [15.05.2016]

Van Gijn, Erik. 2006. *A grammar of Yurakaré*. Proefschrift (PhD thesis), Radboud Universiteit Nijmegen. Dostępny on-line: <http://repository.ubn.ru.nl/bitstream/2066/41440/1/41440.pdf>

Prace cytowane w źródłach:

- Blankenship, Barbara. 1997. Classificatory verbs in Cherokee. *Anthropological Linguistics* 39, 92-110.
- Broadbent, Sylvia M. 1964. *The Southern Sierra Miwok language*. University of Chicago Press.
- Dixon, Robert M. W. 1980. *The languages of Australia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dol, Philomena. 1999. *A grammar of Maybrat: A language of the Bird's Head, Irian Jaya, Indonesia*. University of Leiden.
- Foley, William A. 1991. *The Yimas language of New Guinea*. Stanford: Stanford University Press.
- Fortescue, Michael. 1984. *West Greenlandic*. Croom Helm.
- Hayward, Richard J. 1990. *Notes on the Zayse Language*. School of Oriental and African Studies, University of London.
- Kalinina, E. 1993. Sentences with non-verbal predicates in the Sogratl dialect of Avar, w: A. E. Kibrik (red.), *The noun phrase in the Andalal dialect of Avara as spoken at Sogratl*, 90-104. Eurotyp Working Papers.
- Kimball, Geoffrey D. 1988. Koasati reduplication, w: W. Shiplay (red.), *In honor of Mary Haas*, 431-442. Mouton de Gruyter.
- Norris, Evan J. 1986. *A grammar sketch and comparative study of Eastern Mono*. University of California at San Diego.
- Roberts, John R. 1987. *Amele*. Croom Helm.
- Roberts, John R. 1991. Reduplication in Amele, w: T. Dutton (red.), *Papers in Papuan linguistics*, No. 1, 115-146. *Pacific Linguistics*, A-73, 1991.
- Sneddon, James N. 1975. *Tondano phonology and grammar*. Australian National University.
- Voorhoeve, Clemens L. 1965. *The Flamingo Bay dialect of the Asmat language*. University of Leiden.

Tłumaczenie rozdziału z angielskiego: Radosław Wójtowicz.

Rozdział 9. Pismo

Autor: Tomasz Wicherkiewicz

Rodzaje pism świata

Zdecydowana większość języków istniała i funkcjonowała głównie lub wyłącznie w formie przekazu ustnego. Dlatego dziedzictwo ustnego przekazu stanowi najważniejszy klucz do zrozumienia zbiorowej, społecznej i etnicznej pamięci ludzkiej, również w przypadku języków i kultur zagrożonych wyginięciem. Jednakże wszystko, co ma zostać przekazane musi zostać zapamiętane, i to często w zbiorowej pamięci społeczności. Od tysiącleci jest to zarówno przekazywana z pokolenia na pokolenia literatura (lub szerzej kultura) ustna, jak i próby przekazania komunikatów językowych w czasie (np. potomnym) lub w przestrzeni (np. na odległość) za pomocą graficznego zapisu.

PISMO I SYSTEMY PISMA

Pismo to symboliczna reprezentacja języka za pomocą znaków graficznych. System pisma to ustalony za pomocą zestawu znaków graficznych i reguł ortografii sposób zapisu języka.

Istniało jednak kilka języków, które nie były używane inaczej jak w piśmie [1] – jak np.: **kawi** (literacki język oparty na gramatyce starojawajskiej, o sporym zasobie słownictwa zapożyczonego ze staroindyjskiego sanskrytu), klasyczny tybetański czy klasyczny chiński **wenyan**.

Pisma – w przeciwieństwie do mowy – nie nabywa się w sposób wrodzony i naturalny – trzeba się go nauczyć poprzez długotrwały świadomy wysiłek. Prowadzi to do sytuacji, gdy nawet w społecznościach posługujących się językami o tradycyjnie ustalonych systemach pisma, pewna część użytkowników nie potrafi się nimi posługiwać (analfabetyzm).

Historia pisma sięga zapewne ok. 5 tysięcy lat wstecz – aczkolwiek pierwsze próby narracyjnego zapisu graficznego w postaci rysunków naskalnych lub wyrytych w glinie datuje się odpowiednio na 20 i 10 tysięcy lat temu. Najstarsze odkryte formy pisma miały postać ideograficznego pisma klinowego rytego na tabliczkach glinianych.

Pismem klinowym posługiwało się wiele języków uważanych za wymarłe od dawna, które jednak udało się językoznawcom zrekonstruować dzięki odcyfrowaniu syste-

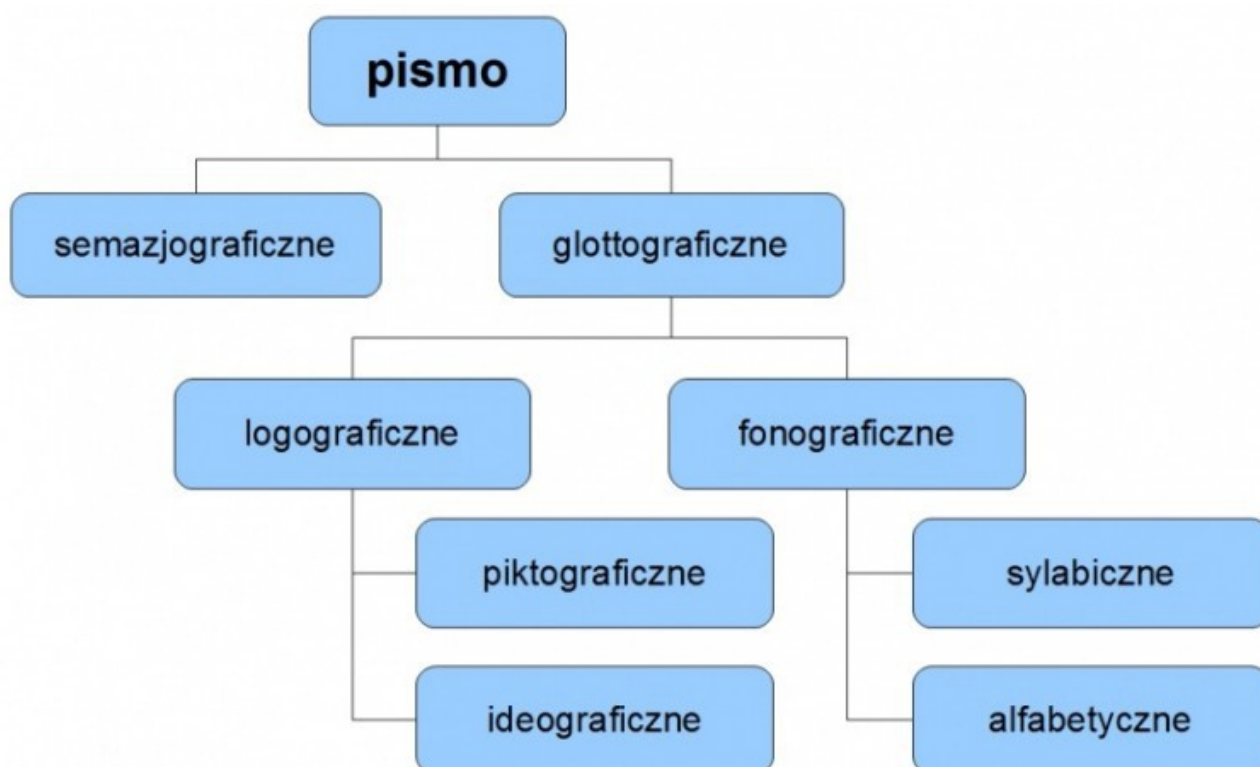
mów pism klinowych. Do tak odcyfrowanych języków należą m.in.: **sumeryjski**, **akadyjski**, **staroperski** czy **ugarycki**.

Materiał graficzny, który udało się odcyfrować z tamtych najstarszych zapisów miał zwykle charakter inskrypcji wykutych w kamieniu lub wyrytych na tabliczkach glinianych. Zapewne dopiero późniejszy rozwój pisma przyniósł wykorzystanie innych materiałów piśmienniczych, takich jak drewno lub kora, skóra, kości i skorupy zwierząt, czy papirus lub papier.

* * *

W zależności od relacji łączącej poszczególne znaki graficzne (zwane *grafemami*) z ich zawartością znaczeniową językoznawcy rozróżniają kilka typów systemów zapisu języków świata:

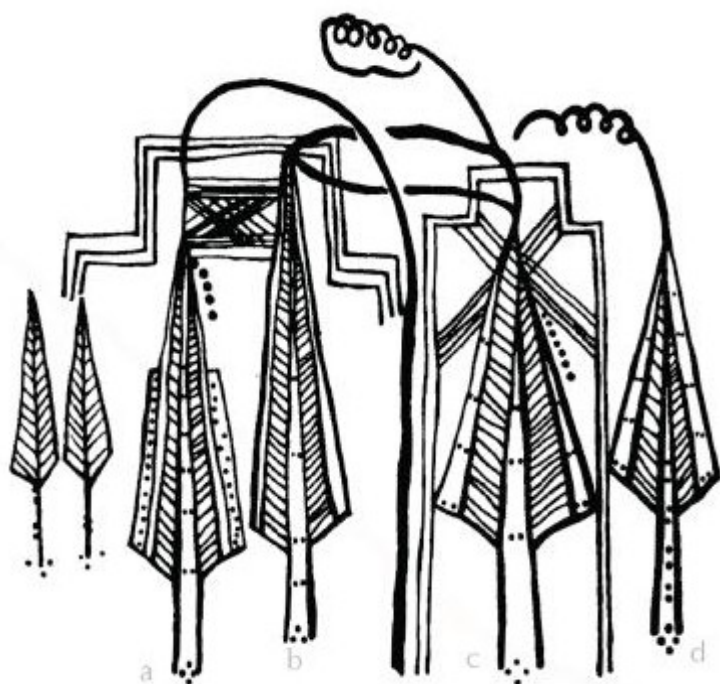
- w systemach **semazjograficznych** (od greckiego *σημασία* [semasía] ‘znaczenie, oznaczanie’) – znaki graficzne wskazują pojęcia w sposób bezpośredni, bez odnoszenia się do struktur językowych (niektórzy językoznawcy nie uważają ich za właściwe systemy pisma);
- w systemach **glottograficznych** (od greckiego *γλῶττα* [glōtta] ‘język’) grafemy stanowią pisemne przedstawienie wypowiedzi językowych – w zależności od tego zaś, którą z warstw wypowiedzi języka symbolizują, dzielone są na:
 - pisma **logograficzne** (od greckiego *λόγος* [lógos] ‘myśl, słowo, rozum’) za pomocą znaków graficznych symbolizują poszczególne pojęcia (proste lub złożone):
 - jeśli poszczególne grafemy są możliwie najwierniejszymi przedstawieniami graficznymi (obrazkowymi) otaczającego świata, to takie pisma logograficzne zwane są **piktograficznymi**;
 - jeśli zaś wyobrażenia graficzne są (już) umownymi – często powstałymi z piktogramów – odzwierciedleniami pojęć, to pisma zwane są **ideograficznymi**;
 - w pismach **fonograficznych** zaś (od greckiego *φωνή* [phōnē] ‘dźwięk, głos’) poszczególne grafemy odnoszą się do jednostek dźwiękowych języka, np. sylab lub głosek.

Rodzaje systemów pisma

Semazjografia

Poniższa ilustracja przedstawia list wysłany przez dziewczę z plemienia Jukagirów do jej chłopca. Według źródłowej interpretacji symbole podobne do choinek to ludzie: postać *c* to autorka listu (rząd kropek ma symbolizować włosy dziewczęcia splecione w warkocz), postać *b* to adresat, niegdyś chłopak nadawczyni, który obecnie związany jest z pewną Rosjanką (postać *a*) – wychodząca od niej linia wdzierająca się między postaci *b* i *c* oznacza zerwane za jej sprawą więzy między jukagirskim chłopcem i dziewczyną; nowa relacja jest jednak burzliwa, co symbolizują krzyżujące się linie ich łączące; te linie wokół postaci *c* oznaczają smutek porzuconej dziewczyny osamotnionej w swym jukagirskim domostwie (wielokątny obwód postaci *c*), której myśli wciąż jednak wybiegają w stronę chłopca *b* (w postaci widocznego splotu). Jest jednak i inny młody mężczyzna (postać *d*), który myśli przychylnie o autorce listu (podobny splot). Jeśli adresat listu ma zamiar powrócić do swojej jukagirskiej dziewczyny, powinien zrobić to jak najprędzej, zanim w domostwie pojawią się dzieci dziewczyny *c* i chłopca *d* (dwie choinki po lewej stronie rysunku).

List wysłany przez dziewczynę z plemienia Jukagirów do jej chłopca [2] [3].

Wiadomość przekazana tą ilustracją jest stosunkowo szczegółowa i przedstawiona w sposób konwencjonalny (aby ją zrozumieć, znać trzeba konwencję symboli i ich zapisu). Jednak poszczególne symbole nie reprezentują poszczególnych elementów języka mówionego i można je odczytać (zwerbalizować) na wiele równorzędnych sposobów. Jednolite jest odniesienie tylko do ogólnopojęciowej warstwy przekazu. Nie wszyscy językoznawcy zgodni są, czy ów list Jukagirki nosi w ogóle cechy pisma, uważając go bardziej za ulotne dzieło sztuki wykonane doraźnie na brzoazowej korze, a nie za przekaz komunikatu językowego.

Jukagirzy zamieszkują północną i wschodnią Syberię – w oddalonych od siebie o setki kilometrów enklawach w Jakucji oraz obwodzie magadańskim [4]. **Języki jukagirskie**: północny (tundrowy) oraz południowy (kołymski lub leśny) klasyfikowane są jako izolowana grupa spokrewniona być może z **językami uralskimi** (czyli samojezdskimi wraz z ugrofińskimi). Używane są one (wg Ethnologue 2016) przez łącznie 370 osób. Język jukagirski nauczany był w szkołach, publikowano też materiały do jego nauki, jak np. *Букварь для первого класса юкагирских школ* („Elementarz do pierwszej klasy szkół jukagirskich”) G.N. Kuriłowa wydany w Jakucku w 1987 roku – który zawiera alfabet jukagirski oparty na alfabecie **rosyjskim** (zwanym *graždanką*) uzupełnionym o dodatkowe litery.

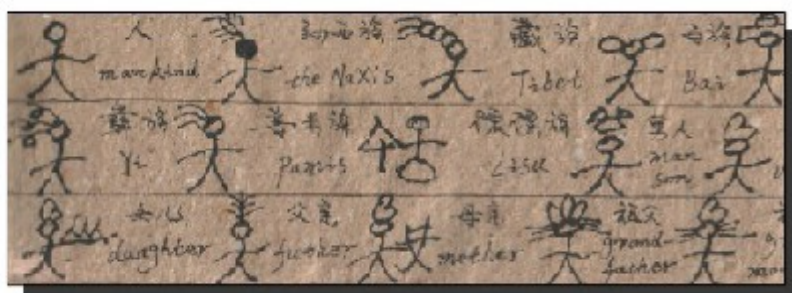
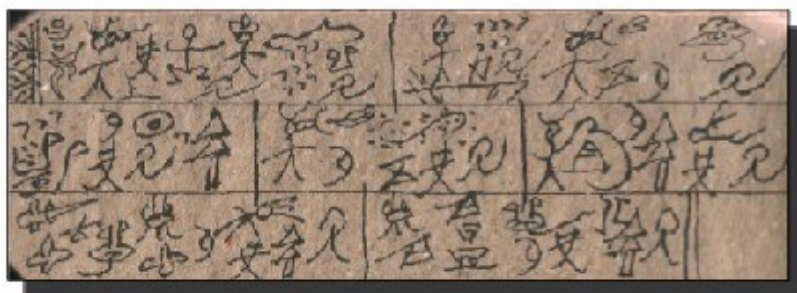

Elementarz i alfabet jukagirski [5]

Pisma piktograficzne

Posługiwały się nimi lub posługują Naxi z terenów Chin, plemiona indiańskie (np. Odżibwa), Eskimosi (np. Inuici z Alaski), ludy paleosyberyjskie, starożytni Chińczycy, starożytni Egipcjanie i in. Piktograficzny w przewadze charakter ma pismo **rongo-rongo** z Wyspy Wielkanocnej, czy też pismo **Majów** – aczkolwiek to ostatnie ma charakter mieszany logograficzno-fonograficzny (ideograficzno-sylabiczny [1]). Więcej o tradycji pism Ameryki Środkowej pisze Fischer [6].

Naxi (wymowa [naśi/naśi]) są niechińskim ludem zamieszkującym przede wszystkim w do niedawna trudnodostępnych południowo-zachodnich Chinach – głównie w prowincji Junnan, oraz w sąsiadujących z nią rejonach Syczuanu i Tybetu, prawdopodobnie również w Birmie. Język **naxi** należy do języków **tybeto-birmańskich** i używany jest w kilku dialektach. Liczba użytkowników to 309 tysięcy, w tym około 100 tysięcy osób jednojęzycznych, to znaczy takich, którzy prócz swojego języka rodzimego nie znają innego. Pismo naxi, a dokładniej pismo *dongba* stosowane przez kapłanów przedbuddyjskiej religii Tybetu znanej jako bönizm, do zapisu świętych tekstów, składa się przede wszystkim ze znaków piktograficznych (piktogramów), symboli (ideogramów) oraz fonetycznych znaków sylabicznych. Jest to najprawdopodobniej jedno z ostatnich używanych jeszcze w świecie pism w zasadzie piktograficznych (więcej o tym: zob. [7]). Aczkolwiek bardzo rzadko wykorzystywane jest jeszcze w celach sakralnych – niewielu pozostało już żyjących kapłanów *dongba* – to rośnie jego popularność wśród samych Naxi, którzy zaczynają stosować to pismo również w codziennych (np. turystyczno-usługowych) sytuacjach.

Kapłan dongba i pismo naxi (Fot. Tomasz Wicherkiewicz)

Zajrzyj na [Interaktywną Mapę](#) i spróbuj rozwiązać ćwiczenia dla języka naxi.

RONGO-RONGO

jest odcyfrowanym dopiero niedawno systemem pisma służącym w przeszłości do zapisu języka **rapanuańskiego**, który jest językiem wysoce zagrożonym, jako że wg *Ethnologue* posiada obecnie 3390 użytkowników, z czego 220 na samej Wyspie Wielkanocnej.

O strukturze i odcyfrowaniu tego systemu pisma pisze więcej Fischer [6] [9].

Język Majów zapisywany niegdyś najważniejszym powstałym niezależnie od tradycji Starego Świata pismem o mieszanym charakterze logograficzno-fonograficznym wykorzystuje obecnie z łatwością udoskonalony znakami diakrytycznymi alfabet łaciński o podstawie hiszpańskiej.

Napis w późnoklasycznym piśmie majańskim z Jukatanu (lewa str.) i tekst z tablicy turystycznej (Uxmal na Jukatanie) w majańskim języku yucateco (prawa str.) . Fot. Tomasz Wicherkiewicz

Pisma ideograficzne

Najbardziej znanym pismem tego typu jest pismo chińskie, które służy do zapisu tekstów w językach chińskich (obejmujących m.in. **mandaryński**~pekiński, jin, yue~kantoniński, hakka, min z tajwańskim, xiang, gan, wu~szanghajski – różniących się między sobą tak znacznie, że komunikację między ich użytkownikami umożliwia właśnie ogólnochińskie pismo), częściowo w **japońskim** (gdzie ideogramy uzupełnione są dwoma sylabariuszami *kana*) i **koreańskim** (w którym użycie chińskich ideogramów spada drastycznie nawet w Korei Południowej, podczas gdy w Korei Północnej zarzucone zostało już w 1949 r.), a niegdyś i w **wietnamskim**, w którym pismo ideograficzne zastąpiono alfabetem łacińskim opartym na ortografii portugalskiej, uzupełnionym o liczne znaki diakrytyczne mające oddać m.in. specyfikę tonalną języka wietnamskiego.

Pismem ideograficzno-sylabicznym jest też klasyczne pismo używane przez użytkowników niektórych z **języków yi** (zwanych też **nuosulub lolo**) – tworzących całą grupę rodziny językowej tybetańsko-birmańskiej, z których sześć uznanych jest przez administrację chińską za oddzielne, wzajemnie niezrozumiałe odmiany językowe: północną (**nuosu**), zachodnie yi (**lalo**), centralne yi (**lolopo**), południowe yi (**nisu**), południowo-wschodnie yi (**wusa nasu**), wschodnie yi (**nasu**). Inne języki grupy yi używane są też w Wietnamie, Birmie i Tajlandii. Większość języków yi nie jest jeszcze zagrożonych (aczkolwiek *Ethnologue* 2009 wskazuje niewielkie liczby użytkowników

takich odmian yi, jak **miqie** – 30 tysięcy i maleje), jednak wzmożone kontakty kulturowe i administracyjne z językami oficjalnymi (zwłaszcza chińskim) doprowadziły do znacznej degeneracji języków yi zapożyczeniami i całymi strukturami przejmowanymi z tych języków. Dokumentacji i digitalizacji wymaga również zagrożona literatura spisana w pismach yi.

Kapłan bimo z manuskryptem yi.
Fot. Halina Wasilewska

Manuskrypt w piśmie yi.
Fot. Halina Wasilewska

**CECHY TRADYCYJNEGO PISMA NUOSU
JEDEN ZNAK - KILKA ZNACZEŃ**

„niebiosa”	„wiatr”	„bestia”	„chmura”
„ogon”	„dom”	„siedzieć”	„mózg”
„robić”	„serce”	„wiosna”	„obszar ziemi”
„wysoki”	„zmieniać”		
„dobry”			
„w pośpiechu”			

Cechy tradycyjnego pisma nuosu. Fot. Halina Wasilewska

Sylabiczne pismo używane jest na co dzień, nawet przez obcokrajowców przebywających wśród Inuitów (Eskimosów) w kanadyjskim autonomicznym terytorium Nunavut – powyżej wizytówka polskiego pilota pracującego dla linii lotniczych w stolicy Iqaluit – źródło: Paweł Torz

Pisma alfabetyczne

Alfabetami nazywa się systemy pisma, w których jeden grafem odpowiada jednemu dźwiękowi mowy, a dokładniej jednemu rodzajowi dźwięku w danym języku, zwanym fonemem. Najstarsze pisma alfabetyczne rozwinęły języki semickie, takie jak m.in. fenicki, hebrajski, arabski. Podstawowymi znakami alfabetów (zwanymi *abdżadami*) jednak w tych językach oznaczano tylko bądź głównie spółgłoski, do samogłosek (zwłaszcza krótkich) zaś służyły (jeśli w ogóle były używane) dodatkowe znaki diakrytyczne. Również we współczesnym arabskim lub hebrajskim w tekstach zapisywanych na co dzień nie stosuje się zapisu samogłosek (krótkich), a ich odczytanie leży w samodzielnej kompetencji odbiorcy tekstu.

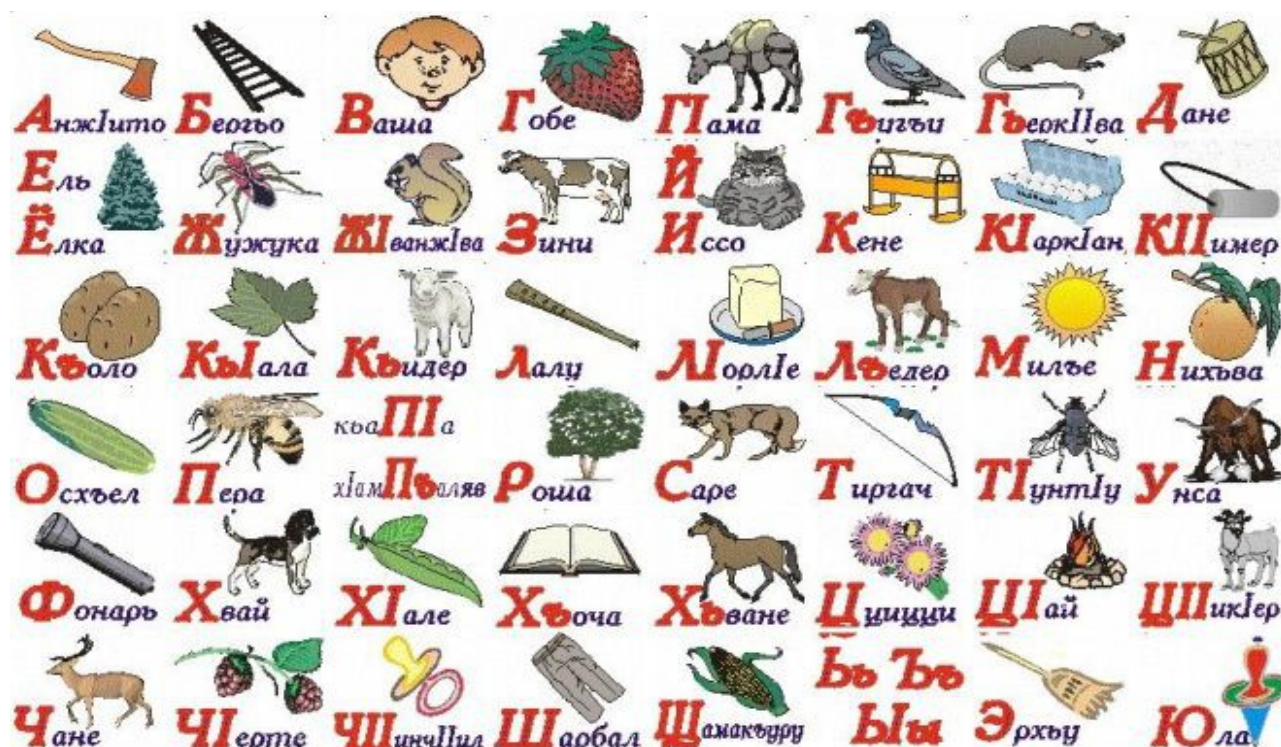
Większość znanych dziś alfabetycznych systemów pism świata (jak greckie, łacińskie, cyrylica~graždanka) rozwinęła się właśnie z semickiego pisma fenickiego. Wyjątkowe są bardzo fonetyczne (tzn. takie, gdzie każdy fonem spółgłoskowy i samogłoskowy ma swoje odzwierciedlenie w postaci oddzielnej litery) pismo gruzińskie czy armeńskie – mają one jednak zastosowanie prawie wyłącznie do etnicznych języków gruzińskiego lub armeńskiego (aczkolwiek gruzińskim alfabetem zapisywane są i inne regionalne języki Gruzji, jak swański lub megrelski, a armeński alfabet stosowano również do turkijskiego języka armeno-kipczackiego używanego w przeszłości przez polskich Ormian).

Zajrzyj na [Interaktywną Mapę](#) i spróbuj rozwiązać ćwiczenia dla języka [swańskiego](#).

Większość małych, zagrożonych języków świata – jeśli w ogóle posiada swój standard literacki – posługuje się którymś z pism alfabetycznych (przede wszystkim opartymi na łacińskim lub rosyjskiej grażdancie). Również te, które dopiero taki standard rozwijają, opierają go zwykle na którymś z tych dwóch alfabetów (oczywiście wpływ alfabetu rosyjskiego ograniczony jest głównie do byłego Związku Radzieckiego oraz Mongolii).

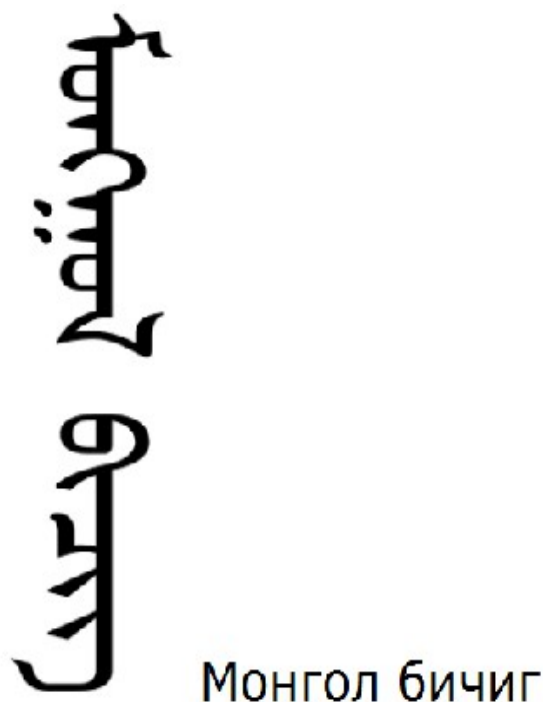
Poniżej przykład alfabetu opracowanego niedawno przez samych użytkowników języka [karatańskiego](#) z południowego Dagestanu (republika północno-wschodniego Kaukazu wchodząca w skład Federacji Rosyjskiej) w odpowiedzi na długotrwałe odmowy opracowania takiego standardu pisma przez dagestańskie władze i językoznawców. Lud Karata liczy wg *Ethnologue* 2009 niecałe 5 tysięcy osób, z których prawie wszyscy posługują się jeszcze swoim językiem, aczkolwiek brak oświaty (wynikający m.in. z dotychczasowego braku pisanej formy języka) znacznie utrudnia przekaz międzypokoleniowy tego języka.

Obrazkowy alfabet dla języka [karatańskiego](#) (ze zbiorów Tomasza Wicherkiewicza)

Język mongolski stanowi przykład politycznie uwarunkowanej zmiany systemu graficznego. Tradycyjnie posługiwał się on czysto alfabetycznym pismem mongolskim pochodzenia ujgurskiego. W 1946 roku mongolscy komuniści zdecydowali o przejęciu

rosyjskiego alfabetu grażdanki, za pomocą której miano nowe pokolenia Mongołów pozbawić dostępu do klasycznej literatury mongolskiej. Do klasycznego pisma mongolskiego powrócono w 1994 roku po politycznych przemianach w Mongolii – jednak jego użycie współcześnie ma już głównie charakter symboliczno-artystyczny. Niemniej, w nieprzerwanym użyciu jest pismo mongolskie w Mongolii Wewnętrznej (autonomicznym regionie Chińskiej Republiki Ludowej), w którym Mongołowie stanowią ok. 17% ludności (blisko 4 miliony, z czego ok. 2,5 miliona posługuje się językiem mongolskim jako pierwszym – a więc mniej więcej tyle, ile wynosi ludność niepodległego państwa Mongolii).

Pismo mongolskie wykorzystywano również do zapisu takich mniejszościowych języków w należącej do Chin Mongolii Wewnętrznej, jak np. [ewenkijski](#) (wg Ethnologue 2009 19 tysięcy w Chinach i 1000 użytkowników w Mongolii), [xibe](#) (30 tysięcy) czy [ojracki](#) (po 139 tysięcy w Mongolii i Mongolii Wewnętrznej).

Nazwa mongolskiego w dwóch systemach pisma

Transkrypcja

Istnieją również systemy stosowane wyłącznie przez specjalistów (językoznawców, etnografów, etnomuzykologów) do zapisu tekstów na swoje potrzeby – zwykle dotyczy to tekstów w języku dotychczas nieznanym, niezapisywanym, albo o nieustalonym systemie pisma. Najczęściej stosowaną techniką zapisu jest wtedy **transkrypcja fonetyczna**. Jest to system notacji polegający na przyporządkowaniu każdej głosce jednoznacznego znaku fonetycznego. Zbiór takich znaków tworzy alfabet fonetyczny. System taki umożliwia zapisanie i odczytanie transkrybowanego tekstu bez znajomości reguł ortograficznych poszczególnych języków/pism, wymaga jednak konsekwentnego stosowania znaków któregoś z systemów transkrypcji. Dla poszczegól-

nych dziedzin filologii (np. w sławistyce, kaukazologii, semitologii lub dla poszczególnych słowników języka angielskiego) opracowywano rozmaite systemy transkrypcji – językoznawcy-fonetycy jednak od dawna starali się opracować taki system transkrypcji, który umożliwia zapisywanie (i odczytywanie) tekstów dowolnego języka świata. Udało się to między innymi Międzynarodowemu Stowarzyszeniu Fonetycznemu (*International Phonetic Association*), które od 1888 roku rozwija i udoskonala Międzynarodowy Alfabet Fonetyczny (*International Phonetic Alphabet* – bardzo często skracany do *IPA*). Po licznych modyfikacjach i uzupełnieniach Alfabet IPA składa się w aktualnej wersji ze 107 znaków (najczęściej liter zaczerpniętych z alfabetów łacińskiego i greckiego) na oznaczenie spółgłosek i samogłosek, 31 znaków diakrytycznych uzupełniających znaki podstawowe, oraz 19 znaków do oznaczenia tzw. cech supra-segmentalnych, takich jak długość, ton, akcent czy intonacja. Znaki IPA ułożone są w systematycznym, przejrzystym **diagramie**. (Więcej o zapisie dźwięków języka dowiesz się z rozdziału *Dźwięki mowy*)

Bardzo wiele małych, zagrożonych języków świata, które nie wypracowały swojego pisma, posiada udokumentowane teksty jedynie właśnie w Międzynarodowym Alfabetie Fonetycznym (lub innym bardziej lub mniej uproszczonym systemie transkrypcji). Oto link do stron zawierających materiały dokumentacji i transkrybowania języków świata, w tym zagrożonych: <http://archive.phonetics.ucla.edu> – można tam znaleźć przykłady nie tylko nagrań z tych języków, ale również ich transkrypcji fonetycznej.

Stosowanie IPA wymaga specjalnych znaków tego alfabetu fonetycznego, które obecnie dość łatwo można zainstalować na komputerach. Istnieją jednak inne systemy transkrypcji, których znaki z założenia mogą być zapisywane dzięki podstawowej klawiaturze komputera – do najważniejszych z nich należy system SAMPA (*Speech Assessment Methods Phonetic Alphabet* – zasady transkrypcji w tym systemie znaleźć można [tutaj](#) (zob. też rozdział *Dźwięki mowy*).

Transliteracja

W praktyce pracy z/pomiędzy dwoma lub kilkoma różnymi systemami pisma często zachodzi konieczność przeniesienia zapisu z jednego z tych pism na inne. Zabieg takiej konwersji pisma nosi nazwę transliteracji, zwłaszcza jeśli docelowym systemem pisma jest alfabet – czyli system liter. Im bardziej konsekwentna transliteracja, tym łatwiejsza praca z takimi konwertowanymi tekstami. Niektóre państwa przyjęły ujednolicone standardowe systemy transliteracji swoich rodzimych systemów pisma (na alfabet łaciński), aby zapobiec wieloznacznościom i nieporozumieniom przy odczytywaniu nazw nimi zapisanych. I tak np. rząd Chińskiej Republiki Ludowej promuje tzw. *pinyin* – ujednolicony system transliteracji chińskich ideogramów (aczkolwiek różni się on od transliteracji przyjętej dla chińskiego na Tajwanie (czyli w Re-

publice Chińskiej)). Dla języka japońskiego od dawna stosowany jest system transliteracji Hepburna, zwany *romaji*.

Upiśmiennienie małych języków – grafizacja

Jak zauważa Mühlhäusler [12] upiśmiennienie (= **grafizacja**) jakiegoś języka lub jego odmiany to nie tylko proste dopasowanie optymalnej ortografii, to także decyzje o charakterze kulturowym, religijnym, politycznym czy historycznym. Pozbawiony tych aspektów kulturowych zapis tekstów to zwykle omawiana wyżej transkrypcja.

Decydując się na grafizację jakiegoś języka – w ramach szeroko zakrojonego projektu grupowego, czy też indywidualnej potrzeby i inicjatywy – należy wziąć pod uwagę to, czy dana społeczność posługuje się już lub posługiwała w przeszłości jakimkolwiek systemem do zapisu własnego języka, czy też język ten pozostawał do tej pory wyłącznie mówiony.

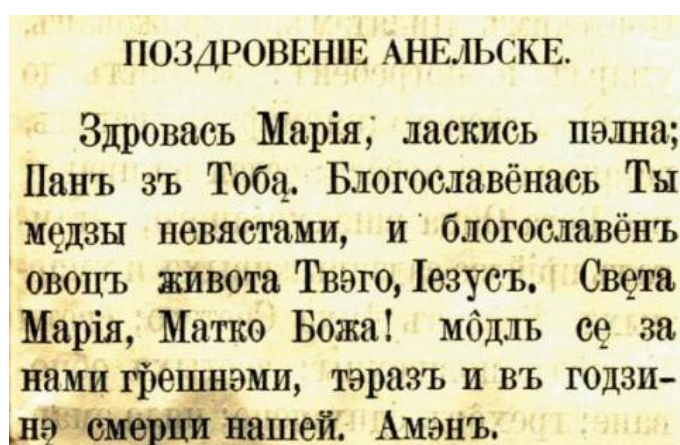
Innym bardzo istotnym czynnikiem są kulturowo-religijne uwarunkowania funkcjonowania poszczególnych pism. Jak pisze Diringer [13] „alfabet wynika z religii” – sami zauważamy, że tekst zapisany cyrylicą/grazdanką wywołuje skojarzenia z prawosławnym chrześcijaństwem wschodnim, alfabet łaciński kojarzył się do niedawna w Europie Wschodniej z chrześcijaństwem zachodnim (zwłaszcza katolicyzmem), pismo arabskie kojarzy się z islamem, hebrajskie – z judaizmem, pisma Azji Południowej – z buddyzmem, braminizmem i hinduizmem, a pismo chińskie – z konfucjanizmem. Dobór i przyporządkowanie grafii jakiemuś językowi oznacza często przywiązanie go lub wzmocnienie przywiązania do pewnego kręgu kulturowego. Bywa tak, iż zbliżone odmiany języka stają się odrębnymi językami właśnie za przyczyną (za)stosowania odmiennych systemów pisma: jako przykłady podać można [serbski](#) i [chorwacki](#), [hindi](#) i [urdu](#), [chiński](#) i [dungański](#), a w przeszłości [rumuński](#) czy [mołdawski](#).

DUNGANIE to potomkowie chińskojęzycznych muzułmanów [Hui](#), którzy przyby(wa)li i osiedlili się w dzisiejszym Kirgistanie i Kazachstanie – pod wpływem izolacji oraz przyjęcia w grafice dungańskiej alfabetu rosyjskiego, język ich zmienił się znacznie w stosunku do pierwotnych dialektów chińskich i obecnie traktowany jest jako osobny etnolekt.

ZOBACZ nagranie w języku dungańskim [TUTAJ](#).

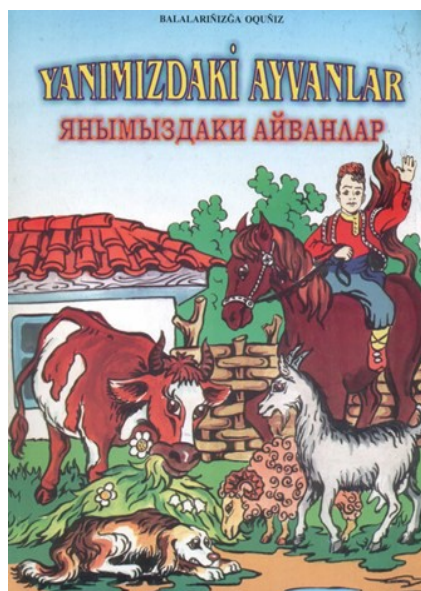
Przywódcy państw narodowych wykorzystywali zmiany systemów graficznych jako element inżynierii mającej na celu związanie posługujących się nimi społeczeństw z innymi kręgami cywilizacji, jak np. decyzja tureckiego przywódcy M. K. Atatürka o całkowitym przejściu tureckiego na łaciński z opartego na arabskim alfabetu i jedno-

czesnym oczyszczeniu języka z licznych arabizmów, czy też wcześniej omówiona zmiana pisma w przypadku języka mongolskiego. Zmiany te miały mówiące tymi językami społeczeństwa przeorientować cywilizacyjnie odpowiednio na Europę Zachodnią (Turcja) oraz na Związek Radziecki (Mongolia). Warto przypomnieć, iż po upadku Powstania Styczniowego władze rosyjskie zamierzały administracyjnie zmienić zapis *polszczyzny* z alfabetu łacińskiego na cyrylicę, co oczywiście na długo zmieniłoby kulturową orientację Polaków-obywateli Imperium Rosyjskiego, a niewykluczone, że polski znalazłby się po pewnym czasie wśród języków zagrożonych (zob. *artykuł Adama Tycnera* i zaczerpnięty stamtąd tekst modlitwy *Zdrowaś Mario* w zmienionym na cyrylicę zapisie):

Tekst modlitwy *Zdrowaś Mario* w zmienionym na cyrylicę zapisie [14]

Charakter polityczny mają często również decyzje dotyczące grafizacji języków mniejszościowych w państwach wielonarodowościowych. Jak wspomniano w rozdziale *Wielojęzyczność i kontakty językowe*, w Związku Radzieckim – w ramach tzw. leninowskiej polityki językowej – w latach 1920-tych zbiorowo tworzone alfabet dla dotychczas niepiśmiennych języków oparte na alfabecie łacińskim, po to tylko by pod koniec lat 1930-tych – już jako element tzw. stalinowskiej polityki językowej w ZSRR – dla większości tych (samyh) języków wprowadzić zapis oparty na alfabie-

Książka dla dzieci w języku krymskotatarskim opublikowana w dwóch alfabetych (ze zbiorów T. Wicherkiewicza).

cie rosyjskim (graždance). Po tych manipulacjach z systemami graficznymi niektóre z języków byłego Związku Radzieckiego do tej pory nie mogą zdecydować się jednoznacznie na wybór grafiki. Przykładem może być uważany za zagrożony język krymskotatarski (używany jako rdzenny na Krymie wchodzącym w skład Ukrainy, oraz w środkowoazjatyckich państwach byłego ZSRR). Na ilustracji powyżej książeczka z opowiastkami dla dzieci, która stosuje jednocześnie zapis języka krymskotatarskiego w łacinie i graždance.

Na wzór radziecki, po roku 1951, władze Chińskiej Republiki Ludowej postanowiły doprowadzić do grafizacji wielu niepiśmiennych wcześniej języków mniejszości narodowych. Co charakterystyczne, dla żadnego z nie-chińskich języków nie przyjęto ideograficznego systemu pisma chińskiego – pozostawiając poszczególne pisma w kręgach kulturowo-religijnych wyrażanych przez inne tradycyjne systemy pisma, lub tworząc nowe pisma oparte na uzupełnionym/rozszerzonym alfabecie łacińskim lub też na alfabecie fonetycznym (np. IPA). Wielograficzną tradycję ludów zamieszkujących Chiny ilustrują m.in. chińskie banknoty, gdzie umieszczono napisy w ideogramach chińskich i łacińskiej transliteracji *pinyin*, a u dołu rewersów również w pismach: staromongolskim, tybetańskim, opartym na arabskim *ujgurskim*, oraz znacznie zmodyfikowanym piśmie języka *zhuang* (opartym na uzupełnionym o znaki IPA alfabecie łacińskim).

Rewers banknotu dziesięciojuanowego z Chińskiej Republiki Ludowej

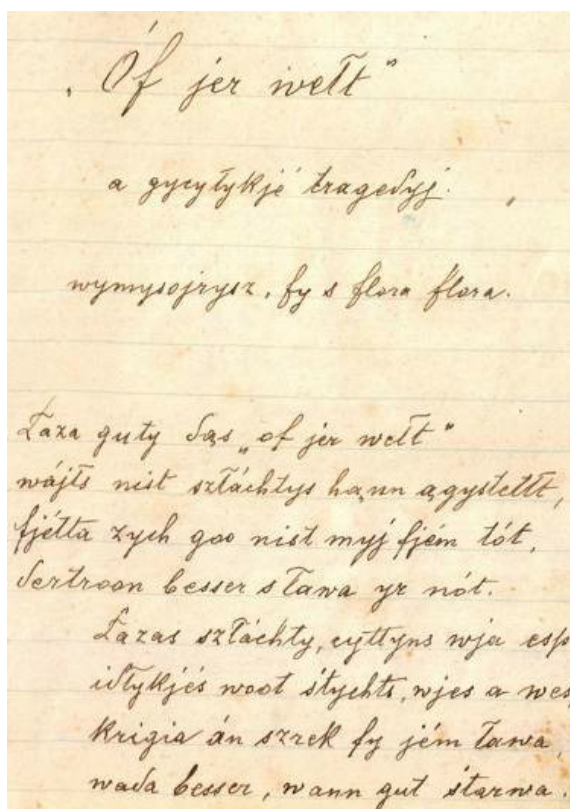
Graficzna obecność języka mniejszości w krajobrazie językowym może sprawić, iż posługująca się nim grupa mniejszościowa staje się zauważalnym, ważnym elementem lokalnej kultury w rzeczywistym wymiarze np. administracyjnym czy geograficznym. Oto fotografia z uroczystości świętowanego umieszczenia w 2007 r. pierwszego w historii dwujęzycznego znaku drogowego u wjazdu do kaszubskiej wsi Szymbark/Szimbarck w województwie pomorskim. W ostatnich latach obserwuje się znaczny wzrost lokalnego prestiżu języka **kaszubskiego**, co wyraża się również w coraz powszechniejszej jego obecności w krajobrazie językowym regionu.

ZALETY I KORZYŚCI

W opinii samej społeczności posługującej się językiem rzadziej używanym stworzenie dlań i wprowadzenie do użytku systemu pisma może:

- podnieść jego prestiż i uczynić (bardziej) widzialnym (=obecnym) w życiu publicznym;
- pomóc zachować (=zapisać) ważne elementy rodzimej kultury, jak np. literatura ustna;
- ułatwić nauczanie, a przez to zwolnić proces porzucania języka;
- ułatwić dostęp jego użytkowników do kultury globalnej, w tym popularnej.

Pierwsza strona rękopisu poematu Floriana Biesika
Óf jer welt w języku wilamowickim [15]

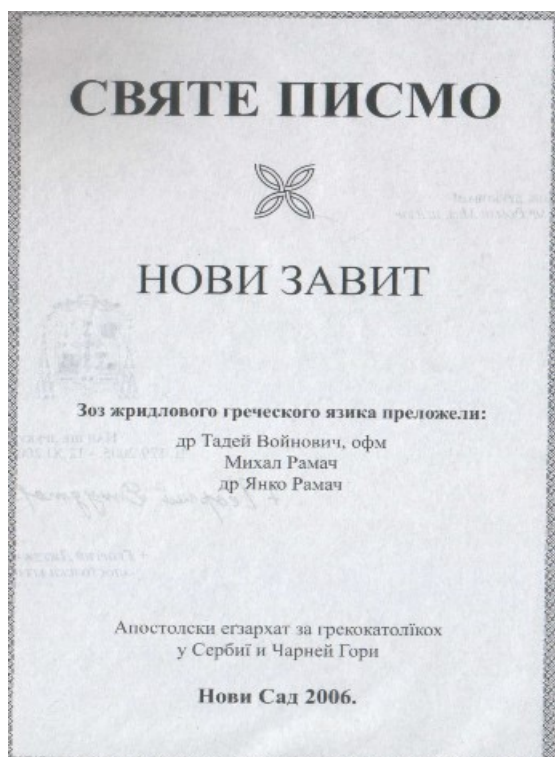
Stworzenie pisanej odmiany zagrożonego języka służyć może udokumentowaniu istotnych elementów lokalnej, ludowej, ustnej do tej pory kultury. Jako przykład służyć może próba stworzenia literackiej odmiany języka **wilamowickiego** (=wilamowskiego) przez Floriana Biesika w latach 1920-tych. Wilamowice to miasteczko w południowej Polsce, którego kilkadziesiąt mieszkańców wciąż posługuje się ginącym, archaicznym językiem wywodzącym się z XIII-wiecznej odmiany średnio-wysoko-niemieckiego.

Oto pierwsza strona rękopisu poematu, w którym Biesik opisał m.in. kulturę materialną i niematerialną rodzi-
mych Wilamowic.

W ostatnich latach próby rewitalizacji języka wilamowickiego obejmują m.in. jego ponowną grafizację i umieszczanie w lokalnym krajobrazie językowym. Oto fotografia przedstawiająca tablicę u wjazdu do Wilamowic.

Tablica wjazdu do Wilamowic. Fot. Alfred F. Majewicz

Strona tytułowa wydania *Nowego Testamentu* w języku rusińskim z Wojwodiny

Podniesieniu prestiżu zagrożonego języka mniejszościowego może również służyć wydanie – najlepiej w przyjętym standardzie literackim – dzieł tzw. literatury podstawowej, do których w pewnych kręgach cywilizacyjnych należy np. tekst *Biblii*.

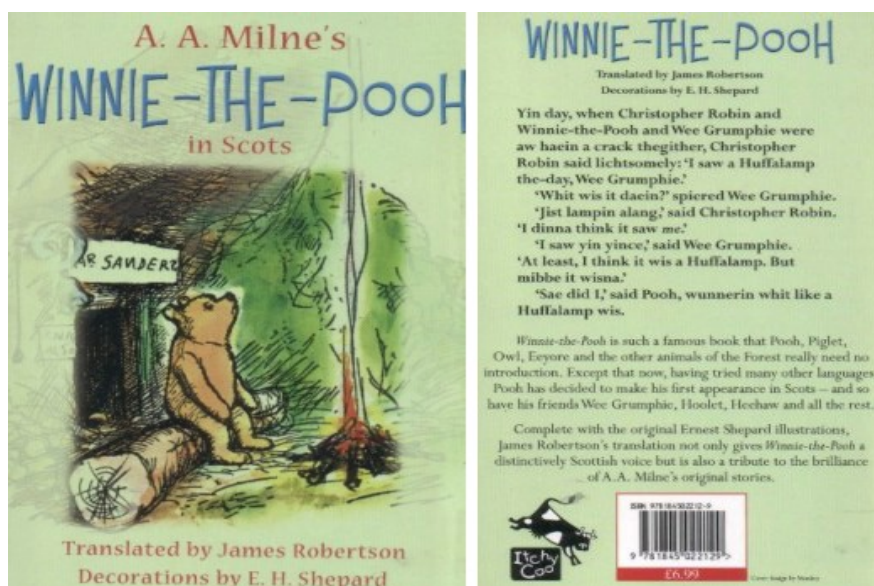
Oto strona tytułowa wydania *Nowego Testamentu* w języku Rusinów z Wojwodiny (autonomiczna prowincja w Serbii), które z pewnością przyczyniło się do wzmocnienia poczucia językowej i kulturowo-religijnej tożsamości tej diasporowej społeczności.

Dla wielu zagrożonych w swej egzystencji i przekazie międzypokoleniowym społeczności językowych ważne jest widoczne w postaci graficznej świadectwo żywotności języka – co polega m.in. na udostępnieniu (młodym) czytelnikom pisanej/wydanej wersji dzieł klasyki literatury światowej, coraz częściej obejmujących również literaturę popularną.

Nie byłoby to możliwe bez standaryzacji odmian pisanych takich języków, a jako przykłady mogą posłużyć edycje następujących utworów:

- wydanie klasycznej pozycji angielskojęzycznej literatury dla dzieci i młodzieży *Winnie-the-Pooh* (*Kubuś Puchatek*) A. A. Milne’a w standardowej pisowni języka *scots*, cieszącego się w Wielkiej Brytanii bardzo niskim prestiżem – co w zamyśle wydawców miało nie tylko podnieść prestiż tego języka, ale również dostarczyć szanowanego w skali ogólnonarodowej dydaktycznego tekstu literackiego.
- wydania takich dzieł mniej lub bardziej popularnej klasycznej literatury dziecięcej, jak np. *Le Petit Prince* (*Mały Książę*) A. de Saint-Exupéry czy *Asterix* R. Goscinny’ego i A. Uderzo. Oto wydania tych pozycji, stanowiące pierwsze w historii popularne wydania literackie w językach: *molizańsko-chorwackim* południowosłowiańskiej odmianie używanej przez ok. 3 tysiące osób w 3 wsiach włoskiej prowincji Molise) i *mirandyjskim* (jedynym rdzennym języku mniej-

szościowym Portugalii, używanym przez ok. 5 tysięcy mieszkańców miasteczka Miranda de Douro na północnym wschodzie).

Okładka scotsjęzycznego wydania *Kubusia Puchatka* A.A. Milne'a

Okładki wydań *Małego księcia* w języku molizańsko-chorwackim i *Asterixa Galla* w języku mirandyjskim

Dla coraz większej liczby języków zagrożonych istnieniem zatem odmiany/normy pisanej staje się więc subiektywnym lub obiektywnym warunkiem zachowania tożsamości językowej.

SPRAWDŹ SIĘ!

Sprawdź się [tutaj](#), zobacz, ile już wiesz lub czego możesz się jeszcze dowiedzieć z Księgi wiedzy Języków w niebezpieczeństwie.

Przypisy

- [1] Majewicz, Alfred F. 1989. Języki świata i ich klasyfikowanie. Warszawa: PWN.
- [2] Jansen, Hans. 1969. Sign, Symbol and Script: An Account of Man's Efforts to Write. New York: Putnam's Sons. 44-45
- [3] Sampson, Geoffrey 1985. Writing Systems. A linguistic introduction. London: Hutchinson.
- [4] Vakhtin, N. B. 1991. The Yukagir language in sociolinguistic perspective. Stęszew: International Institute of Ethnolinguistic and Oriental Studies.
- [5] Kuriłow, G.N. 1987. Букварь для первого класса юкагирских школ ('Elementarz do pierwszej klasy szkół jukagirskich'). Jakuck.
- [6] Fischer, Steven Roger. 2003. A History of Writing. London: ReaKtion Books.
- [7] Gaca, Maciej. 1997. Literatura piktograficzna Naxi (Chiny Południowe). Stęszew: International Institute of Ethnolinguistic & Oriental Studies.
- [8] Pismo rongo-rongo. Źródło: <http://www.rapa-nui.net>
- [9] Fischer, Steven Roger. 1997. Rongorongo: The Easter Island Script: History, Traditions, Texts. Oxford Studies in Anthropological Linguistics 14.
- [10] Język czirokeski. Nagłówek
strony: http://www.languagegeek.com/rothinonhsonni/tsalagi/tsa_syllabarium.html
- [11] Język hare. Nagłówek
strony: http://www.languagegeek.com/dene/kashogotine/north_slavey.html
- [12] Mühlhäusler, Peter. 1990. "Reducing' Pacific languages to writing", w: John Joseph & Taylor Talbot (red.) Ideologies of Language. London: Routledge. 189-205.
- [13] Diringer, David. 1972. *Alfabet czyli klucz do dziejów ludzkości*. Warszawa: PIW.
- [14] Tycner, Adam. 2012. *Cyrylica nad Wisłą*. Źródło: <http://www.rp.pl/artukul/806286.html?print=tak&p=0>, ostatnia aktualizacja strony 04-02-2012 00:00
- [15] Biesik, Florian. *Ófjer wełt*. Źródło: <http://inne-jezyki.amu.edu.pl/Frontend/LanguageSource/Details/198>

Dowiedz się więcej

- Bouquiaux, Luc & Jacqueline M.C. Thomas. 1992. *Studying and Describing Unwritten Languages*. SIL International.
 - Coulmas, Florian. 2003. *Writing Systems. An introduction to their linguistic analysis*. Cambridge University Press.
 - Lüpke, Friederike. 2011. „Orthography development”, w: Peter K. Austin & Julia Sallabank (red.) *The Cambridge Handbook of Endangered Languages*. Cambridge University Press. 312-336.
 - Yule, George. 2010. *The study of language*. Cambridge University Press.
 - Vaux, Bert & Justin. Cooper 1999. *Introduction to Linguistic Field Methods*. Lincom Europa.
- Strona o sylabariuszu czirokeskim:
http://www.languagegeek.com/rothinonhsonni/tsalagi/tsa_syllabarium.html

Rozdział 10. Dokumentacja języków

Autor: Katarzyna Klessa

Czym jest dokumentacja języków, jak to się robi i dlaczego to ważne?

Jedną z ważnych dla ludzi potrzeb jest zachowanie pamięci o najbardziej istotnych momentach i osiągnięciach w ich życiu oraz przekazanie następnym pokoleniom wiedzy o czasach, w których żyli, o kulturze i cywilizacji. Przez setki lat ludzie wypracowali szereg sposobów przekazywania wiedzy z pokolenia na pokolenie drogami tradycji i kultury ustnej oraz pisanej. Dzięki temu mamy teraz dostęp do informacji o odległych w czasie wydarzeniach historycznych i możemy prześledzić rozwój kultur, w tym rozwój języka. Wyjątkiem są dźwięki języka, gdyż jeszcze nie tak dawno nie było możliwości ich zapisywania w trwałej formie: **pierwsze nagrania** ludzkiego głosu, których możemy dziś posłuchać, pochodzą z drugiej połowy XIX wieku. Są one więc stosunkowo „młode” w porównaniu z najstarszymi zabytkami języka pisanego, które datujemy na czasy przed naszą erą.

W tym rozdziale przyjrzymy się kwestiom związanym z zachowywaniem i wykorzystywaniem informacji o językach. Szczególną uwagę zwrócimy na języki zagrożone i zastanowimy się nad przyczynami, dla których zasługują one na specjalne traktowanie.

PO CO DOKUMENTOWAĆ JĘZYKI ZAGROŻONE?

- aby zachować dziedzictwo kulturowe ludzkości;
- aby przechować w pamięci wydarzenia ważne dla danej społeczności, rodziny czy pojedynczego człowieka;
- aby poprzeć teorie językoznawcze przykładami z codziennego użycia różnych języków;
- aby badać naturę kontaktów językowych [1];
- dokumentacja ułatwia rewitalizację języków zagrożonych.

Dokumentacja języków obejmuje gromadzenie, przetwarzanie i przechowywanie danych językowych – na przykład w postaci tekstów, list pojedynczych słów lub fraz, nagrań rozmów, filmów... I choć języki są dokumentowane od stuleci, to nowe tech-

nologie dostępne obecnie, wykorzystywane także w językoznawstwie, doprowadziły do sporych zmian w tej dziedzinie. Dziś językoznawstwo dokumentacyjne to nowy, „modny” dział językoznawstwa skupiający badaczy o wielu różnych profilach zawodowych i zainteresowaniach: niektórzy podróżują w najdalsze zakątki świata, żeby zbierać dane dla mniej znanych i mniej używanych języków, inni rozwijają nowe metody przetwarzania i przechowywania danych multimedialnych, a jeszcze inni używają zdobyczy językoznawstwa dokumentacyjnego do rewitalizacji języków zagrożonych – na przykład poprzez tworzenie podręczników, słowników i innych materiałów edukacyjnych.

Jeśli zależy nam na zachowaniu choć części bogactwa języków zagrożonych, sprawa ich dokumentacji staje się niezwykle ważna i niecierpiąca zwłoki, ponieważ wiele z tych języków wkrótce bezpowrotnie wymrze.

THE LINGUISTS: przygoda z dokumentacją języków zagrożonych.

W roku 2008 dwóch amerykańskich językoznawców zajmujących się dokumentacją zagrożonych języków nakręciło film, w którym pokazują, jak interesująca, czasami dramatyczna, a czasami zabawna jest ich praca [2].

Na stronie www.pbs.org/thelinguists znajdziesz informacje na temat filmu „The Linguists” – „Językoznawcy” oraz inne materiały.

Zwiastun można również zobaczyć w serwisie YouTube [tutaj](#).

Warto podkreślić, że językoznawstwo dokumentacyjne nie koncentruje się wyłącznie na językach zagrożonych wymarciem, a liczne aspekty dokumentacji – na przykład techniki nagrywania mowy, transkrypcja wypowiedzi czy tworzenie **korpusów językowych** – są wspólne dla wszystkich języków. Tym niemniej małe, mniej zbadane, a przede wszystkim zagrożone języki, stawiają szczególne wyzwania – przede wszystkim pod względem ilości dostępnych danych. W przypadku dokumentacji „dużych” języków takich jak np. angielski, chiński, węgierski, polski czy hiszpański, możemy polegać na już istniejących danych i dość łatwo jest zebrać materiał do projektu dokumentacyjnego, wykorzystując książki, gazety, inne współczesne lub historyczne dokumenty (wiele z nich istnieje już w formie cyfrowej). Są też programy radiowe i telewizyjne, które bez problemu można pobrać z internetu, teksty publikowane na blogach, forach i w mediach społecznościowych, i tak dalej. Z racji tego, że mamy obecnie szeroki dostęp do komputerów, Internetu i urządzeń do nagrywania, ilość materiału językowego będącego do naszej dyspozycji szybko rośnie.

Sytuacja, z którą mamy do czynienia prowadząc dokumentację języków zagrożonych, bywa dalece odmienna: wiele z nich nie ma tradycji piśmienniczej, zatem dostępność tekstów pisanych w tych językach może być niewielka lub żadna. Ponadto takie języki mogą nie być używane w mediach, a ich użytkownicy często albo nie korzystają z Internetu, albo posługują się przy tym innym językiem. W takim wypadku językoznawcy zaczynają od zbierania tak dużej ilości danych językowych, jak to tylko możliwe, poprzez nagrywanie osób mówiących w zagrożonym języku. W idealnym przypadku, dokumentacja zawiera reprezentatywną próbkę języka: nagrania wielu użytkowników reprezentujących różne grupy wiekowe, płeć i pochodzenie. Nie zawsze jednak zrealizowanie takich celów jest możliwe, gdyż ilość użytkowników danego języka może być niewielka i/lub są to tylko starsze osoby.

Kolejną, po liczbie mówców i ilości danych językowych, ważną w dokumentacji kwestią jest współpraca między badaczami chcącymi udokumentować język a **społecznością jego użytkowników**. Dokumentacją języków zajmują się często osoby z zewnątrz, a nie członkowie tej społeczności. Nierzadko nie znają one biegle badanego języka, więc do komunikacji z lokalną społecznością posługują się innym językiem, np. angielskim. To czasem sprawia, że powstałe sytuacje komunikacyjne nie są do końca naturalne. Badacze mogą nie znać niuansów obyczajów czy też społecznie i kulturowo przyjętych zasad zachowania, więc niekiedy mogą zostać odebrani przez społeczność jako osoby niegrzeczne czy protekcyjne. Dlatego zawsze lepiej jest, aby w zespole zajmującym się dokumentacją języka znalazły się osoby należące do społeczności jego użytkowników. Nie tylko poprawi to jakość samej dokumentacji – w grę wchodzi też podstawowe wartości etyczne. W końcu mamy do czynienia z elementami autentycznych doświadczeń życiowych tych osób! Dla badacza nagranie starszego człowieka opowiadającego o swoim dzieciństwie to czasem tylko “dane językowe”, podczas gdy dla członka społeczności językowej – na przykład wnuka tego mężczyzny – takie nagranie może być bardzo osobistą rodzinną pamiątką.

Prace dokumentacyjne w Wilamowicach, zdj. z languagesindanger.eu (archiwum T. Wicherkiewicza).

Praca związana z dokumentacją języków jest więc trudnym i długotrwałym procesem, który wymaga od zaangażowanych w nią osób specyficznej uwagi, nawiązywania nowych kontaktów, integrowania się z lokalną społecznością, poznawania jej zwyczajów i kultury, podjęcia wysiłku związanego z podróżami. Czasem dopiero po wieloetapowych przygotowaniach można rozpocząć właściwe prace dokumentacyjne.

UDOKUMENTUJ JĘZYK LUB DIALEKT

Zajrzyj do działu [Co możesz zrobić? - dokumentuj język lub dialekt](#) na stronie languagesindanger.eu. Posłuchaj Tymoteusza Króla, który opowiada o swoich doświadczeniach przy dokumentacji wilamowickiego – jednego z najmniejszych języków mniejszościowych Polski.

Pomyśl o jakimś małym języku lub dialekcie ze swojego regionu – czy słyszałaś/-eś o nagraniach, programach telewizyjnych czy książkach w tym języku lub o nim?

Więcej niż wyrazy i zdania

We wstępnej definicji podanej na początku rozdziału wspomnieliśmy o trzech elementach dokumentacji języków: **gromadzeniu** (nagrywaniu, robieniu zdjęć, zbieraniu tekstów pisanych itd.), **przetwarzaniu** (analizie, systematyzacji, transkrybowaniu, tłumaczeniu itd.) i **przechowywaniu** (archiwizacji) danych. Te trzy części składowe dokumentacji można potraktować jako kolejne kroki. Na przykład najpierw nagrywamy wyrazy, potem je tłumaczymy i analizujemy, a rezultat – np. lista wyrazów czy słownik – jest przechowywany później w formie elektronicznej albo na papierze. W praktyce jednak te trzy kroki są bardziej złożone i czasem mogą się na siebie nakładać: na przykład transkrybowanie (zapisywanie) materiału z języka mówionego można uznać za przykład aktywności należącej zarówno do obszaru gromadzenia, jak i przetwarzania danych, a czasem nawet jako sposób ich przechowywania. Ponadto trzeba patrzeć wprzód już przed rozpoczęciem pracy i zastanowić się nad możliwymi sposobami analizy i archiwizacji danych. Na przykład językoznawcy zainteresowani dźwiękami jakiegoś języka mogą najpierw nagrać jego próbki, potem przeanalizować je, by ustalić zasady fonetyczne obowiązujące w tym języku, a następnie zebrać więcej materiału w sposób bardziej świadomy i celowy. Fonetycy mogą też mieć odmienne oczekiwania w stosunku do danych językowych, niż np. badacze kultury i tradycji. Niemniej jednak uważa się, że należy starać się zachować rozróżnienie między gromadzeniem a analizą danych. Ten sam zestaw danych źródłowych (nazywanych też „surowymi”, ang. *raw data*) – o ile jest właściwie skonstruowany – może służyć za materiał bazowy dla różnego rodzaju analiz przeprowadzanych przez naukowców

specjalizujących się w różnych dziedzinach: językoznawców, kulturoznawców, socjologów, psychologów, historyków czy geografów. Jednych będą przede wszystkim interesowały zjawiska językowe (np. struktury składniowe, cechy dźwięków), a innych – relacje społeczne odzwierciedlane w materiale (np. role pełnione przez różnych użytkowników w danej społeczności). Wszyscy zastosują do swoich badań odrębne metody, ale będą pracowali na tych samych danych. Na dokumentację języków można zatem z powodzeniem spoglądać jako na pole otwierające możliwości dla współpracy interdyscyplinarnej.

Taka perspektywa doprowadza nas do szerszego spojrzenia na to, co jest przedmiotem dokumentacji języków. Bardziej niż na gromadzeniu słów i zdań, powinniśmy koncentrować się na dokumentowaniu tradycji i praktyk językowych danej społeczności, które można obserwować na co dzień. Wspomniane praktyki i tradycje objawiają się poprzez [3] [4]:

- **zachowania językowe:** codzienne rozmowy, użycie języka w kontaktach między członkami społeczności, zwyczaje i tradycje językowe;
- **świadomość językową:** to, co mówcy wiedzą na temat swojego języka i co potrafią wyjaśnić na temat jego struktury i zasad nim rządzących; innym interesującym aspektem świadomości językowej są ideologie językowe użytkowników – to, co właściwie sądzą o własnym języku: czy warto go zachować i co zrobić, żeby utrzymać go przy życiu (np. czy dziadkowie rozmawiają w języku zagrożonym z wnukami?).

W oparciu o te definicje możemy stwierdzić, że celem dokumentacji nie jest jedynie nagrywanie dźwięków języka czy kolekcjonowanie komunikatów pisanych jako takich. Kluczowym jest założenie, że przedmiotem rejestracji są **wydarzenia komunikacyjne** [3] [5]. Wydarzenie komunikacyjne obejmuje więcej aniżeli np. tylko samą wypowiedź, a żeby je zrozumieć, będziemy potrzebowali szerszej informacji na temat okoliczności, kontekstu sytuacyjnego, użytych gestów, wyrazów twarzy, obecności osób trzecich czy przedmiotów używanych podczas nagrywania.

Dane i metadane

Metadane można zdefiniować krótko jako „dane opisujące inne dane” lub nawet prościej: „dane o danych”.

Na przykład podstawowym typem danych dla fonetyka będą przeważnie dane akustyczne z pliku dźwiękowego oraz ich transkrypcje. Towarzyszące im metadane zawierać będą różne typy informacji o mówcach (takie jak: płeć, wiek, miejsce pochodzenia, stan zdrowia, sytuacja rodzinna i socjalna), warunki towarzyszące nagraniu (otoczenie, odgłosy w tle), właściwości techniczne (sprzęt, oprogramowane, jakość), nazwiska autorów itd.

Rozróżnienie na dane i metadane nie zawsze jest jednak oczywiste: metadane mogą stać się danymi i na odwrót, w zależności od rodzaju badania. Odwołując się do naszego przykładu fonetyka, może on przyjąć informacje o miejscu pochodzenia danych za dane same w sobie w przypadku, kiedy ma za zadanie zbadać regionalne wersje wymowy jakiejś głoski. Jeśli ten sam korpus będzie analizował antropolog, uwaga skupi się na opisie stosunków rodzinnych, które w konsekwencji z metadanych zmieniają się w dane.

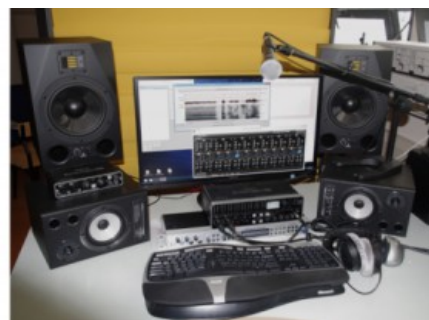
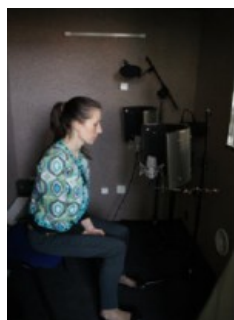
Wybrane metody dokumentacji języków

Dokumentacja zachowań komunikacyjnych i języka w użyciu

Do około połowy XX wieku lingwiści rozumieli dokumentację języków przede wszystkim jako tworzenie ich gramatyk, spisywanie słowników, zbieranie tekstów (najlepiej bajek i innych tekstów pisanych prozą). Prace dokumentacyjne tego typu przeprowadzano już w XVIII i XIX wieku, a jej wyniki służą językoznawcom do dziś. Dla przykładu, [tutaj](#) możesz posłuchać **nagrania** (2013) i popatrzeć na **transkrypt i tłumaczenie bajki** udokumentowanej pierwszy raz w **1895** r. przez Stefanię Ulanowską [6].

Dziś jednak czujemy, że w dokumentacji starego typu czegoś brakowało. Czegoś, co było trudne, jeśli nie niemożliwe do udokumentowania tam, gdzie jedyną metodą dokumentacji było spisywanie i rysowanie. Jak już wcześniej wspomnieliśmy, dokumentacja języków to nie tylko opis poszczególnych obszarów gramatyki czy słownictwa – jej sedno stanowi dokumentowanie języka w jego naturalnym środowisku, razem z opisem użytkowników, ich wzajemnych relacji i sytuacji, w których się znajdują. Z drugiej strony, przyglądając się jakości technicznej nagrań, musimy przyznać, że najlepszy jakościowo dźwięk powstaje w specjalnie zaadaptowanej kabinie w studiu nagraniowym, a nie w naturalnym dla języka środowisku. W studiu można kontrolować i minimalizować hałasy oraz precyzyjnie ustawiać i regulować pozycję mikrofonu czy kamery przed rozpoczęciem nagrania, tak żeby uchwycić nawet najbardziej subtelne detale. Tego typu nagrania są szczególnie cenne dla analiz systemów dźwiękowych języków, co tłumaczy, dlaczego kabiny studyjne znajdziemy w wielu zakładach fonetycznych uniwersytetów i laboratoriach badawczych (przykładową listę takich placówek znajdziesz [tutaj](#)).

Dokumentacja języków wymaga kompromisu między kontrolą jakości a dążeniem do zachowania naturalności wypowiedzi. Nie da się niestety uchwycić najbardziej naturalnych sytuacji komunikacyjnych w sztucznych warunkach studia nagraniowego. Mówcy często chętniej uczestniczyliby w nagraniach w bardziej swobodnych, domowych okolicznościach. Szczególnie tyczy się to osób starszych, które w przypadku ję-

Nagrywanie w kabinie studia nagrań, pracujący zespół laboratorium, wyposażenie studia Laboratorium Zakładu Psycholingwistyki UAM w Poznaniu. Fot. (z lewej i w środku): Agnieszka Czoska i (z prawej) Maciej Karpiński.

zyków poważnie zagrożonych wymarciem są niejednokrotnie ich ostatnimi żyjącymi użytkownikami. Z kolei nagrywanie mowy poza studiem musi pociągać za sobą trudności w osiągnięciu wysokiej jakości – nawet jeśli używamy bardzo dobrych urządzeń. Kiedy siedzimy w pokoju i rozmawiamy, przeważnie nie zwracamy uwagi na dźwięki w tle, ale gdybyśmy wnikliwie posłuchali nagrania naszej rozmowy okazałoby się, że oprócz wypowiedzi całkiem wyraźnie słychać w nim tykający zegar, brzęczącą lodówkę czy inne dźwięki tła.

ĆWICZENIE ZE SŁUCHU

Posłuchaj nagrania zawierającego wypowiedzi w języku teop: [kliknij tutaj](#).

W jakich warunkach przeprowadzono nagranie? Jakie dźwięki słyszysz w tle?

Znajdź teop na [Interaktywnej Mapie](#) i dowiedz się więcej o tym języku i o nagraniach z ćwiczenia powyżej!

Podczas nagrywania – nawet jeśli odbywa się ono w swobodnej atmosferze – ludzie przeważnie zwracają baczniejszą uwagę na to, jak mówią, a przez to zmieniają swoje zachowania językowe i ich mowa może zmieniać się w dość nieprzewidywalny sposób. Może ona na przykład stać się mniej lub bardziej oficjalna czy poprawna politycznie, co będzie odzwierciedlać się także w parametrach fonetyczno-akustycznych wypowiedzi takich jak tempo, intonacja, intensywność, pauzy itp. Warto w tym kontekście przywołać tzw. **Paradoks Obserwatora**.

PARADOKS OBSERWATORA

„Celem badań językoznawczych prowadzonych w danej społeczności ma być ustalenie, jak ludzie rozmawiają ze sobą wtedy, gdy nikt ich systematycznie nie obserwuje. Ale takie dane możemy pozyskać tylko przez systematyczną obserwację” [7].

William Labov (1972). *Sociolinguistic Patterns*, str. 209.

Często badania są zaplanowane tak, żeby zdobyć wiedzę o różnych stylach i stopniach spontaniczności mowy. Dla języków „dużych” i dobrze udokumentowanych istnieją już liczne gotowe korpusy nagrań, takie jak zarejestrowane programy telewizyjne czy przemowy parlamentarne. Jednak, jak nietrudno się domyślić, komunikacja przed kamerami, w studyjnym świetle i przy użyciu mikrofonów może mieć dość specyficzny charakter, odzwierciedla tylko pewien rodzaj zachowań językowych charakterystycznych dla publicznych wystąpień, często wcześniej wyreżyserowanych.

Ciekawym przykładem pozyskania mowy niemalże w pełni spontanicznej jest baza JST/CREST [8]. Ta baza danych składa się z szeregu podzbiorów, z których jeden uzyskano tak, że ochotnikom udostępniono małe przenośne nagrywarki, które rejestrowały wypowiedzi tych osób podczas codziennych czynności (w pracy, domu czy szkole) przez stosunkowo długi okres czasu (np. kilka miesięcy). Uczestnicy mogli w każdym momencie wyłączyć urządzenie albo zdecydować, że dana partia nagrania ma być wyłączona z badań. Eksperymentatorzy założyli, że po pewnym czasie ochotnicy oswoją się z urządzeniem tak, że przestaną zwracać uwagę na to, że w ogóle są nagrywani, co sprawi, że ich zachowania językowe staną się bardziej (lub nawet całkowicie) spontaniczne. Potencjalna wada tej metody polega na tym, że nagrania zbierane są w różnych miejscach, gdzie nie zawsze można przewidzieć poziom hałasu, co utrudnia kontrolę nad jakością. Nieprzewidywalny jest też inwentarz słownictwa i struktur składniowych stosowanych przez uczestników, co pociąga za sobą trudności w porównywaniu realizacji wypowiedzi pochodzących od różnych osób. Kolejne wyzwanie dotyczy metadanych: ciężko prowadzić rejestr wszystkich sytuacji, w których nagrywanie się odbywało i zebrać informacje na temat sytuacji komunikacyjnej (kontekst, ilość osób mówiących w nagraniu itp.). Do tego dochodzą rzecz jasna kwestie związane z prawami autorskimi, ochroną danych osobowych wszystkich nagranych osób, a nie tylko ochotnika, który świadomie zgodził się na nagrywanie (zob. też niżej sekcję: *Problemy prawne i etyczne*).

Metodą pośrednią pomiędzy dokumentowaniem mowy spontanicznej a pozyskiwaniem danych według wcześniej ustalonego schematu może być zaprojektowanie scenariusza nagrania rozmowy, jej tematyki czy określonego zadania dla rozmówców. Pozyskane w ten sposób konwersacje określa się mianem „dialogów zadaniowych”.

Uczestnicy takich dialogów często koncentrują się na otrzymanym zadaniu do tego stopnia, że przynajmniej częściowo odrywają uwagę od faktu, że są znajdując się w nie do końca naturalnym środowisku studia nagraniowego. Dla przykładu, część *Korpusu języka mówionego Uniwersytetu w Kilonii* [9] stworzono tak, że dwu osobom pokazano dwa różne tygodniowe rozkłady zajęć i poproszono, by osoby te umówiły się przez telefon na spotkanie w terminie, który by im obu odpowiadał. W rezultacie uzyskano dość spontaniczne rozmowy, ale z ograniczonym i raczej przewidywalnym inwentarzem słownictwa. Istnieją także korpusy nagrań zawierające nagrania dialogów zadaniowych w języku polskim, np. *PoInt* – baza zawierająca nagrania mowy na potrzeby badania intonacji w języku polskim, m.in. nagrania dialogów, w których mówcy realizowali zadania z mapą (ang. *map-task*), polegające na objaśnieniu trasy dotarcia do określonego miejsca wg specjalnie przygotowanej mapy [10].

ZADANIE

Zastanów się, jaki scenariusz nagrania pozwoliłby na uzyskanie dobrej jakości plików audio i wideo zawierających ustną komunikację bez znacznej utraty spontaniczności mowy pomiędzy:

- dziećmi,
- osobami starszymi.

UWAGA: Potencjalnych scenariuszy może oczywiście być wiele.

Dokumentacja zagrożonych języków w warunkach terenowych: język yurakaré (z lewej, fot. Sonja Gipper & Consejo Educativo del Pueblo Yurakaré) i tahuatański (z prawej, fot. Gabriele Cablitz).

W przypadku języków zagrożonych i języków mniejszości wybór materiału jest często bardzo ograniczony ze względu na mniejszą liczbę użytkowników języka, przez co każdy rodzaj danych może stanowić cenne źródło informacji, nawet dane niedoskonałe jakościowo czy niekompletne. Warto jednak pamiętać, że aby łatwiej było pro-

wadzić kolejne analizy i tworzyć opisy języków w przyszłości, dane należy opracowywać skrupulatnie i z rozwagą, a nie “(bez pojęcia) zbierać stosy danych, nie myśląc ich o strukturze i późniejszej analizie”, jak ujął to Nikolaus Himmelman (w tłumaczeniu z angielskiego RW) [11]. Innymi słowy, jeśli masz dostęp do języka zagrożonego (np. dialektu Twojej babci), możesz oczywiście wykonać nagranie smartfonem, następnie wrzucić je na YouTube czy do innego serwisu i na tym zakończyć (jeśli posurfujesz trochę w Internecie, przekonasz się, że wielu ludzi właśnie tak robi). Nie jest to jednak metoda najlepsza. Tak naprawdę tylko nieco większym nakładem sił możesz wykonać pracę, która przyniesie znacznie więcej pożytku dla Ciebie oraz innych osób.

Dokumentacja tego, co wiedzą użytkownicy języka

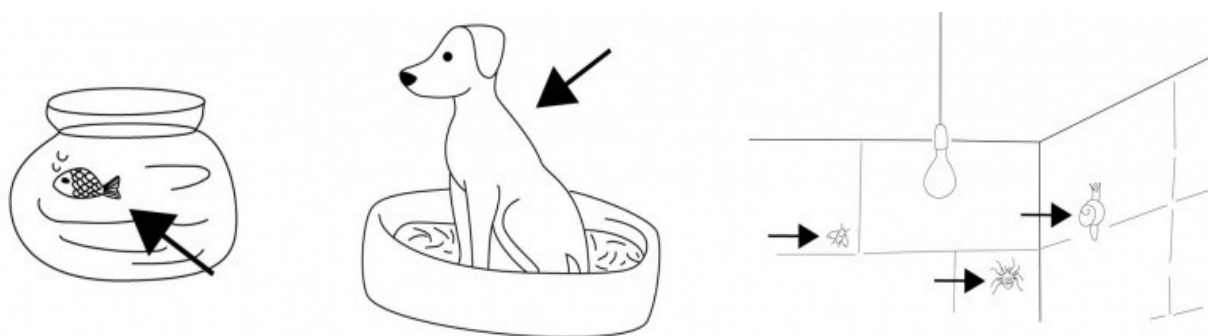
Choć dokumentacja języka w jego naturalnym środowisku jest niezwykle istotna, to często nie wystarcza ona do uzyskania kompletnego obrazu tego języka. To dlatego, że użytkownicy zawsze wiedzą o języku dużo więcej, niż można wywnioskować na podstawie ich zachowań językowych. Zakres słownictwa i struktur gramatycznych używanych podczas spontanicznych konwersacji czy wywiadów zależy od tematu rozmowy i przeważnie odzwierciedla to, jakich środków językowych mówcy używają najczęściej w codziennych sytuacjach. Rzadsze słowa i konstrukcje językowe mogą się w ogóle nie pojawić podczas nagrywania, nawet przy wielogodzinnych sesjach nagraniowych spontanicznych rozmów. Jeśli dokumentacja jakiegoś języka opiera się tylko na takim materiale, zestaw udokumentowanych środków językowych będzie zawsze do pewnego stopnia przypadkowy. Na przykład jeśli nagrasz rozmowę o tym, ile dzieci jest w której rodzinie i ile mają lat, na nagraniu pojawi się wiele przykładów liczebników. Na innych nagraniach liczebniki mogą wcale się nie pojawić, za to zarejestrujesz nazwy kolorów itd. Naukowcy, których interesują konkretne tematy (np. nazwy zwierząt i roślin, słowa oznaczające części ciała, położenie w przestrzeni, określone czasowniki czy inne części mowy...) nie będą czekać, aż pojawią się one w spontanicznym dyskursie, tylko zwrócą się ku innej metodzie zbierania danych – **elicytacji**.

ELICYTACJA to termin oznaczający zbieranie pożądanego typu danych bezpośrednio od użytkowników języka zgodnie z wcześniej ustalonym scenariuszem nagrania.

Popularną metodą elicytacji słownictwa jest sporządzenie listy wyrazów do przetłumaczenia na język, który ma być dokumentowany. Do dokumentacji słownictwa pod-

stawowego używa się **listy Swadesha** (o liście Swadesha i słownictwie podstawowym przeczytasz np. w sekcji *Słownictwo podstawowe*).

Tłumaczenie jako metoda elicytacji ma jednak wiele wad. Nie wszystkie słowa da się tłumaczyć między jednym językiem a drugim, a słów, których nie ma w języku, z którego tłumaczymy, wcale nie uda się w ten sposób odkryć. Dlatego częstokroć lepszym rozwiązaniem jest wykorzystywanie obrazków i rekwizytów. Przedmioty są dobre także do elicytacji struktur gramatycznych, na przykład do ustalania sposobów wyrażania stosunków przestrzennych czy ruchu (czyli jak powiedzieć w danym języku np. *kot leży na stole, kot wchodzi na drzewo, jabłko spada z drzewa*). Istnieją nawet specjalne zestawy obrazków i innych materiałów stymulujących, służące do celów elicytacji. *Story builder* [12] to przykład takiego zestawu: jest dostępny za darmo w Internecie i może służyć za materiał do elicytacji wielu rodzajów struktur, przede wszystkim czasownikowych. Innym przykładem są gotowe do użycia zestawy *Field Manuals* [13], w których znaleźć można obrazki do elicytacji słownictwa opisującego położenie przedmiotów w przestrzeni, takie jak te poniżej [14].

Położenie przestrzenne przedmiotów. Przykład TPRS (*Topological Relations Picture Series*, Bowerman et al., 1992. Pełen źródłowy zestaw ilustracji dostępny pod adresem: fieldmanuals.mpi.nl/volumes/1992/topological-relations-picture-series/)

Zestawy ilustracji do pobrania przeważnie zawierają też sugestie co do możliwego scenariusza nagrania oraz warunki korzystania z zestawu (na przykład pod tym linkiem znajdziesz przykład dla zestawu do elicytacji wskazówek, jak gdzieś dojść: fieldmanuals.mpi.nl/volumes/1993/route-description-elicitation/, a tutaj do kolorowania części ciała: fieldmanuals.mpi.nl/volumes/2003-1/body-colouring-task). Trzeba jednak zaznaczyć, że ze względu na różnice kulturowe, nie wszystkie rysunki mogą być wykorzystywane wszędzie – na przykład w krajach muzułmańskich nie można przedstawiać graficznie ludzi, a psy budzą złe skojarzenia. Jedną z metod elicytacji spójnego tekstu według ustalonego schematu jest pokazanie niemego filmu albo, szczególnie w przypadku pracy z dziećmi, komiksu pozbawionego tekstu i poproszenie osób biorących udział w nagraniu o odegranie po swojemu historii, którą

widzą. Historię z popularnego filmu o gruszkach – **The Pear Story** [15] (obejrzyj ten film [tutaj](#)) – opowiedziano już w wielu różnych językach, a gramatykę tekstów, które w ten sposób zebrano, można ze sobą porównywać pod wieloma aspektami.

Językoznawcy, których interesują przede wszystkim dźwięki języka, a nie zbieranie zestawów słownictwa czy konstrukcji gramatycznych, mogą poprosić swoich informatorów o głośne przeczytanie uprzednio przygotowanych list słów czy krótkich tekstów. Za przykład może posłużyć bajka Ezopa *Północny wiatr i Słońce*, której fonetycy i fonolodzy często używają do pokazania inwentarza dźwięków różnych języków (wiele przykładów można znaleźć w *Handbook of the International Phonetic Association* [16]). Rzecz jasna tłumaczenie tekstu na niektóre języki może być trudne, bywa niejednoznaczne, bo nie wszystkie słowa czy struktury mogą mieć w nich swoje odpowiedniki. Inny problem może stanowić to, że niektóre języki nie istnieją w formie pisanej (albo nie są w niej szeroko wykorzystywane), więc zadanie wymagające przeczytania tekstu pisanego będzie po prostu niewykonalne.

ĆWICZENIE ZE SŁUCHU

Posłuchaj nagrań bajki Ezopa pt. „Północny wiatr i Słońce” w trzech językach. Zwróć uwagę na jakość techniczną nagrań:

- polski- [kliknij i posłuchaj](#) (osoba mówiąca: [Ewa Sobczak](#), aktorka [17]),
- łątgalski- [kliknij i posłuchaj](#) (osoba mówiąca: Evita Kozule, studentka wydziału filologicznego; nagranie: K. Klessa & N. Nau),
- hałcnowski- [kliknij i posłuchaj](#) (osoby mówiące: Fryderk Hanusz, Józef Jan-
cza [6b]).

UWAGA: Hałcnowski to krytycznie zagrożony język: według szacunków z roku 2013, ma on tylko 8 użytkowników. Ponadto język nie posiada tradycji pisanej, więc w tym przypadku tekst nagrania nie został odczytany z zapisu hałcnowskiego, lecz był tłumaczeniem opartym na modelu polskojęzycznym.

Znajdź łątgalski na [Interaktywnej Mapie!](#)

Jeśli chcemy dokumentować to, co użytkownicy wiedzą o swoim języku, można też oczywiście poprosić wprost, by się na ten temat wypowiedzieli (choć nie powinna to być jedyna metoda zbierania danych). Do tego celu warto wpierv zebrać najważniejsze informacje o terminologii, której przedstawiciele danej społeczności używają do mówienia o języku. Trzeba np. ustalić, czy istnieją odpowiedniki słów takich jak:

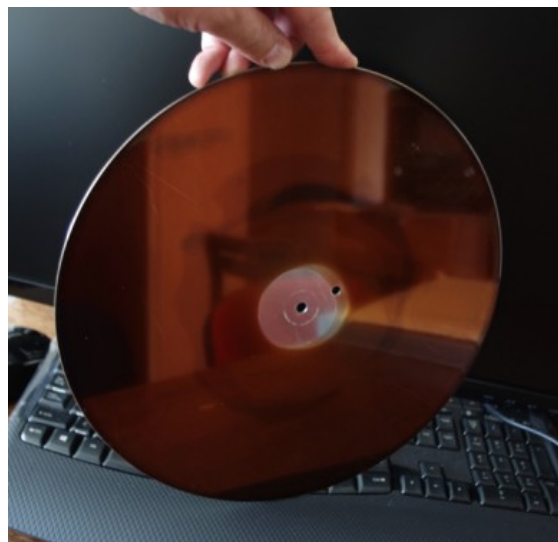
‘słowo’, ‘zdanie’, ‘czas’, ‘sylaba’ itd., czy też funkcjonują inne nazwy czy kategorie. Dzięki temu zyskamy szansę, żeby **mówić o danym języku w tym języku**, zamiast używać trzeciego języka do opisu.

Praktyczne elementy dokumentacji języków

Jak wspomnieliśmy wyżej, dokumentacja języków obejmuje gromadzenie, przetwarzanie i przechowywanie danych językowych. Gdy zdamy sobie sprawę z tego, że osoby dokumentujące języki muszą częstokroć pokonywać duże dystanse, by zebrać dane, a następnie znaleźć sposób, aby te dane bezpiecznie przechować, przetwarzać i przekazywać innym osobom, stanie się jasne, że zależność językoznawstwa dokumentacyjnego od technologii jest bardzo silna.

Lata temu, w czasach gdy standardowe urządzenie nagrywające miało dość dużą wagę i pokaźne rozmiary, praca dokumentacyjna stanowiła dużo większe wyzwanie niż obecnie, gdy wysokiej jakości nagrania można uzyskać przy użyciu kieszonkowych dyktafonów i przenośnych kamer.

Dzięki postępowi technologii praca nad danymi zyskała niespotykaną wcześniej efektywność i szybkość. Na przykład możliwe jest dziś wyszukanie konkretnej informacji spośród milionów pozycji w bazie danych w czasie krótszym niż kilka sekund. Albo gromadzenie wysokiej jakości plików wideo i audio na przenośnym urządzeniu o długości jednego centymetra – co niegdyś wymagałoby nośników znajdujących się w kilku pomieszczeniach o powierzchni idącej w setki metrów kwadratowych. Ponadto w dzisiejszych czasach można udostępnić dane szerokim grupom odbiorców praktycznie w każdym momencie. Internet bogaty jest w różnego typu informacje.

12-calowa płyta analogowa. Fot. Maciej Karpiński).

DOWIEDZ SIĘ WIĘCEJ

Więcej o historii dokumentacji, reprodukcji i przechowywania nagrań mowy dowiesz się z [Załącznika 1](#) do tego rozdziału, dostępnego na stronie language-sindanger.eu (załącznik w j. angielskim).

Wraz z całym potencjałem technologicznym pojawiają się też jednak nowe pytania i wyzwania. Na przykład większy problem niż do tej pory może stanowić organizacja i przeszukiwanie danych, unikanie chaosu i kontrola jednoczesnego dostępu wielu osób, jak również dopilnowanie przestrzegania zasad prawa i etyki (więcej na ten temat w sekcji *Problemy prawne i etyczne*).

Pierwsze kroki

Kroki przygotowawcze przed przystąpieniem do właściwego zbierania danych mogą obejmować kontaktowanie się z użytkownikami języka, zaznajamianie się z już dostępnymi materiałami na jego temat, planowanie scenariuszy nagrań, testowanie sprzętu i oprogramowania, wybieranie formatu plików i ustalanie konwencji czy systemów nazewnictwa.

Kiedy już skontaktujesz się z użytkownikami języka, który ma być dokumentowany, wskazane jest (a raczej należy to traktować jako obowiązkowy krok), by poprosić ich o oficjalną **zgode** na nagrania oraz by zadbać o pozytywne nastawienie społeczności do przedsięwzięcia i chęć udziału w nim. Języki zagrożone często używane są przez małe społeczności, w których związki rodzinne i inne relacje społeczne mogą odgrywać znacznie większą rolę, niż pośród większych i, w konsekwencji, bardziej zróżnicowanych grup. Stosunek lokalnej społeczności do dokumentacji jej języka może być naprawdę czynnikiem decydującym o sukcesie przedsięwzięcia. Należy na przykład z wyprzedzeniem ustalić, czy w porządku jest, by obca osoba „kręciła się” po okolicy, fotografowała budynki, święte miejsca czy nagrywała rozmowy mieszkańców. Niektóre społeczności otwarcie zaznaczają, że trzeba uzyskać oficjalną zgodę, zanim wykona się zdjęcia osobom, które do niej należą (zobacz np. [18]).

PYTANIE

- Jakie mogą być powody, dla których społeczność może nie chcieć, by naukowcy wykonywali zdjęcia i nagrywali filmy z udziałem członków tej społeczności?
- Co można zrobić, by rozwiązać konflikt interesów pomiędzy naukowcami a społecznością językową?

Innym krokiem, który warto podjąć z wyprzedzeniem, jest zaplanowanie, jak organizować przyszły materiał badawczy – na przykład pomyśleć o sposobach przechowywania danych, tworzeniu kopii zapasowych i stosowanych nazwach plików czy folderów. Planowanie samo w sobie już stanowi przygotowanie do analizy danych, gdyż tego rodzaju decyzje pomogą później klasyfikować i opisywać materiał.

JAK PORZĄDKOWAĆ PLIKI/FOLDERY?

Jednym z kluczowych kroków w perspektywie pracy z dużą liczbą plików jest podjęcie decyzji co do konwencji ich nazywania. Pomyśl o elementach, które nazwy plików i folderów powinny zawierać. Mogą to być na przykład:

- data utworzenia pliku,
- informacja pozwalająca zidentyfikować osobę mówiącą w nagraniu lub ważne dla nas cechy tej osoby: płeć wiek, pochodzenie...,
- typ danych (styl mówienia, rejestr, informacja o miejscu, środowisku nagrania),
- ... inne?

Jaka powinna być kolejność tych informacji? Pamiętaj, że prawdopodobnie zechcesz w przyszłości sortować swoje pliki według nazw. Aby uprościć nazwy plików, możesz używać skrótów czy kodów lub też ponazywać pliki wyłącznie numerami identyfikacyjnymi, a inne informacje zawrzeć w osobnym pliku informacyjnym.

W przypadku, gdy chcesz zdeponować swoje dane w repozytorium takim jak choćby DoBeS [19], najlepiej wpierw odwiedzić jego stronę, zobaczyć, jakie są rekomendowane konwencje i użyć ich w swojej pracy. Dla archiwum DoBeS taka instrukcja znajduje się [tutaj](#) [20].

Z innymi standardami i formatami plików można się zapoznać na przykład korzystając z podręcznika dostępnego [tutaj](#) [21].

W obszarze zainteresowań dokumentacji języków mieszczą się także zadania takie jak digitalizacja (zamiana z postaci analogowej na cyfrową) materiałów historycznych czy transkrypcja starszych nagrań. Tam, gdzie celem nie jest tworzenie nowych danych, a dla naszych potrzeb wystarczy posłużenie się już istniejącymi archiwami, z praktycznego punktu widzenia kluczowe będzie wykonanie kopii bezpieczeństwa danych i wszelkich informacji związanych z materiałem źródłowym. Dostęp do tej wiedzy będzie cenny dla każdego, kto zechce dotrzeć do pierwotnej wersji materiału.

Sprzęt nagraniowy i przebieg nagrań

Zanim zdecydujesz się na jeden z wielu rodzajów urządzeń do nagrywania, aparatów, kamer, mikrofonów i dyktafonów, zastanów się nad parametrami, które dane urzą-

dzenie powinno posiadać, aby dobrze służyć Twoim potrzebom, jak również nad jego ceną. Dobór sprzętu będzie zależał od typu scenariusza nagrań, trybu nagrywania (audio/wideo), warunków, w których odbywać się będą **sesje nagraniowe** („sesja” to termin używany przeważnie w odniesieniu do wszystkich czynności towarzyszących nagrywaniu). Nie bez znaczenia jest też charakterystyka osób, które mają być nagrywane: ich wiek, płeć, status społeczny itp. Istotne z technicznego punktu widzenia będzie to, czy sprzęt ma być używany stacjonarnie, czy też będzie potrzebny do wyjazdów terenowych. W tym drugim przypadku kluczowe będą cechy takie jak rozmiar i waga, możliwości zasilania, dostępność i typ baterii, ładowarki, odporność na wstrząsy. Urządzenia mogą mieć wbudowane mikrofony (tak jak w przypadku przenośnych dyktafonów) albo wymagać podłączenia kablem mikrofonu zewnętrznego.

ZADANIE

Pomyśl nad listą czynników, które będą miały wpływ na wybór sprzętu do pracy terenowej w następujących warunkach:

- musisz dostać się samolotem do miejsca, gdzie przeprowadzisz nagrania;
- Twoim zadaniem jest dokumentacja języka używanego w dwóch wioskach położonych niedaleko od siebie, więc będziesz w stanie poruszać się pomiędzy nimi na rowerze;
- będziesz mieć ograniczony dostęp do internetu i musisz: (1) tworzyć kopie zapasowe danych w międzyczasie, (2) czasem wysyłać próbki danych przez wolno działający internet.

Mikrofony: dynamiczny (po lewej), pojemnościowy (w środku), pojemnościowy nagłowny (po prawej). Fot. Maciej Karpiński.

Pod względem konstrukcji mikrofonów wyróżniamy dwa główne ich typy: mikrofony dynamiczne i pojemnościowe. Tych drugich często używa się w studiach radiowych i telewizyjnych. Są one wrażliwsze i mogą zarejestrować dużo więcej różnorodnych

dźwięków niż mikrofony dynamiczne - w tym najcichsze dźwięki tła. Mikrofony pojemnościowe znajdziemy też wbudowane w telefonach komórkowych i najtańszych dyktafonach, ale te są skonstruowane przy pomocy innych technologii, więc jakość dźwięku jest nieporównywalnie gorsza, niż w modelach studyjnych. Wszystkie mikrofony pojemnościowe wymagają dodatkowego źródła zasilania, co może przemawiać na niekorzyść tego typu mikrofonów w perspektywie pracy terenowej. Mikrofony dynamiczne nie wymagają dodatkowej energii, co sprawia, że ich użytkowanie jest prostsze. Co więcej, charakteryzuje je niższa wrażliwość na dźwięki w tle – może to stanowić zaletę w przypadku, gdy sesje nagraniowe odbywają się w hałaśliwych miejscach. Mikrofony dynamiczne są bardzo praktyczne w nagrywaniu mowy, szczególnie wtedy, kiedy osoba mówi z niewielkiej odległości bezpośrednio do mikrofonu. Powszechnie mikrofonów dynamicznych używają piosenkarze w czasie koncertów na żywo, natomiast mikrofony pojemnościowe wykorzystywane są chętnie do nagrywania partii wokalnych podczas sesji studyjnych czy podczas występów *a capella*.

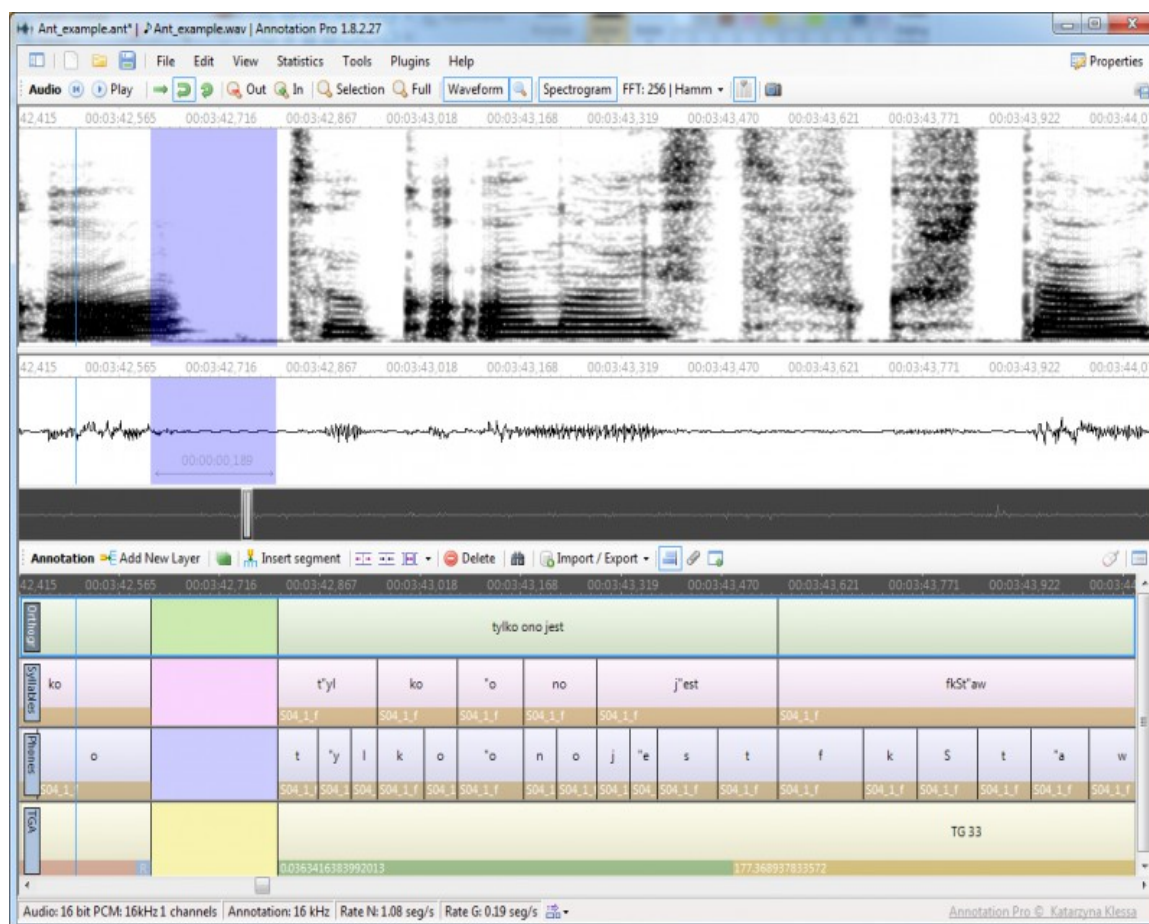
ZADANIE

Wymyśl 2-3 miejsca, w których mogą być przeprowadzone nagrania. Weź pod uwagę otoczenie i ilość osób, które mają wziąć udział w sesji. Jakiego typu mikrofonu użyjesz do każdego z nagrań?

Przetwarzanie i analiza danych

Krokiem, który przeważnie następuje po zebraniu danych jest stworzenie kopii danych w ich oryginalnej formie, bez modyfikacji. Kopie zapasowe można przechowywać na płytach CD i DVD, dyskach *blu ray*, lokalnych i zewnętrznych twardych dyskach czy na pamięci przenośnej typu USB albo karta pamięci. Kiedy upewnimy się, że kopie zapasowe są bezpiecznie przechowywane, możemy przystąpić do analizy danych lub do ich dalszego przetwarzania, wykorzystując kopię roboczą.

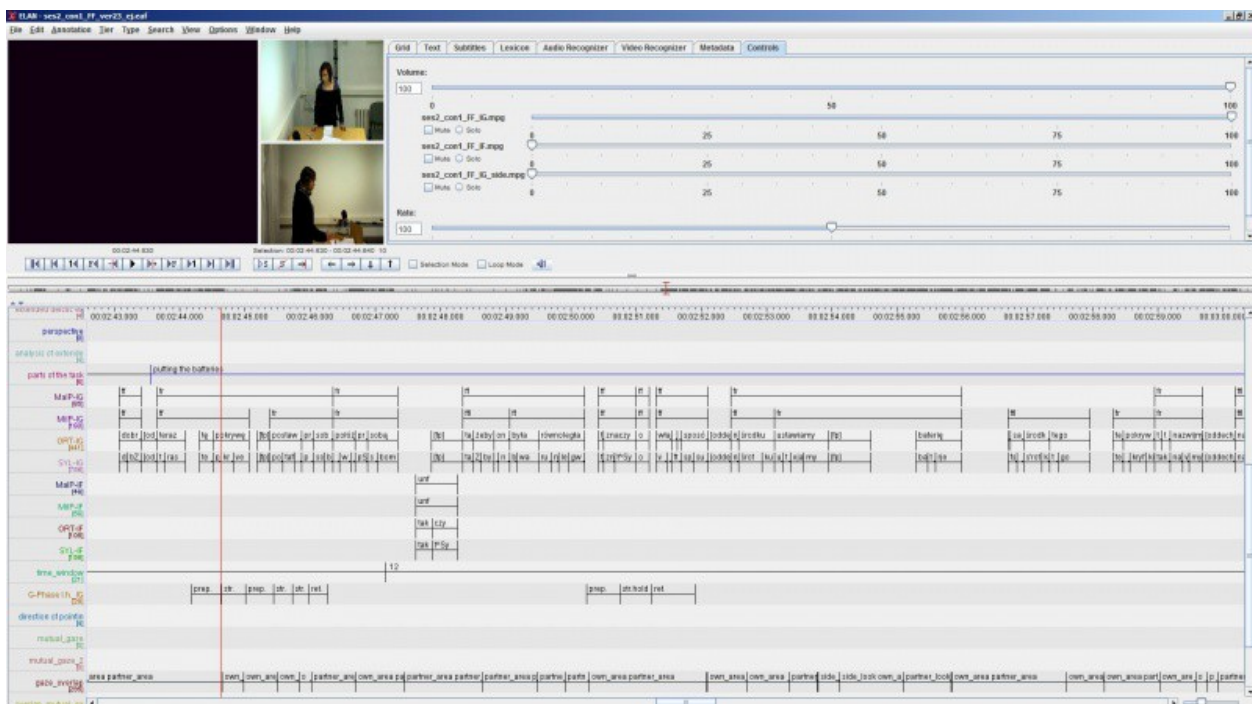
Opisywanie danych to zwykle proces składający się z sekwencji zadań różnego typu. W przypadku opisu danych audio, zadania obejmować będą np. anotację nagrań, czyli ich uszeregowaną w czasie transkrypcję pozwalającą śledzić tekst i odsłuchać plik dźwiękowy po zakończeniu nagrywania – działa to podobnie do np. napisów w filmie. Dzięki anotacji możliwa jest późniejsza analiza konkretnych realizacji dźwięków mowy, sylab, słów czy jakichkolwiek innych fragmentów sygnału dźwięku mowy (zob. ilustracja poniżej). W zależności od potrzeb, anotacja może też zawierać inne informacje o nagraniu, takie jak: opis intonacji, sposobu stosowania pauz cichych czy wypełnionych, tzw. „jęków namysłu”, błędów wymowy, indywidualnych cech mowy lub mówcy.

Przykład wielowarstwowej anotacji pliku audio w programie [Annotation Pro](#).

Istnieje co najmniej kilka programów komputerowych do anotacji nagrań dostępnych bezpłatnie dla celów związanych z nauką i edukacją. Niektóre programy umożliwiają jedynie anotację plików audio, podczas gdy inne pozwalają również na anotowanie nagrań wideo (niektóre z takich programów znajdziesz na liście na końcu tego rozdziału). Jeśli zamierzasz przeprowadzić dokładniejszą analizę fonetyczną, warto wybrać narzędzie do anotacji pozwalające na tworzenie różnych obrazów sygnału mowy, w tym spektrogramów (zob. rozdział *Dźwięki mowy*, szczególnie sekcję *Widzialny dźwięk*).

Z reguły nagrania najpierw transkrybuje się ortograficznie (w systemie pisma obowiązującym dla danego języka – o ile język ma standard zapisu), a następnie fonetycznie. [Międzynarodowy Alfabet Fonetyczny](#) (IPA od ang. *International Phonetic Alphabet*) [22] umożliwia dokładną transkrypcję mowy. Dla potrzeb przetwarzania komputerowego stosuje się także alfabet fonetyczny [SAMPA](#) (od ang. *Speech Assessment Methods Phonetic Alphabet*) [22]. SAMPA zawdzięcza swą popularność w komputerowym przetwarzaniu danych m.in. temu, że nie używa specjalnych czcionek ani innych znaków poza tymi, które dostępne są w łacińskiej, alfanumerycznej klawiaturze komputerowej.

Przykład wielowarstwowej anotacji gestów dla pliku wideo w programie ELAN.

Dla dużych języków łatwiej jest znaleźć narzędzia pozwalające zautomatyzować prace nad anotacją i transkrypcją (np. narzędzia GTP od ang. *grapheme-to-phoneme*, które dokonują automatycznej transformacji tekstów z zapisu ortograficznego na fonetyczny). Znalezienie podobnych narzędzi, które pozwalałyby usprawnić pracę nad materiałem z języków zagrożonych jest znacznie trudniejsze, ale nie zupełnie niemożliwe (zob. rozdział *Dźwięki języka*, w sekcji *Małe języki a technologia*).

Choć alfabety fonetyczne najlepiej sprawdzają się w zadaniach związanych z transkrypcją mowy, trzeba zaznaczyć, że w niektórych przypadkach bardziej pożądane będzie użycie transliteracji (czyli konwersji tekstu z jednego systemu pisma na drugi, np. zapisanie alfabetem łacińskim tekstu, który w oryginale napisano cyrylicą) lub pseudo-fonetycznej transkrypcji, która może być uboższa o niektóre szczegóły, ale za to będzie bardziej przystępna dla osób niebędących specjalistami z dziedziny fonetyki. Rozwiązania tego typu stosuje się do tworzenia korpusów językowych i słowników przeznaczonych zarówno dla naukowców, jak i dla społeczności użytkowników języka.

Transliteration	Orthographic	Translation EN	Phonetic
ix bin avek fun varše in jor 1939, nox dem vi der dajč iz šojn dort geven cvej voxn.	איך בין אַװעק פֿון װאַרשע אין יאָר 1939 , נאָך דעם ווי דער דײַטש אין שװין דאָרט געװען צװײ װאָכנ	I left Warsaw in 1939. The Germans had already been in the city for two weeks.	ix bin avek fun varše in jor 1939 nox dem vi der dajč iz šojn dort geven tšvej voxn
Varše der iker dos jidiše varše – hot šojn demolt ojsgezen vi a košmar: fil hejzer farbrent, fil češotn.	װאַרשע - דער עיקר דאָס ייִדישע װאַרשע - װאָכנ האָט שװין דעמאָלט אויסגעזען װי אַ קאָשמאַר: פֿיל הייזער פֿאַרברענט, צעשטאָנסט פֿיל	Warsaw - and more precisely, Jewish Warsaw - by then already looked like a nightmare - so many burned out houses, so many destroyed.	varše der iker dos jidiše varše hot šojn demolt ojsgezen vi a kajma:r fil hejzer farbrent fil tšejotn

Przykład materiału z bazy Dziedzictwa Językowego Rzeczypospolitej: transliteracja, zapis ortograficzny, tłumaczenie na angielski i transkrypcja fonetyczna tekstu w języku polskim i jidysz (więcej znajdziesz pod adresem: inne-jezyki.amu.edu.pl/)

Przykładowe archiwa internetowe dla języków zagrożonych

Jednym z najważniejszych archiwów języków zagrożonych jest Archiwum DoBeS (Documentation Bedrohter Sprachen) dobes.mpi.nl – internetowa baza danych obejmująca kompleksową dokumentację wielu zagrożonych języków. Nadzór nad DoBeS sprawuje [The Language Archive](http://TheLanguageArchive.org) (TLA) zlokalizowane w Instytucie Psycholingwistyki Maxa Plancka w Nijmegen (Holandia). Przedsięwzięcie polega nie tylko na archiwizowaniu danych i metadanych z języków zagrożonych, ale też na rozwijaniu narzędzi do archiwizacji i opisu językowego oraz metod dokumentacji. Innym wartym odnotowania przykładem jest [ELAR](http://ELAR.mpi.nl) [24] zlokalizowany w Londynie w [School of Oriental and African Studies](http://SchoolofOrientalandAfricanStudies.org) (SOAS). Jest to archiwum, które także specjalizuje się w przechowywaniu i publikowaniu materiałów z dokumentacji języków zagrożonych. Oba te archiwa, poza dostarczaniem danych i informacji o zagrożonych językach, oferują możliwość deponowania Twoich własnych danych na swoich serwerach.

ZADANIE

[DoBeS](http://DoBeS.mpi.nl) to program, który od roku 2000 pozwolił na sfinansowanie projektów dokumentacyjnych wielu języków. Znajdź listę tych projektów tutaj: dobes.mpi.nl/projects. Wybierz trzy projekty z listy i odpowiedz na pytania:

- Jakie były główne cele projektów? Jacy naukowcy, poza językoznawcami, byli zaangażowani w dokumentację lub mogliby być zainteresowani zebranymi w jej wyniku danymi?
- Ilu członków lokalnych społeczności było zaangażowanych w każdy projekt?
- Jakiego rodzaju dane zebrano? W jaki sposób je zbierano, przetwarzano i przechowywano?

Zasady regulujące dostęp do danych w repozytoriach językowych często określone są indywidualnie dla każdego archiwum. Niektóre partie danych są udostępniane publicznie wszystkim użytkownikom, podczas gdy dla innych mają zastosowanie różne-

go rodzaju restrykcje. Na przykład aby zdobyć niektóre dane, trzeba przed ich pobraniem skontaktować się z osobą, która je zdeponowała i uzyskać indywidualną zgodę lub też wyjaśnić przedstawicielowi archiwum, do jakich celów materiał ma być wykorzystany. Procedury te mogą się wydawać nadmiernie skomplikowane, ale kiedy spojrzymy na dane z języków zagrożonych nie tylko jako na “wyrazy i zdania”, ale szerzej, jako na zapis czyjegoś codziennego życia, osobistej historii czy dziedzictwa kulturowego społeczności, to stanie się jasne, że stosowanie tego rodzaju obostrzeń w wielu przypadkach może być jak najbardziej zasadne.

Ciekawym przykładem strony internetowej poświęconej różnorodności językowej i językom zagrożonym jest strona programu [Sorosoro](#) [25]. Na stronie poruszane są tematy takie jak wsparcie dla rdzennych społeczności; można się przy jej pomocy uczyć o zbieraniu, digitalizacji i sposobach opisywania danych. Cel informowania i przekazywania wiedzy o językach zagrożonych z całego świata przyświeca także projektowi [Endangered Languages](#) [26]. Przykładem z naszego rodzimego polskiego podwórka jest strona [Dziedzictwo Językowe Rzeczypospolitej](#) [6] stworzona dla języków zagrożonych historycznie używanych w Europie Środkowo-Wschodniej, na terenach niegdyś leżących w Rzeczypospolitej Obojga Narodów, a obecnie należących do kilku różnych krajów: Polski, Litwy, Łotwy, Białorusi i Ukrainy. Strona została stworzona tak, aby mogli z niej korzystać zarówno naukowcy, jak i użytkownicy poszczególnych języków czy jakiegokolwiek zainteresowane tymi językami osoby.

ZADANIE: WYSZUKIWANIE INFORMACJI W BAZIE DANYCH

Odwiedź dowolną internetową bazę danych o językach i przeszukaj ją pod kątem języków zagrożonych używanych obecnie lub dawniej w Twojej części świata. Zwróć uwagę na to, jakiego typu informacje zawiera (opis mówców, kultury, geografii, zasoby dźwiękowe czy tekstowe języka).

- Możesz spróbować z następującymi stronami: dobes.mpi.nl/projects, www.endangeredlanguages.com, www.sorosoro.org/, inne-jezyki.amu.edu.pl
- Czy znalezienie informacji było łatwe? Na jakiego rodzaju problemy się natknąłeś/natknęłaś?
- Czy znalazłeś/znalazłaś inne tego rodzaju bazy?

Problemy prawne i etyczne

Jedno z głównych obostrzeń regulujących użytkowanie i rozpowszechnianie zasobów językowych będzie dotyczyło ochrony danych osobowych. Inne ograniczenia są moty-

wowane kwestiami kulturowymi, etycznymi, społecznymi czy religijnymi, specyficznymi dla danej społeczności językowej. Należy pamiętać, że aby używać danych, a szczególnie, by móc je publikować, przeważnie należy najpierw uzyskać oficjalną zgodę osób, które się w nich pojawiają. Dla nagrań języka mówionego wystarcza zwykle pisemna zgoda każdego uczestnika rozmowy. Za każdym razem należy się jednak upewnić co do obowiązujących nas regulacji prawnych, zwłaszcza, że mogą one się różnić między poszczególnymi krajami. Na przykład nagrywanie rozmów telefonicznych (nawet własnych) bez wyraźnej zgody wszystkich jej uczestników jest w wielu krajach nielegalne (np. w Niemczech), gdzie indziej wymaga ono zgody tylko jednej ze stron (wybrane stany w USA) lub też nie istnieją prawie żadne przepisy regulujące tę kwestię, tak więc nagrywanie jest dozwolone (Łotwa).

ĆWICZENIE

Poszukaj w Internecie odpowiedzi na poniższe pytania w odniesieniu do warunków polskich:

- Czy legalne jest nagrywanie swojej prywatnej rozmowy telefonicznej z inną osobą?
- Czy legalne jest używanie (np. jako dowód w sądzie) nagrania swojej prywatnej rozmowy telefonicznej z inną osobą?
- Jakie istnieją ograniczenia (jeśli w ogóle takie są)?

W praktyce dokumentacyjnej osoby mówiące w nagraniu proszone są zazwyczaj o wyrażenie zgody na udział w nagraniu, na używanie nagrań do konkretnych celów, i wreszcie – na ich publikację. Najczęściej zgodę wyraża się w formie pisemnej (w przypadku nagrań audio można ją też osobno nagrać w formie ustnej i przechować razem z pozostałymi danymi).

W przypadku niektórych społeczności zgoda na udział w nagraniach nie będzie przedmiotem indywidualnej decyzji danego mówcy, a raczej kwestią ogólnej ‘polityki’ wynikającej ze zwyczajów i stosunku całej społeczności do takich przedsięwzięć. Osobom prowadzącym prace dokumentacyjne powinno zależeć na utrzymaniu dobrych stosunków z członkami społeczności – zarówno w trakcie właściwej pracy w terenie, jak też przed (na etapie planowania) i po jej wykonaniu (kiedy dane będą przetwarzane, systematyzowane i analizowane). Ta zasada tyczy się także wyboru sposobu archiwizacji i metod ewentualnego rozpowszechniania danych.

WSKAZÓWKA: ZGODA NA NAGRANIE AUDIO/WIDEO

Tekst zgody powinien być jasny i wolny od specjalistycznej terminologii. Sporządź tekst tak, żeby podpisując zgodę, uczestnik nagrania:

- potwierdzał, że dobrowolnie zgadza się na udział w sesji nagraniowej;

mógł wyrazić odrębną zgodę na:

- nagrywanie we wszystkich trybach (audio / wideo);
- użycie danych do celów badawczych;
- archiwizację danych;
- publikację danych.

Pomyśl nad stworzeniem dwóch kopii formularza dla siebie i osoby, która ma być nagrywana.

Pamiętaj o podpisach!

DO PRZEMYŚLENIA

Wyobraź sobie, że dowiedziałaś/dowiedziałeś się właśnie o istnieniu lokalnego zagrożonego dialektu lub języka i chcesz wziąć udział w pracach nad jego dokumentacją i rewitalizacją. Jakie będą pierwsze kroki, które podejmiesz w tym celu?

Najpierw pomyśl nad swoimi odpowiedziami, a potem zajrzyj do działu Co możesz zrobić – Zostań językoznawcą na stronie languagesindanger.eu i zobacz, jak młodzi ludzie pracują nad dokumentacją języków.

Więcej o danych, korpusach i bazach danych można przeczytać w [Załączniku 2](#) do tego rozdziału (on-line, w j. angielskim). Znajduje się tam więcej informacji na temat formatów i struktur danych, rozpowszechniania i wymiany informacji, oraz dalsze przykłady ilustrujące etapy projektowania i tworzenia zasobów językowych.

SPRAWDŹ SIĘ!

Sprawdź się [tutaj](#), zobacz ile już wiesz lub czego możesz się jeszcze dowiedzieć z Księgi wiedzy *Języków w niebezpieczeństwie*.

Załączniki: więcej o historii nagrywania dźwięku, formatach i strukturach danych

Więcej szczegółowych informacji na temat niektórych kwestii związanych z dokumentacją języków znajdziesz w załącznikach do tego rozdziału (w j. angielskim):

- **Załącznik 1:** Historia nagrywania, reprodukcji i przechowywania dźwięku: wybrane fakty. Przeczytaj [TUTAJ](#)
- **Załącznik 2:** Formaty i struktury danych. Przeczytaj [TUTAJ](#)

Bibliografia i przypisy

- [1] Seifart, F. (2011). Competing motivations for documenting endangered languages. W: Haig, G.L.J., Nau, N., Schnell, S., Wegener, C. (red.) *Documenting endangered languages. Trends in Linguistics*, De Gruyter Mouton.
- [2] The Linguists: www.pbs.org/thelinguists
- [3] Himmelmann, N. P. (1998). *Documentary and descriptive linguistics. Linguistics* 36:161-195. (on-line: <http://ifl.phil-fak.uni-koeln.de/fileadmin/linguistik/asw/pdf/Publis/1998a.pdf>)
- [4] Himmelmann, N. P. (2006). Language documentation: What is it and what is it good for? W: *Essentials of Language Documentation*, Gippert, J., Himmelmann, N. P., Mosel, U. (red.), *Trends in Linguistics, Studies and Monographs* 178:1-30. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- [5] Lüpke, F. (2010). Research methods in language documentation. *Language Documentation and Description*, 7, 55-104.
- [6] Strona projektu Dziedzictwo Językowe Rzeczypospolitej: inne-jezyki.amu.edu.pl
- [6b] Strona projektu Dziedzictwo Językowe Rzeczypospolitej (nagranie języka hałcnowskiego): inne-jezyki.amu.edu.pl/Frontend/TextSource/Details/40
- [7] Labov, W. (1972). *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 209.
- [8] Campbell, N. (2002). The recording of emotional speech: JST/CREST database research. *Proceedings of Language Resources and Evaluation Conference (LREC)*, Las Palmas, Spain.
- [9] Korpus języka mówionego Uniwersytetu w Kilonii http://www.isfas.uni-kiel.de/de/linguistik/forschung/das_kiel_korpus
- [10] Karpiński, M., Kleśta, J. 2001. „A project of an intonational database for the Polish language”, w: Puppel, St., Demenko, G. (red.) *Prosody 2000: Speech Recognition and Synthesis*. The Faculty of Modern Languages and Literature AMU, 113-118.
- [11] Himmelmann, N. P. (2012). Linguistic Data Types and the Interface between Language Documentation and Description, w: *Language Documentation & Conservation Vol. 6*, 187-207.
- [12] Story Builder - a set of picture cards for language activities: <http://www.story-builder.ca/>
- [13] Field Manuals of Language and Cognition Department, Max Planck Institute for Psycholinguistics: <http://fieldmanuals.mpi.nl/>
- [14] Bowerman, M., Pederson, E. (1992). Topological relations picture series, w: Stephen C. Levinson (red.), *Space stimuli kit 1.2*: November 1992, 51. Nijmegen: MPL.
- [15] The Pear Story (Historia o gruszkach): <http://www.pearstories.org/docu/ThePearStories.htm>
- [16] Podręcznik IPA (Międzynarodowego Towarzystwa Fonetycznego): <https://www.internationalphoneticassociation.org/content/handbook-ipa>
- [17] Klessa, K., Wagner, A., Oleśkiewicz-Popiel, M., Karpiński, M. (2013). “Paralingua – a new speech corpus for the studies of paralinguistic features”, w: Vargas-Sierra, Ch. (red.), *Corpus*

Resources for Descriptive and Applied Studies. Current Challenges and Future Directions, Procedia – Social and Behavioral Science 95, 48-58.

- [18] Rosyjscy staroobrzędowcy: <http://www.alaska.org/detail/russian-old-believer-communities>
- [19] Projekt DoBsS: <http://dobes.mpi.nl/>
- [20] DoBeS – sekcja poświęcona deponowaniu danych: <http://dobes.mpi.nl/deposit-your-data/>
- [21] Gibbon, D., Moore, R., & Winski, R. (red.). (1997). *Handbook of standards and resources for spoken language systems*. Walter de Gruyter. Dostępne on-line na:
http://sldr.org/SLDR_data/Disko/preview/000836/?lang=en
- [22] Diagram z alfabetem IPA: <http://www.internationalphoneticalphabet.org/ipa-sounds/ipa-chart-with-sounds/>
- [23] Alfabet SAMPA: <http://www.phon.ucl.ac.uk/home/sampa/>
- [24] archiwum The Endangered Languages Archive stworzone przez SOAS (Londyn, Wlk. Brytania):
<http://elar.soas.ac.uk/>
- [25] Strona programu Sorosoro: <http://www.sorosoro.org/>
- [26] Strona projektu Endangered Languages: <http://www.endangeredlanguages.com/>

Użyteczne linki

O dokumentacji języków:

- DOBES (Dokumentation Bedrohter Sprachen) – <http://dobes.mpi.nl/>
- Podręczniki pracy terenowej i materiały stymulujące L&C – <http://fieldmanuals.mpi.nl/>
- SOAS (School of Oriental and African Studies, Univ. Of London) – <http://www.soas.ac.uk/>,
(SOAS oferuje również propozycje grafii dla języków alfabetyzowanych z obszaru Afryki)
- Projekt Endangered Languages – <http://www.endangeredlanguages.com/>
- Endangered Languages Documentation Programme (ELDP) – <http://www.hrelp.org/>
- Sorosoro – <http://www.sorosoro.org/>
- Dziedzictwo Językowe Rzeczypospolitej – <http://inne-jezyki.amu.edu.pl>

Narzędzia do anotacji nagrań mowy:

– do anotacji plików audio i wideo:

- Elan – <http://tla.mpi.nl/tools/tla-tools/elan/>
- Anvil – <http://www.anvil-software.org/>

– do anotacji i analizy fonetycznej plików audio (w tym tworzenia spektrogramów):

- Praat – <http://www.praat.org/>
- Wavesurfer – <http://sourceforge.net/projects/wavesurfer/>
- Annotation Pro – <http://annotationpro.org/>

Tłumaczenie rozdziału z angielskiego: Radosław Wójtowicz.

Korekta tłumaczenia: Katarzyna Klessa.

Lista języków

Poniższa lista dostarcza informacji na temat wszystkich języków (ponad 220) wzmiankowanych w tej książce oraz na stronie languagesindanger.eu. Na liście można też znaleźć odnośniki do innych serwisów oferujących powiązane tematycznie materiały informacyjne, w tym także multimedialne.

Nazwa języka	Informacja o języku
ǀAkhoe Hailom	<p>ǀAkhoe Hailom to zagrożony dialekt z Namibii. Przez niektórych lingwistów traktowany jest jako oddzielny język, przez innych zaś jako dialekt lub wariant języka nama. Około 250.000 ludzi mówi jakimś dialektem nama (znanego też pod nazwami khoekhoegowab lub khoekhoe), ale liczba użytkowników hailomn ǀakhoe jest trudna do oszacowania, może w przybliżeniu wynosić 7.500 osób. Standaryzowany wariant nama używany jest na obszarze Namibii w edukacji i administracji. Hailomn ǀakhoe zachował pewne stare słowa i formy gramatyczne, których nie można już odnaleźć w innych dialektach (za: projekt dokumentujący hailomn ǀakhoe w bazie DoBeS). Język ten należy do grupy języków khoisan (języków buszmeńsko-hotentockich). Podobnie jak inne języki z tej grupy, ma w swoim repertuarze mlaski (głoski mlaszczące) – co łatwo zauważyć w jego nazwie, hailomn ǀakhoe, która zawiera dwa spośród nich.</p> <ul style="list-style-type: none"> Dokładniejsze informacje i źródła: Projekt dokumentujący hailomn ǀakhoe w bazie DoBeS: http://www.mpi.nl/DOBES/projects/akhoe. Strona zawiera krótki opis języka oraz kultury jego użytkowników, a także parę jego próbek (w postaci nagrań audio i wideo). Korpus w bazie DoBeS jest szerzej dostępny dla zarejestrowanych użytkowników.
Aczomawi	<p>Jest to krytycznie zagrożony język używany przez kilka starszych osób mieszkających w Kalifornii. Należy do języków hokańskich. Tutaj możesz posłuchać ludowej legendy w języku aczomawi.</p>
Agta	<p>Agta, czasem również ayta, to termin obejmujący szereg języków półkoczowniczego ludu Negrytów, którzy zamieszkują wysokogórskie tereny filipińskiej wyspy Luzon. Według</p>

	różnych źródeł językami agta mówi w sumie ok. 6000 osób.
Ajnuski	Język izolowany (nie spokrewniony z innymi używanymi obecnie), używany w przeszłości na wyspach: Sachalin i Kuryle (obecnie w Federacji Rosyjskiej) oraz Hokkaido (Japonia). Obecnie ma zaledwie kilku starszych użytkowników: http://www.endangeredlanguages.com/lang/ain . Badaniem i dokumentowaniem języka i kultury Ajnów zajmował się Bronisław Piłsudski, a jego dorobkowi poświęcono wieloletni program naukowy ICRAP.
Akadyjski	Język akadyjski był jednym z języków starożytnej Mezopotamii. Należał do grupy semickiej języków afro-azjatyckich.
Dialekty alemańskie języka niemieckiego	Kontinuum lokalnych odmian języka wysokoniemieckiego, który należy do rodziny języków indoeuropejskich. Dialektów alemańskich używa się w regionie na styku granic trzech państw: Francji, Niemiec i Szwajcarii. W Wikipedii znajdziesz hasło po alemańsku o dialektach alemańskich, które zawiera też dokładną mapę ich zasięgu: http://als.wikipedia.org/wiki/Alemannisch .
Języki algonkińskie	Jest to rodzina językowa obejmująca języki Kanady i USA, należą do rodziny rdzennych języków amerykańskich obejmującej większość języków z rodziny języków algijskich. Językami algonkińskimi są np.: czejeński, kri, miami i ottawa.
Język ambrym północny	Austronezyjski język Ambrym północnego jest jednym z sześciu języków używanych na niewielkiej wyspie Ambrym wchodzącej w skład Vanuatu. Oprócz języka Ambrym północnego na wyspie w użyciu są następujące języki: daakaka , daakie , dalkalaen , lonwolwol oraz język Port-Vato . Pod tym linkiem znajdziesz informacje i filmy wideo o projekcie dokumentacyjnym poświęconym temu językowi.
Amele	Zagrożony język z rodziny trans-nowogwinejskiej, używany w Papui-Nowej Gwinei.
Angielski	Angielski zajmuje drugą, tuż za chińskim, pozycję na liście największych języków na świecie.
Anglo-romani	W Anglii i krajach anglojęzycznych większość użytkowników romskiego przeszło na angielski. Tym niemniej, niektóre romskie słowa znane są większości Romów i wplatane w angielski podczas rozmów wewnątrz społeczności. Ten mieszany język to anglo-romani.

Arabski, klasyczny arabski	Arabski należy do gałęzi semickiej rodziny języków afro-azjatyckich. Współczesny arabski jest jednym z największych języków świata (w różnych statystykach zajmuje 4. lub 5. miejsce). Klasyczny arabski to język średniowiecznych tekstów arabskich.
Arański	Arański to gaskońska odmiana języka okcytańskiego (romańskie języki oc) używana na skrawku terytorium wspólnoty autonomicznej Katalonii w Królestwie Hiszpanii przez zaledwie 4-5 tysięcy osób, mająca jednak w Dolinie Aran (a od roku 2010 w całej Katalonii) prawa współoficjalnego z katalońskim i hiszpańskim. Więcej na temat języka i regionu.
Armeno-kipczacki	Jedna z kipczackich (połowieckich) odmian języków turkijskich (rodzina altajska), używana m.in. jako etniczny język Ormian polskich, krymskich i ruskich (~skich); posługiwano się alfabetem armeńskim. Dziś praktycznie wymarły. Więcej o Ormianach polskich tu i tu .
Armeński / ormiański	Armeński tworzy odrębną grupę w obrębie języków indo-europejskich. Używany w dwóch dalekich od siebie odmianach dialektalnych: <ul style="list-style-type: none"> – wschodnioarmeński – język oficjalny w zakaukaskiej Republice Armenii (ok. 4,3 mln użytkowników) – zachodnioarmeński – język diaspory armeńskiej rozsianej po krajach Europy, Ameryk i Azji (ok. 880 tysięcy). Język staroarmeński (grabar) – używany jako liturgiczny język chrześcijańskich kościołów armeńskich. Postępuje się własnym alfabetem.
Asmat	Kontinuum językowe należące do rodziny trans-nowogwinejskiej używane na terytorium Indonezji.
Asturyjski	Język regionalny w Asturii położonej na północy Hiszpanii, używany w kilku zachodnioromańskich dialektach przez ok. 100-125 tysięcy osób od wybrzeża Zatoki Biskajskiej po północno-wschodnie krańce Portugalii (zob. mirandyjski). Więcej o asturyjskim i Radzie Języka Asturyjskiego .
Awarski	Język z grupy awaro-andyjskich języków północnokaukaskich, używany przez ok. 790 tys. w Dagestanie (Federacja Rosyjska) i granicznych obszarach Azerbejdżanu. Obejrzyj awarski taniec i posłuchaj języka.
Języki azteckie	Języki uto-azteckie – rodzina ponad 60 języków w Ameryce Północnej i Środkowej; łącznie posługuje się nimi ok. 2 milionów rdzennych mieszkańców Stanów Zjednoczonych oraz

	Meksyku, m.in. Nahua (Aztekowie – język nahuatl) oraz Hopi w Arizonie.
Babalia	Język kreolski osnuty na arabskim, używany w Czadzie.
Baka	Język z rodziny nigero-kongijskiej używany w Gabonie i Kamerunie. Pod tym linkiem dowiesz się więcej o tym języku oraz obejrzysz filmy.
Języki bantu	Rodzina języków bantu obejmuje, według różnych źródeł, od 250 do ok. 600 języków używanych w Afryce Środkowej i Południowej. Najbardziej znane języki bantu to suahili i xhosa. Bantu jest podrodziną rodziny nigero-kongijskiej.
Baskijski	Euskara – nieindoeuropejski i jeden z najstarszych w Europie język baskijski jest skutecznie rewitalizowany i prawie niezagrożony w Królestwie Hiszpanii, gdzie ma ponad 500 tysięcy użytkowników i cieszy się wieloma prawami w autonomicznym Kraju Basków, oraz stosunkowo zagrożony w Republice Francuskiej – gdzie po baskijski mówi ok. 75 tysięcy. Więcej o odrodzeniu języka baskijskiego; a o samym języku – tutaj .
Bengalski	Język bengalski (po bengalsku বাংলা) jest językiem indoeuropejskim używanym w Bangladeszu i Indiach. Według Lewisa (2009), łącznie z osobami używającymi tego języka jako drugiego, bengalskim mówi w sumie 250 milionów ludzi. Tak duża liczba użytkowników plasuje bengalski wśród dziesięciu największych języków świata.
Bete	Język zagrożony z rodziny języków nigero-kongijskiej używany w Nigerii.
Białoruski	Język wschodniosłowiański; jeden z dwóch oficjalnych (obok znacznie dominującego społecznie i politycznie rosyjskiego) w Republice Białoruś. Używany również przez mniejszości białoruskie: w Polsce (blisko 50 tys.), krajach byłego ZSRR, Europie zachodniej i Ameryce Północnej. Posłuchaj białoruskiej pieśni .
Birmański	Język birmański jest językiem z rodziny języków chińsko-tybetańskich używanym jako oficjalny język w Związku Myanmar. Do zapisu języka birmańskiego używa się alfasyllabariusza z rodziny indyjskich pism brahmi. Pod tym linkiem możesz znaleźć krótki kurs pisma birmańskiego.
Bislama	Język kreolski powstały na bazie angielskiego używany w Vanuatu.

Bretoński	Bretoński to jedyny język z grupy celtyckich używany w kontynentalnej Europie, poza Wyspami Brytyjskimi. Wg Ethnologue 2009 ma jeszcze 500 tysięcy użytkowników.
Carrier (=Dulkw'ahke)	Jeden z języków aborygenów Kanady rodziny atapaskańskiej należącej do języków na-dene, jak np. carrier (dulkw'ahke – 2060 użytkowników wg Ethnologue 2009), czy hare (północny slavey – 1030 użytkowników). Zapisywany opracowanym przez misjonarzy sylabicznym (a dokładniej sylabiczno-alfabetycznym) pismem déné. Zob.: www.omniglot.com/writing/carrier.htm
Języki celtyckie	Języki celtyckie to grupa języków używanych na zachód od Brytanii, w Irlandii i w Bretanii (północno-zachodnia Francja). Do grupy tej należą: irlandzki, gaelicki, manx, walijski, bretoński i kornwalijski (kornicki) – podzielone na dwie podgrupy: P-celtycką i Q-celtycką. Ich nazwy pochodzą od odpowiedników słowa „głowa” w każdym z tych języków. W walijskim, bretońskim i kornwalijskim „głowa” to pen lub penn (stąd nazwa P-celtyckie), zaś w irlandzkim, gaelickim i manx odpowiedniki wyrazu „głowa” zaczynają się na c- lub k-, co historycznie odpowiada protoceltykiemu dźwiękowi.
Chantyjski	Chantyjski jest językiem uralskim. Kiedy Europejczycy słyszą o językach uralskich (czy ugrofińskich, które tworzą podrodzinę uralskiej rodziny językowej), przeważnie nasuwają im się na myśl języki takie jak fiński czy węgierski -największe języki uralskie, mające status języków państwowych oraz użytkowników liczonych w milionach. Niewiele osób z kolei wie, że do uralskiej rodziny językowej zaliczają się także mniejsze języki używane na terenie Federacji Rosyjskiej. Nie posiadają one przeważnie oficjalnego statusu i są uznawane za języki w mniejszym lub większym stopniu zagrożone. Język chantyjski to jeden z właśnie takich małych języków uralskich. Witryna ethnologue.com klasyfikuje go jako ‘w trudnej sytuacji’ (in trouble). Aby dowiedzieć się, co to znaczy i przeczytać więcej o sytuacji chantyjskiego, zapoznaj się z raportem dla tego języka w Chmurze Językowej Ethnologue dostępnym na http://www.ethnologue.com/cloud/kca .
Chiński(e) – zob. hui; mandaryński; wenyan	zob. hui; mandaryński; wenyan
Pidżyn chińsko-angielski	Pod względem słownictwa jest to język oparty na języku angielskim z wpływami substratu chińskiego. Od XVII do XIX wieku pidżyna chińsko-angielskiego używano także w

kantońskojęzycznych partiach Chin. Na pidżyn chińsko-angielski duży wpływ miały różne języki chińskie, a w różnych prowincjach (np. Szanghaju i Ningbo) rozwinęły się różne jego odmiany.

Chipaya

Językiem chipaya posługuje się około 1800 ludzi w Boliwii. Większość z nich żyje na terenach na północ od jeziora Coipada, w departamencie Oruro (departament to boliwijski odpowiednik województwa – dop. tłum.). Chipaya należy do grupy języków chipaya-uruskich. Mówcy języka chipaya wiedzą, że ich język zagrożony jest wymarciem i starają się go ocalić. Założyli radę językową, która w 2002 r. ustanowiła system zapisu dla ich języka by mógł być nauczany w szkołach. Dokładniejsze informacje i źródła:

- Projekt dokumentujący chipaya w bazie DoBeS:

<http://www.mpi.nl/DOBES/projects/chipaya>.

Strona zawiera informacje o języku i jego użytkownikach, ich historii, kulturze, a także geografii terenu, na którym chipaya jest używany.

- Krótki opis po hiszpańsku i angielsku na stronie “Lenguas de Bolivia” tutaj:

<http://www.ru.nl/lenguassp/lenguas-de-bolivia/presentacion/>

Zdjęcia: Plemię Chipaya, jak i okolica, jaką zamieszkują zafascynowała również profesjonalnych fotografów. Poniżej dwie galerie warte odwiedzenia: Eric

Bauer:http://www.photo-andes.com/photo-journalism/1/index_1.htmlJames

Morgan:<http://james.photoshelter.com/gallery/CHIPAYA/GoooodNLeH.hfxZM/CooooZ7XCJQzZUrA>

Chorwacki

Język chorwacki jest językiem południowosłowiańskim używanym w Chorwacji i krajach sąsiednich. Kontrowersje budzi status chorwackiego, serbskiego i bośniackiego jako odrębnych języków lub dialektów jednego języka – etnolekty te są bardzo do siebie zbliżone pod względem słownictwa i gramatyki, ale ze względu na kwestie kulturowe i polityczne uznaje się je.

Czamorro

Język czamorro jest językiem austronezyjskim używanym na archipelagu Marianów na Morzu Filipińskim (pomiędzy Japonią a Nową Gwineą). Pod [tym adresem](#) dowiesz się więcej o tym języku oraz posłuchasz jego próbek.

Czeczeński

Język z grupy nachijskich języków północnokaukaskich,

używany przez ok. 1,3 miliona osób w Czeczenii (Federacja Rosyjska) i – zwłaszcza po wojnach rosyjsko-czeczeńskich na przełomie XX i XXI wieku, w licznych grupach uchodźców na całym świecie. Pomimo znacznej liczby osób jednojęzycznych (nie znających nawet języka rosyjskiego, co nader rzadkie w Rosji), język czeczeński był zagrożony przede wszystkim sukcesywną eksterminacją jego użytkowników. Posłuchaj [czeczeńskiej pieśni](#) polifonicznej.

Czejeński Języka czejeńskiego używa ok. 2100 mieszkańców Oklahomy i Montany. Więcej informacji na temat czejeńskiego znajdziesz [tu](#) i [tu](#).

Czeski Czeski jest językiem zachodniosłowiańskim, tak jak polski. Jest narodowym językiem Republiki Czeskiej, a na świecie mówi nim w sumie ok. 12 milionów osób.

Cziluba Cziluba to język z rodziny bantu, używany w Demokratycznej Republice Konga, gdzie jest językiem narodowym, wraz z **suahili, lingala i kikongo (kongo)**.

Czirokeski Jest to język rdzennych mieszkańców Ameryki Północnej należący do rodziny irokeskiej. Mówi nim ok. 16 tysięcy osób, głównie w stanie Oklahoma, ale też i Północnej Karolinie. Pod tym linkiem znajdziesz więcej informacji o tym języku i możesz nauczyć się np. kolorów po czirokesku. Czirokeski jest jednym z niewielu języków na świecie, dla których stworzono od podstaw system pisma (a nie zaadaptowano istniejący z innego języka). Sylabariusz czirokeski [znajdziesz tu](#).

Czoktaw Język czoktaw jest jednym z rdzennych języków Ameryki Północnej używanym w stanie Oklahoma. Mówi nim głównie starsze pokolenie. Czoktaw należy do rodziny języków muskogejskich. Odwiedź <http://www.choctawnation.com/culture-heritage/choctaw-traditions/choctaw-language/> i dowiedz się więcej o tym języku.

Czontalski Języki czontalskie to jedno z wielu genetycznie nieklasyfikowanych języków Meksyku. Nasze ćwiczenia i przykłady na mapie pochodzą z języka czontalskiego nizinnego, który jest językiem zagrożonym używanym przez około 200 mieszkańców meksykańskiego stanu Oaxaca. Jedynie starsi ludzie posługują się nizinnym czontalskim biegle. Tak samo zagrożony jest spokrewniony z nim czontalski wyżynny, podczas gdy trzeci z języków czontalskich – tequis lateco, już

wymarł.

W Meksyku używa się także innego języka o podobnej nazwie – czontalskiego z Tobasco, który należy do rodziny języków majańskich i nie jest spokrewniony z językami czontalskimi ze stanu Oaxaca. Nazwa wszystkich języków czontalskich pochodzi od słowa chontalli znaczącego ‘obcy’ w uto-azteckim języku nahuatl.

Więcej informacji o języku czontalskim nizinnym znajduje się pod poniższymi linkami:

– [strona o dokumentacji języka czontalskiego](#) w ramach projektu DoBeS

– o czontalskim [na stronie endangeredlanguages.com](#)

Na obydwu stronach znajdują się m.in. nagrania audio (z tłumaczeniami na hiszpański), teksty w formacie PDF oraz zabawna historia o tym, jak to zaloty nie zawsze wychodzą.

Czułymski

Zagrożony język turko-tatarski z Syberii. Możesz dowiedzieć się więcej i odnaleźć próbki tego języka na [Endangeredlanguages.com](#).

Daakaka

Austronezyjskim językiem daakaka posługuje się, według danych portalu ethnologue.org, ok. 1200 mieszkańców wyspy Ambrym wchodzącej w skład Vanuatu. Na wyspie Ambrym, niewiele większej od Warszawy, używa się oprócz języka daakaka jeszcze pięciu innych języków.

Daakie

Austronezyjski język daakie jest jednym z sześciu języków używanych na niewielkiej wyspie Ambrym wchodzącej w skład Vanuatu. Oprócz daakie na Ambrym w użyciu są następujące języki: **daakaka, dalkalaen, język Ambrym północnego, lonwolwol oraz język Port-Vato.**

Dalkalaen

Austronezyjski język dalkalaen (lub dal kalaen) jest jednym z sześciu języków używanych na niewielkiej wyspie Ambrym wchodzącej w skład Vanuatu. Oprócz dalkalaen na Ambrym w użyciu są następujące języki: daakaka, daakie, język Ambrym północnego, lonwolwol oraz język Port-Vato. Dalkalaen jest najbardziej zróżnicowany dialektalnie spośród języków Ambrym.

Języki drawidyjskie

Rodzina języków drawidyjskich obejmuje języki używane przez około 200 milionów ludzi w południowych Indiach, w Pakistanie i na Sri Lance. Do najbardziej znanych języków drawidyjskich należą: tamilski, kannada i malajalam.

Dungański

Dunganie to potomkowie chińskojęzycznych muzułmanów Hui,

	którzy przyby(wa)li i osiedlili się w dzisiejszym Kirgistanie i Kazachstanie – pod wpływem izolacji oraz przyjęcia w grafice dungańskiej alfabetu rosyjskiego, język ich zmienił się znacznie w stosunku do pierwotnych dialektów chińskich i obecnie traktowany jest jako osobny sino-tybetański etnolekt. Obecnie ok. 42 tysiące użytkowników. Oto link to nagrania w języku dungańskim .
Dyirbal	Dyirbal jest wymarłym językiem australijskim. Jest bardzo dobrze znany językoznawcom, gdyż jako jeden z pierwszych posłużył do badania ergatywności. Pasjonaci językoznawstwa kojarzą ten język ze specjalnym rejestrem zwanym językiem teściowej: w obecności pewnych członków rodziny użytkownicy dyirbala nie mogli posługiwać się codzienną odmianą swojego języka, a używać innej, zawierającej słownictwo znacznie różniące się od tego używanego na co dzień. O języku teściowej można poczytać pod tym linkiem .
Dżalapa Mazatek	Jeden z kilku języków popolokańskich należących do fyli otomangeskiej i używany w Meksyku.
Estoński	Język estoński jest jednym z większych języków uralskich. Mówi nim ponad milion osób, głównie w Estonii, gdzie jest językiem państwowym. Estoński jest jednym z języków urzędowych Unii Europejskiej.
Ewenkijski	Zespół bardzo zróżnicowanych dialektów tungusko-mandżurskich języków ałtajskich połączonych w język ewenkijski przez radziecką inżynierię językową w latach 1920-1930-tych. Używany przez ok. 7,5 tysięcy rodzimych Ewenków na olbrzymich terytoriach Dalekiego Wschodu Rosji i ok. 19 tysięcy w północno-wschodnich Chinach (Mandżuria). Język bardzo zagrożony wyginięciem, acz podejmowane próby jego ożywienia. Posłuchaj ewenkijskiej piosenki z Mandżurii .
Fenicki	Fenicki jest wymarłym językiem semickim, spokrewnionym z hebrajskim tudzież arabskim. Fenicki system pisma był podstawą dla alfabetu greckiego
Fiński	Język fiński należy do gałęzi bałto-fińskiej języków ugrofińskich. Jest językiem autochtonicznym w Finlandii oraz Republice Karelii w Rosji. Fiński to język aglutynacyjny – znany jest z posiadania bardzo długich wyrazów, takich jak <i>syyttämättäjättämättömyys</i> czy <i>yhteiskuntavastuuraportointi</i> .

Języki ugrofińskie	Poza językami indoeuropejskimi, języki ugrofińskie stanowią największą rodzinę językową w Europie. Węgierski, fiński, estoński, języki lapońskie, udmurcki (wotiacki) i wiele innych języków należy do tej rodziny. Języki ugrofińskie i samojedzkie tworzą wspólnie grupę języków uralskich.
Flamandzki	zobacz: niderlandzki
Francuski	Francuski należy do grupy języków romańskich w indoeuropejskiej rodzinie językowej. To jeden z największych języków świata, zwłaszcza gdy policzy się sumę użytkowników posługującym się nim jako językiem pierwszym i drugim. Ma status języka urzędowego w wielu krajach Europy, Afryki oraz w Kanadzie. Francuski jest też językiem oficjalnym w wielu organizacjach o zasięgu europejskim i ogólnoświatowym.
Friulski	Romański język friulski jest jednym z języków mniejszościowych Włoch – używany w północno-wschodnim regionie Friulii. Dzięki wsparciu państwa włoskiego ten używany przez blisko 800 tysięcy osób peryferyjny język jest mniej zagrożony niż w przeszłości. Obejrzyj film z językową parodią lekcji friulskiego.
Fryzyjski	Fryzyjski to germański kompleks trzech języków używanych w przeszłości w pasie wybrzeża Morza północnego rozciągającym się od południowej Holandii do nasady Półwyspu Jutlandzkiego. Obecnie obejmuje on: <ul style="list-style-type: none"> • język (zachodnio)fryzyjski – współoficjalny język Prowincji Fryzja w Niderlandach, używany tam przez blisko 470 tys. osób, i uważany za stosunkowo niezagrożony; • saterfryzyjski (pozostałość wschodniofryzyjskiego) – poważnie zagrożony język używany przez ok. 2 tysiące osób w powiecie Saterland w środkowej Dolnej Saksonii w Niemczech, • północnofryzyjski używany w kilku dialektach przez ok. 10 tysięcy osób w północno-zachodnim Szelzwiku-Holsztynie w północnych Niemczech – uważany za bardzo zagrożony. Więcej informacji tutaj oraz w broszurze o szkolnictwie fryzyjskim dostępnej tu .
Fula	Fula (znany m. in. jako fulfulde lub peul) używany jest w zachodniej Afryce. Należy do języków zachodnioatlantyckich w fyli niger-kongijskiej. Mając 24 miliony mówców należy do 100 największych języków świata.

Gaelicki	Gaelicki jest celtyckim językiem po dziś dzień używanym na terenie Szkocji. Jest blisko spokrewniony z irlandzkim (gaelige). Kiedyś dominujący na tym terenie język gaelicki jest w tej chwili używany przez około 1% ludności, w szczególności społeczeństw zamieszkujących Hebrydy Zewnętrzne. Dowiedz się więcej na http://www.visitscotland.com/about/arts-culture/uniquely-scottish/gaelic .
Gocki	Gocki jest językiem wymarłym. Jest to język najwcześniejszych dokumentów literackich ludów germańskich jako całości. Język gocki należy do wschodniogermańskiej gałęzi języków. Podstawowym źródłem danych językowych jest pozostałość tłumaczenia Biblii napisana w IV wieku naszej ery. Gocki mógł przetrwać w pobliżu Morza Czarnego, ale w zmienionej formie, aż do XVI wieku jako język Nieliteracki, teraz określany jako krymski gocki.
Górnołużycki	zob. serbołużycki
Grabar (klasyczny armeński)	zob. armeński
Grecki, greka	Greka należy do indoeuropejskiej rodziny języków, gdzie tworzy samodzielną grupę (a przynajmniej taką, do której nie należą inne znane języki żyjące).
Grenlandzki	Grenlandzki (innuicki), przez rodzimych użytkowników zwany kalaallisut, jest typem języka eskimoskiego używanym w Grenlandii, gdzie posiada status urzędowy.
Gruziński	Gruziński (ქართული ენა) jest kartwelskim językiem z rodziny kaukaskiej; mówi nim około 4,5 miliona ludzi.
Gudżarati	Posiadając 49 milionów mówców, gudżarati jest jednym z największych języków świata. Należy do indo-irańskiej gałęzi rodziny języków indoeuropejskich i mówi się nim na terenie Indii.
Gurmukhi	System pisma używanego przede wszystkim do zapisu języka pendżabskiego w indyjskim wschodnim Pendżabie i głównie przez Sikhów.
Kreol z Gwadelupy	Kreol wywodzący gramatykę i słownictwo z karaibskiego, języków afrykańskich i francuskiego, mówi się nim w Gwadelupie.
Hajnański	Jest odmianą minnańskiego używaną na wyspiarskiej prowincji Hajnan w południowych Chinach. Określenie "hajnański" funkcjonuje też w odniesieniu do odmiany językowej używanej

	przez członków społeczności etnicznej Li mieszkającej na Hajnan – można powiedzieć, że nazwy tej używa się do określenia odmian chińskiego z wyspy Hajnan. Hajnański i inne odmiany minnańskie (np. hokkien i teochew) nie są wzajemnie zrozumiałe. Wielu rdzennych hajnańczyków wyemigrowało do Singapuru.
Hakka	Hakka to jeden z największych języków chińskich, używany przez społeczność etniczną Hakków z południowych Chin, Tajwanu i wśród diaspory Hakka zamieszkującej głównie Azję Południowo-Wschodnią. Językiem najbliższym spokrewnionym z hakka jest język gan, a hakka czasem uważany jest za jego dialekt.
Hałcnowski	Krytycznie zagrożony język z miejscowości Hałcnów w Polsce. Na 2013 posiadał zaledwie 8 użytkowników. Ethnologue nie podaje żadnych informacji na temat dialektów bielsko-bialskiej wyspy językowej oprócz wilamowickiego. Na podstawie map dialektów języka niemieckiego można zaklasyfikować hałcnowski jako dialekt średniowschodnioniemiecki. Więcej o hałcnowskim dowiesz się tutaj .
Hare (=północny slavey)	Hare, inaczej północne slavey, to język atapaskański z terenów Kanady, zapisywany przy pomocy abugid kanadyjskich czyli sylabariusza rdzennych Kanadyjczyków. Dowiedz się więcej o tym języku i jego systemie pisma pod tym adresem .
Hawajski	Język hawajski to język wschodniopolinezyjski, bardzo zagrożony – liczba jego użytkowników wynosi od 1 do 8 tysięcy (Ethnologue 2009), choć etnicznych Hawajczyków jest na Hawajach prawie 240 tysięcy (ok. 100 tysięcy mieszka w innych stanach USA). Na początku XX wieku jeszcze 37 tysięcy osób uważało hawajski za swój pierwszy język)
Hebrajski	Hebrajski należy do grupy języków semickich w rodzinie semito-chamickich. Klasyczny hebrajski był przez wieki używany do zapisu tekstów religijnych wspólnoty żydowskiej. Współczesny hebrajski (iwrit), jeden z języków urzędowych Izraela, używany przez 5,3 milionów ludzi, jest jednym z najbardziej zachwycających przykładów wskrzeszenia języka. Został stworzony w XIX wieku na bazie klasycznego hebrajskiego.
Hindi	Język hindi (w hindi: हिन्दी) jest piątym pod względem liczby użytkowników językiem świata – mówi nim przeszło 180 milionów ludzi. Jest jednym z głównych języków Indii. Należy do rodziny języków indoeuropejskich. Z językoznawczego

	punktu widzenia, język hindi oraz urdu z sąsiedniego Pakistanu można by uznać za jeden i ten sam język. Jednakże ze względu na kryteria socjo-polityczne, urdu i hindi stanowią de facto dwa odrębne języki.
Hixkaryana	Zagrożony język, którym posługuje się około 600 osób w Brazylii. Należy do karaibskiej rodziny języków.
Języki hokańskie	Rodzina rdzennych języków amerykańskich używanych na terenie Kaliforni i Meksyku.
Hokkien	Hokkien to grupa wzajemnie zrozumiałych dialektów języka minnańskiego, których używa się na Tajwanie i przeciwległym względem tej wyspy wybrzeżu południowo-wschodnich Chin, oraz w krajach Azji Południowo-Wschodniej. Hokkien zrodził się z dialektu używanego w południowej części prowincji Fujian. Język hokkien blisko spokrewniony jest z językiem teochew – choć wzajemne zrozumienie tych dwóch języków jest trudne – oraz, w nieco mniejszym stopniu, z hajnańskim.
Hoocąk	Należący do rodziny języków siouańskich hoocąk (inne nazwy: hotcak, ho-chunk, winnebago) jest jednym z przeszło 250 języków rdzennych mieszkańców Ameryki Północnej. Społeczność Hoocąk liczy około sześciu tysięcy członków, ale tylko około dwustu osób posługuje się rdzennym językiem. W większości są to starsi ludzie, dlatego Hoocąk jest uważany za bardzo zagrożony.
Hui (chiński)	Hui to wspólnota prawie 10 milionów chińskich i chińskojęzycznych muzułmanów, uznana chińskim prawodawstwem za mniejszość narodową. Hui nie mówią jednak żadnym odrębnym językiem etnicznym; zob. też dungański.
Ibanag	To austronezyjski język używany w północnych częściach wyspy Luzon na Filipinach. Język ibanag ma około pół miliona użytkowników i cieszy się statusem języka oficjalnego swojego regionu.
Igbo	Igbo to jeden z największych spośród języków niger-kongijskich (podobnie jak fula czy yoruba). Szacuje się, że mówi nim ponad 20 milionów ludzi w Nigerii.
Inari Sami	Zob. języki samskie/lapońskie
Języki indoeuropejskie	Rodzina języków indoeuropejskich jest największą pod względem liczby użytkowników rodziną językową na świecie. Większość użytkowników języków indoeuropejskich mieszka w Indiach. Języki indoeuropejskie są autochtonicznymi językami

	mieszkańców Iranu, Pakistanu, Bangladeszu, Afganistanu oraz większości państw Europy.
Indonezyjski	Utworzony na bazie malajskiego oficjalny język Republiki Indonezji. Należy do języków austronezyjskich. Posługuje się nim ponad 220 milionów osób, choć ojczystym jest dla niewielkiej części mieszkańców tego wielojęzycznego archipelagu.
Inguski	Inguski należy do gałęzi języków nachijskich, a te z kolei do północnokaukaskich (tak jak czeczeński). Jest używany w Rosji i Kazahstanie. Kliknij tutaj , jeśli chcesz posłuchać piosenki po ingusku.
Języki inuickie	Języki inuickie (wschodnioeskimoskie) – należą do gałęzi eskimoskiej języków eskimo-aleuckich, którymi posługuje się około 98 tysięcy Inuitów z części arktycznej i subarktycznej Ameryki Północnej (Kanada i Grenlandia).
Irlandzki	Irlandzki jest językiem celtyckim z rodziny indoeuropejskiej. Był tradycyjnie używanym na terenie Irlandii językiem, obecnie posiada status urzędowy w Irlandii i Irlandii Północnej. Mimo to, jest to język rodzimy tylko niewielkiej mniejszości żyjącej w tych krajach i dominacja angielskiego na tych terenach czyni go językiem zagrożonym. Próbki audio i wideo irlandzkiego znajdziesz tutaj .
Islandzki	Islandzki jest północnym językiem germańskim. Z lingwistycznego punktu widzenia najbliższym spokrewnionym jest z farerskim i norweskim. Większość użytkowników islandzkiego – ok. 320 tysięcy – żyje w Islandii. Kolejnych 8,165 żyje w Danii (http://www.statbank.dk/statbank5a/default.asp?w=1280). Używa go także 5112 mieszkańców Stanów Zjednoczonych (http://www.mla.org/map_data_results&mode=lang_tops&SRVY_YEAR=2000&lang_id=617) i 2170 mieszkańców Kanady (Census 2001).
Języki iwaidjańskie	Języki: iwaidja , ilgar oraz maung to jedne z języków iwaidjańskich. Te prawdopodobnie należałoby zaklasyfikować do rodziny języków Ziemi Arnhema. Iwaidja i maung są językami wysoce zagrożonymi wymarciem: mają po około 200 użytkowników, głównie starszych ludzi. Ostatni użytkownik języka ilgar zmarł w 2003 roku.
Jaka	Jaka jest językiem bantu używanym w środkowej Afryce.
Japoński	Jeden z największych języków świata, narodowy język Japonii.

	Prawdopodobnie jego jedynym krewnym jest język riukiuński, także używany na archipelagu japońskim.
Jemba	Język z rodziny nigero-kongijskiej używany w zachodniej części Kamerunu w Afryce przez 300 tysięcy osób (według <i>Ethnologue</i> 2009).
Jidysz	Jidysz był, aż do połowy XX wieku, językiem Żydów aszkenazyjskich (Żydów zamieszkujących Europę Środkową i Wschodnią oraz ich potomków). Jako odmiana powstała z połączenia języka hebrajskiego oraz średniowiecznego niemieckiego, jidysz przejął około trzech czwartych swego słownictwa z niemieckiego, ale zawiera również wiele słów hebrajskich oraz innych języków (np. polskiego, rosyjskiego, rumuńskiego, itd.). Struktura gramatyczna jidysz różni się od współczesnego niemieckiego i jest on zapisywany alfabetem opartym na hebrajskich znakach. Jidysz jest zazwyczaj klasyfikowany jako język germański, ale ta klasyfikacja jest czasami kwestionowana.
Jukagirski	Języki jukagirskie: północny (tundrowy) oraz południowy (kołymski lub leśny) klasyfikowane są jako izolowana grupa spokrewniona być może z językami uralskimi (czyli samojezdskimi wraz z ugrofińskimi). Używane są one (wg <i>Ethnologue</i> 2009) przez odpowiednio 90 i 30 osób. Jukagirska pieśń na serwisie YouTube .
Kannada	Język z rodziny drawidyjskich, używany przez ok. 40 milionów mieszkańców południowych Indii, głównie w stanie Karnataka, gdzie stanowi oficjalny język administracji.
Kantoński	Język pochodzący z okolic Kantonu (Guangzhou) w południowych Chinach, używany przez ok. 62 miliony ludzi. Często uważa się go za prestiżowy dialekt języka yue. Kantoński to oficjalny język Hongkongu (obok angielskiego) i Makau (obok portugalskiego). Rząd Singapuru firmuje kampanię SMC (Speak Mandarin Campaign), której celem jest promocja mandaryńskiego jako preferowanego przez mieszkańców języka chińskiego, choć to inne języki – w tym kantoński – razem przeważają wśród ludności chińskojęzycznej tego kraju (hokkien 41,1%, teochew 21%, kantoński 15,4%, hakka 7,9%, hajnański 6,7%).
Karaimski	Karaimi to najmniejsza z oficjalnie uznanych mniejszości etnicznych w Polsce (ok. 50 osób) i Litwie (270 osób). Pochodzący z Krymu język karaimski używany jest w tych krajach przez ok. 120 osób (oraz nieweryfikowalna liczba na

ukraińskim Krymie). Język karaïmski należy do języków kipczackich, które z kolei wchodzą w skład turkijskiej rodziny języków altajskich. Nie wykształcił jednej formy, lecz funkcjonował w odmianach dialektalnych:

- **krymskiej** – inaczej wschodniej, używanej na Krymie, dziś uważanej za wymarłą (aczkolwiek Ethnologue 2009 podaje jeszcze liczbę 1000 Karaïmów mieszkających na Krymie);

oraz dwóch dialektach zachodniokaraïmskich:

- **trockim** (używany w skupiskach karaïmskich na Litwie i Polsce, uznawany za zagrożony) – wg Ethnologue 2009 – 120 użytkowników języka na ok. 300 członków karaïmskiej grupy etnicznej,
- **łucko-halicim** (używany w skupiskach w Łucku i Haliczu – dziś żyją jeszcze tylko dwoje rodzimych użytkowników tej odmiany języka (wg Ethnologue 2009 – 12 osób), ale nie jest już zupełnie przekazywany następnym pokoleniom).

Więcej o Karaïmach: www.karaimi.org

Karatański

Język karatański należy do awaro-andyjskich języków północnokaukaskich. Lud Karata liczy wg Ethnologue 2009 ok. 5-6 tysięcy osób, z których prawie wszyscy posługują się jeszcze swoim językiem, aczkolwiek brak oświaty (wynikający m.in. z dotychczasowego braku pisanej formy języka) znacznie utrudnia przekaz międzypokoleniowy tego języka.

Rozbudowany system głosek języka karatańskiego (i innych języków kaukaskich) można [zobaczyć tutaj](#).

Kaska

Zagrożony język kaska używany jest w Kolumbii Brytyjskiej w Kanadzie. Oto link do strony dokumentacji

kaska: <http://kaska.arts.ubc.ca>

Kaszubski

Język zachodniosłowiański, lechicki (wraz z dialektami polskimi, pomorskimi i wymarłymi połabskimi), niegdyś uważany za [najbardziej odrębny] dialekt polskiego, choć dyskusja na temat statusu językowego kaszubszczyzny rozpoczęła się jeszcze w XIX wieku.; używany na Pomorzu przez ponad 52 tys. osób w kontaktach domowych (Spis Powszechny 2002 r.). Uznany za pierwszy (jak do tej pory jedyny) język regionalny w Polsce Ustawą o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym z 2005 r. Dzięki strategicznej polityce językowej samych Kaszubów, ich język powraca do użycia lub pojawia się w coraz nowych dziedzinach, zwłaszcza w edukacji i sferze publicznej. Obecnie

	<p>posiada status języka pomocniczego w 10 gminach województwa pomorskiego i występuje w blisko 400 dwujęzycznych nazwach miejscowych.</p> <p>Więcej o Kaszubach i języku kaszubskim: www.kaszubi.pl; kaszubskiego radia posłuchać można na: http://radiokaszebe.pl; więcej informacji o nauczaniu kaszubskiego znaleźć możecie w broszurze dostępnej on-line.</p>
Kataloński	<p>Kataloński jest przykładem języka całkowicie niezagrożonego w jednym państwie (Królestwo Hiszpanii, gdzie wraz z odmianami walenczką i balearską ma ponad 11 milionów użytkowników) i zagrożonego słabnącym przekazem międzypokoleniowym oraz kurczącymi się domenami użycia, zwłaszcza oficjalnego – w innym (Republika Francuska – gdzie po katalońsku mówi ok. 100 tysięcy).</p>
Kawi(jski)	<p>Literacki język oparty na gramatyce starojawajskiej, o sporym zasobie słownictwa zapożyczonego ze staroindyjskiego sanskrytu.</p>
Kayardild	<p>Kayardild jest krytycznie zagrożonym językiem Aborygenów z Południowych Wysp Wellesley w stanie Queensland w Australii.</p>
Kazachski	<p>Język grupy kipczackiej podrodziny turkijskiej języków altajskich, używany przez ok. 11 milionów osób, głównie w Kazachstanie (język państwowy), Chinach i Federacji Rosyjskiej.</p>
Keczua	<p>Keczua należy do rdzennych języków Ameryki Południowej. Właściwie tworzy rodzinę językową używaną przez społeczności rdzennych mieszkańców Andów: wyróżniamy np. keczuę z Ayacucho (Peru), keczuę z Cuzco (Peru), czy keczuę z Santiago del Estero (Argentyna). Te różne języki keczuańskie różnią się od siebie pod względem witalności: od bezpiecznych odmian używanych w Ekwadorze po języki krytycznie zagrożone, takie jak keczua z Yauyos (Peru). Keczua używana jest w wielu krajach Ameryki Południowej, ale tylko Boliwia, Ekwador i Peru nadały odmianom używanym na swoich terytoriach status oficjalnych języków państwowych.</p>
Kedang	<p>Język austronezyjski używany w Indonezji. Posiada ok. 30.000 mówców.</p>
Kélé	<p>Kélé jest językiem bantuańskim z rodziny języków nigero-kongijskich używanym w Gabonie. Więcej informacji na temat tego zagrożonego języka oraz film w i o kélé znajdziesz na tej</p>

stronie.

Khoekhoegowab	Dialekty należące do grupy języków khoisan (buszmeńsko-hotentockich) znanych z posiadania mlasków w warstwie fonetycznej. Używany w Namibii. To największy język z grupy khoisan, ma około 200 tysięcy mówców i jest używany w szkołach. Mimo to, jego pozycja jest zagrożona. Dowiedz się więcej na Endangeredlanguages.com (język: Khoekhoe). Zobacz także ǀakhoe ǁaillom .
Języki khoi-san	Języki khoi-san (dawniej zwane buszmeńsko-hotentockimi) – jedna z najstarszych na świecie rodzin językowych, obejmująca ponad 100 języków używanych w krajach Afryki południowej. Większość języków tej rodziny jest poważnie zagrożonych. Największą liczbę użytkowników ma jeszcze język nama. Cechą charakterystyczną języków khoi-san są fonemy nazywane mlaskami.
Kiliwa	Wysoce zagrożony wymarciem język yumański z Meksyku.
Kokopa	Kokopa jest językiem rdzennych mieszkańców Kalifornii i Meksyku. Należy do rodziny hokańskiej (jumańskiej).
Kongo	Makrojęzyk z Demokratycznej Republiki Kongo. Liczba użytkowników na świecie: 5.955.908 (<i>Ethnologue</i> 2009)
Koreański	Jeden z większych języków świata, posiadający ok. 78 milionów mówców. Jest językiem izolowanym. Alfabet koreański – zwany <i>hangul</i> – został wynaleziony w połowie XV wieku.
Kornicki (kornwalijski)	Język kornicki (po kornicku Kernewek) jest kontynuatorem starożytnego języka Celtów, którzy osiedlili się w Kornwalii (w języku kornickim Kernow) i na większości terytorium Wysp Brytyjskich na długo przed ich podbiciem przez Rzymian. Kornwalijski jako język mieszkańców Kornwalii wymarł w XIX wieku, choć istnieją dokumenty mówiące o tym, że był używany wśród rybaków z Newlyn na morzu. W roku 1929 Robert Morton Nance opublikował oparte na średniowiecznym kornwalijskim "Cornish for All", a w 1938r. słownik kornwalijsko-angielski. W latach 80. i 90. XX wieku rozwinięto kilka innych odmian kornickiego (m.in. Kenewek Kennym), Kornicki uzyskał status języka mniejszościowego Unii Europejskiej. Według MacKinnona (2007), kornwalijski ma kilkuset użytkowników. Więcej informacji znajdziesz na http://www.bbc.co.uk/voices/multilingual/cornish.shtml .

Krio	Język kreolski wywodzący się z angielskiego, używany w Sierra Leone.
Krymskotatarski	Język krymskotatarski (zob. też. tatarski) – turkijski język z rodziny altajskich, używany jako rdzenny na Krymie (260 tys.) wchodzącym w skład Ukrainy, oraz w środkowoazjatyckich państwach byłego ZSRR. Wszyscy krymscy Tatarzy wysiedleni zostali w roku 1944 do Azji Środkowej na rozkaz radzieckiego przywódcy J. Stalina. Język i obecnie uważany jest za zagrożony asymilacją językowy przez otaczający i dominujący język rosyjski. Więcej o wysiedleniu Tatarów z Krymu.
Kumeyaay	Wysoce zagrożony rdzenny język amerykański z grupy języków yumańskich, używany w południowej Kalifornii i w Meksyku.
Kurru	Język drawidyjski używany na południu Indii.
Lakota	Rdzenny język amerykański z rodziny języków siouańskich; używany w stanach Południowa i Północna Dakota w USA. Pod tym linkiem znajdziesz próbki tego języka.
Lazyjski	Język karwelski, blisko spokrewniony z gruzińskim, używany przez ok. 2 tys. osób w pld-zach. Gruzji i ok. 30 tys. (muzułmańska mniejszości gruzińska) w płn-wsch. Turcji. Oto film o rewitalizacji lazyjskiego: http://www.youtube.com/watch?v=BAxSRdudq30
Lelemi	Lelemi to niger-kongijski język z Ghany. Podobnie jak Logba należy do języków podfyli centralnotogskich.
Liberyjski kreol angielski	Pidżyn powstały w oparciu o język angielski. „Liberyjsko-angielski” obejmuje swoją nazwą różnorodne warianty angielskiego używane w afrykańskiej Liberii.
Lingala	Lingala to język z fyli bantu używany na terenie północno-zachodniej Demokratycznej Republiki Kongo oraz na dużych połaciach Kongo, a także w mniejszym stopniu w Angoli i Republice Środkowoafrykańskiej. Ma ponad 10 milionów użytkowników. Zajrzyj tutaj po więcej szczegółów.
Liwski	Liwski/Liwoński to rewitalizowany język ugrofiński podrupy bałto-fińskiej rodziny uralskiej; używany niegdyś w kilku nadbałtyckich wsiach na północnym zachodzie Łotwy, blisko spokrewniony z estońskim. Obecnie mówi nim jako wyuczonym kilkadziesiąt osób narodowości liwskiej.
Logba	Logba jest językiem zagrożonym wymarciem z południowo-wschodniej Ghany, mówi się nim na wzgórzach na granicy

Ghany i Togo. Rodzimi użytkownicy języka nazywają go **ikpana**. Należy do fyli językowej zwanej kwa, a ta z kolei do dużej grupy języków niger-kongijskich. Szacowana liczba użytkowników języka logba to 7.500 (Ethnologue 2009) lub 5.000 (Encyclopedia of the World's Endangered Languages). Większość z nich używa też regularnie jednego lub więcej innych języków: ewe – dominującego języka tego regionu, a także głównego języka w nauczaniu podstawowym, angielskiego – oficjalnego języka urzędowego w Ghanie oraz twi (dialektu akan) – języka z największą liczbą mówców w Ghanie (8,3 mln) Logba jest językiem głównie mówionym, z rzadka używanym w piśmie.

Dokładniejsze informacje i źródła:

Krótki opis i kilka nagrań na Endangeredlanguages.com

Dorvlo, Kofi. 2008. A grammar of Logba (Ikpana). Proefschrift, Universiteit Leiden. [Wersja on-line](#).

Lonwolwol

Austronezyjski język lonwolwol jest jednym z sześciu języków używanych na niewielkiej wyspie Ambrym wchodzącej w skład Vanuatu. Oprócz lonwolol na Ambrym w użyciu są następujące języki: daakaka, daakie, dalkalaen, język Ambrym północnego oraz język Port-Vato.

Lotaryński

zob. **waloński**

Łacina

Martwy, ale wegetujący język z italskiej podgrupy języków indo-europejskich. W wersji ludowej łacina była przodkiem języków romańskich. Obecnie jeden z języków urzędowych Państwa Watykan. Zob. [Vicipædia Latina](#).

Łatgalski

Łatgalski to bałtycka odmiana językowa używana we wschodniej Łotwie (Inflanty) – uważany jest za dialekt języka łotewskiego o własnej tradycji literackiej bądź za odrębny język regionalny. Wg rezultatów spisu ludności z 2011 roku łatgalskim posługuje się ok. 165 tys. osób. [Dokładny opis socjolingwistycznej sytuacji w Łatgalii](#).

Łemkowski

zob. **rusiński**

Łotewski

Łotewski to język z grupy bałtyckiej języków indoeuropejskich. Ilość rodzimych użytkowników łotewskiego to ok. 1,5 mln, ale istnieje też coraz większa grupa ludzi biegłych w łotewskim, dla których inny język jest językiem ojczystym. Łotewski jest oficjalnym językiem Łotwy, a przez to także jednym z oficjalnych języków UE.

Dolnołużycki

zob. **serbołużycki**

Macedoński	Język macedoński należy do południowej grupy języków słowiańskich. Ze względu na kontrowersje polityczne, różne źródła podają dość mocno odbiegające od siebie liczby użytkowników: od 1,6 do 3 milionów. Jest językiem urzędowym w Republice Macedonii.
Mafea	Niepiśmienność pozostałych przy życiu 34 użytkowników języka mafea na wyspie Mafea w Vanuatu (Oceania).
Języki majańskie	Rodzina języków używanych przez co najmniej 6 milionów ludzi w Mezoameryce. Największy z nich, kicze (quiché), ma ok. 1 milion mówców. Wiele języków majańskich jest zagrożona wyginięciem. Dawny system pisma Majów wskazuje na prawdopodobnie niezależne wynalezienie pisma na kontynencie amerykańskim (choć niektórzy badacze łączą go z pismem starochińskim).
Malajalam	Język drawidyjski używany w stanie Keral, w południowo-zachodnich Indiach.
Malgaski	Należący do rodziny języków austronezyjskich malgaski jest językiem narodowym Madagaskaru. Używany jest również na Mayocie oraz na archipelagu Komorów. W sumie malgaskim mówi 18 milionów ludzi.
Mandaryński chiński	Mandaryński jest w tej chwili językiem cieszącym się najliczniejszą grupą użytkowników (natywnych i biegle się nim posługujących) spośród języków świata.
Mandinka	Mandinka (zwany też mandingo lub manding) to język z rodziny mande, jego północnej gałęzi. Używa go ponad milion osób z grupy etnicznej Mandinka na terenie Mali, Senegalu, Gambii, Gwinei, Wybrzeża Kości Słoniowej, Burkina Faso, Sierra Leone, Liberii, Gwinei Bissau oraz Czadu; jest to główny język Gambii.
Manx	Mimo, że jest bardzo blisko spokrewniony z irlandzkim i gaelickim, język manx wizualnie różni się od tych dwóch języków ze względu na dość odmienne reguły ortografii. Kiedyś manx był używany nieomal na całym terenie Wyspy Man – było tak do roku 1765, kiedy to wyspę sprzedano Koronie Brytyjskiej. Od tego momentu liczba użytkowników sukcesywnie się zmniejszała, co potęgowała zapaść ekonomiczna na Man i duża fala emigracji zarobkowej. W roku 1960 pozostało już tylko dwoje użytkowników manx, a w 1974 język uznano za wymarły. Wzrost zainteresowania manx zaczął się w latach 30. XX wieku, kiedy wielu ludzi stało się “nowymi”

	użytkownikami manx. W spisie powszechnym z 2011 roku 1823 z 80398 mieszkańców wyspy zadeklarowało (czyli 2,27% populacji) zadeklarowało przynajmniej częściową znajomość manx.
Maoryjski, maoryski	Język maory(j)ski to rdzenny wschodniopolinezyjski język Nowej Zelandii. Obecnie to współoficjalny język tego państwa, skutecznie rewitalizowany i wspierany różnymi programami, w tym edukacyjnymi – wg <i>Ethnologue</i> 2009 po maorysku mówi 60 tys. osób, zaś następne 100 tysięcy go rozumie. Posłuchaj państwowego hymnu Nowej Zelandii po maory(j)ska.
Markizańskie(markiski)	Skupisko dialektów polinezyjskich używanych na Markizach. Po więcej informacji zajrzyj tu . Zobacz także: tahuatański
Maybrat	Język papuaski (indopacyficzny) z grupy zachodniej, używany w Papui Nowej Gwinei i Indonezji.
Megrelski	Język z rodziny kartwelskich, całkowicie odrębny od gruzińskiego, choć wciąż nieuznany oficjalnie przez instytucje gruzińskie. Mimo iż wciąż używany przez ok. 500 tysięcy mieszkańców płn-zach. Gruzji, przez to że nieobecny w wielu dziedzinach życia publicznego, język uważać należy za zagrożony. Posłuchaj megrelskiej pieśni .
Języki migowe	Języki migowe używane są przez głuchoniemych na całym świecie. Tak jak języki mówione, każdy język migowy posiada swoją własną gramatykę i słownictwo. Gramatyka ta może być zupełnie różna od gramatyki języka mówionego na danym terenie (np. Niemiecki Język Migowy znacząco różni się od niemieckiego). Ludzie, którzy używają danego języka migowego zazwyczaj posługują się też językiem mówionym, co czyni ich dwujęzycznymi. Obejrzyj filmik o dwujęzyczności jako prawie człowieka .
Minangkabau	Austronezyjski język używany w Indonezji.
Mirandyjski	Blisko spokrewniony z asturyjskim (romańskim językiem regionalnym w płn. Hiszpanii) to jedyny rdzenny język mniejszościowy Portugalii, używany przez ok. 5 tysięcy mieszkańców miasteczka Miranda de Douro na północnym wschodzie kraju. Posłuchaj mirandyjskiego tutaj .

Miwok z Południowej Sierry	Rdzenny język amerykański używany przez zaledwie kilka osób na terenie Kalifornii; należy do rodziny języków miwok. Przeczytaj więcej na: http://linguistics.berkeley.edu/~survey/languages/southern-sierra-miwok.php
Mixtec	Języki mixtec tworzą kontinuum językowe skupiające ok. 550 tysięcy użytkowników różnych języków zamieszkujących południowy Meksyk. Języki mixtec należą do rodziny języków oto-mangueskich.
Miyako	Miyako to język z grupy riukiuańskiej, które wraz ze swoim większym "kuzynem", japońskim, tworzą rodzinę języków japońskich. Językami riukiuańskimi mówi się na terenie Archipelagu Riukiu, który ciągnie się od wysp Amami nieopodal Kiusiu na północy aż po bliską Tajwanowi wyspę Yonaguni na południowym zachodzie. Miyako jest językiem poważnie zagrożonym – potrafią się nim posługiwać raczej tylko starsi mieszkańcy wysp Miyako, podczas gdy ich dzieci i wnuki znają tylko japoński. Dokładne dane na temat liczby użytkowników nie są dostępne, jeżeli jednak założy się, że wszyscy mieszkańcy wysp Miyako powyżej 60. roku życia znają język miyako, to można szacować tę liczbę w przedziale 10 – 15 tysięcy.
Mlabri	Mlabri to mały język z gałęzi mon-khmerskiej (fyla austroazjatycka) używany w górach w wysuniętej najbardziej na wschód części zachodniej Tajlandii. Jego użytkownicy to w większości ludzie trudniący się polowaniem i zbieractwem. Posiada dwa dialekty o łącznej liczbie mówców poniżej 200. Lingwista Jørgen Rischer, badacz mlabri, pisze o nim: „...język używany przez ledwie garstkę domostw nie musi być w stanie dezintegracji. To w pełni funkcjonalny język, który może być – i jest – używany w óżnego rodzaju konwersacjach i opowieściach, jak wiem ze swoich mniej lub bardziej zaangażowanych obserwacji.” Rischer, Jørgen. 1995. <i>Minor Mlabri. A hunter-gatherer language of Northern Indochina</i> . Kopenhaga, 14-15.
Molizańsko-chorwacki	Południowo-słowiańska odmiana używana przez ok. 3 tysiące osób (wywodzących się z terenów chorwackojęzycznych) w 3 wsiach włoskiej prowincji Molise, uznana oficjalnie za język mniejszościowy we Włoszech. Posłuchaj starej piosenki w tym języku.
Mołdawski	Romański język, stworzony przez radziecką inżynierię

	językową na bazie dialektów mołdawskich języka rumuńskiego, po utworzeniu Mołdawskiej Socjalistycznej republiki radzieckiej; zapisywany ongiś cyrylicą.
Mongolski, staromongolski	Mongolski wchodzi w skład języków altajskich. Jest oficjalnym językiem Republiki Mongolii (2,3 mln mówców) i uznanym językiem w Mongolii Wewnętrznej – autonomicznym regionie Chin (3,4 miliona użytkowników). Pisany język mongolski daje przykład politycznie uwarunkowanej zmiany systemu graficznego: od staroujgurskiego do rosyjskiej grażdanki w latach 1940-tych. Obejrzyj materiał.
Mono	Wysoce zagrożony rdzenny język amerykański z rodziny uto-azteckiej, używany w Kalifornii.
Mordwiński	Język mordwiński to tak naprawdę grupa obejmująca dwa języki: moksha i erzya. W porównaniu do spokrewnionych z nimi innych języków uralskich, erzya i moksha są dość dużymi językami – mówi nimi w sumie ok. 400 tysięcy ludzi. Jednak poprzez brak oficjalnego statusu i z uwagi na fakt, że przekaz języka kolejnym pokoleniom uległ zaburzeniu, mordwiński jest zagrożony wyginięciem.
Nadëb	Język stanu Amazonas w Brazylii. 350 użytkowników, rodzina językowa: Macu (Nadahup).
Nama (=KhoeKhoegowab)	zob. KhoeKhoegowab .
Napore	Napore jest wymarłym dialektem języka ng'akaramojong (kod ISO 639-3: kdj). Typologicznie jest wysoce fleksyjnym językiem o szyku VSO, posiada tony, harmonię wokaliczną i bezdźwięczne spółgłoski. Należy do nilo-saharyjskiej rodziny językowej.
Naxi	Naxi (wymawiane jak: Naśi) to mniejszość narodowa zamieszkująca prowincję Junnan w pld-zach. Chinach oraz sąsiadujące z nią tereny w Syczuanie i Tybecie, prawdopodobnie też w Birmie/Mjanmie. Język naxi należy do języków tybeto-birmańskich i używany jest w kilku dialektach. Liczba użytkowników to 309 tysięcy, w tym około 100 tysięcy osób jednojęzycznych, to znaczy takich, którzy prócz swojego języka rodzimego nie znają innego. Język naxi posługuje się unikalnym pismem piktograficznym dongba; obejrzyj materiał na jego temat.
Negerhollands	Język kreolski oparty na niderlandzkim, używany na Amerykańskich Wyspach Dziewiczych.

Ngiti	Nilo-saharyjski język używany na terenie Demokratycznej Republiki Konga.
Niderlandzki	Niderlandzki jest językiem zachodniogermańskim (tak jak niemiecki), używanym w Holandii, Belgii, Surinami, a także przez mniejsze grupy osób w innych krajach. W Belgii nazywany jest także językiem flamandzkim. Najbliższym krewnym językowym niderlandzkiego jest afrikaans w Afryce południowej.
Niemiecki	Zachodni język germański, jeden z największych języków świata według liczby użytkowników natywnych. Posiada status urzędowy w kilku krajach w Europie.
Dolnoniemiecki	<p>Uznany język regionalny w północnych krajach związkowych Republiki Federalnej Niemiec oraz (pod nazwą dolnosaksońskiego) we wschodniej Holandii. Używany (gł. jako drugi język) przez blisko 10 milionów użytkowników – jednak o gwałtownie kurczących się dziedzinach użycia. Niegdyś język bogatej kultury i kontaktów handlowych Związku Hanzeatyckiego, używany do II wojny światowej na całym południowym wybrzeżu Morza Bałtyckiego.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Więcej informacji znaleźć możecie w tej broszurze • Posłuchaj dolnoniemieckiej piosenki.
Średnio-wysoko-niemiecki	Średnio-wysoko-niemiecki jest formą niemieckiego używaną między 1050 a 1350 rokiem. Jest przodkiem nie tylko współczesnego niemieckiego, ale także jidysz i wilamowickiego.
Nieniecki	Język nieniecki razem z enieckim tworzą gałąź języków samojedzkich w ramach rodziny języków uralskich. Są dwa języki nieniecki: nieniecki leśny i nieniecki z tundry . Oba są zagrożone wymarciem: pierwszym mówi około 30 tysięcy, a drugim jedynie 1,5 tysiąca ludzi.
Nunggubuyu	Poważnie zagrożony język z północnej Australii, obecnie używany jedynie przez dorosłych i nie przekazywany następnemu pokoleniu.
Nyangia	Poważnie zagrożony, a być może już wymarły język nilo-saharyjski, używany kiedyś w Ugandzie.
Ojibwa/ Odżibwe	Język, lub grupa dialektów, z rodziny języków algonkińskich, używany w Kanadzie i USA przez ponad 56 tysięcy osób. Jest jednym z ważniejszych natywnych języków amerykańskich, aczkolwiek jest też zagrożony.

Ojracki	(Kałmucko-)ojracki to jeden z mongolskich języków altajskich, używany przez 154 tys. w Kałmucji (Federacja Rosyjska), 206 tys. w Mongolii i 139 tys. w położonej w Chinach Mongolii Wewnętrznej. Obejrzyj klip: http://www.youtube.com/watch?v=TM_qIv-UyQA
Okcytański	Język okcytański to właściwie cały kompleks języków, obejmujący południowo-francuskie odmiany prowansalską, gaskońską, langwedocką, limuzyńską i owerniacką. Pomimo znacznej liczby użytkowników (blisko 2 miliony wg Ethnologue 2009) jest to język zagrożony przerwaniem przekazu międzypokoleniowego. Rewitalizowany w immersyjnych szkołach Calendretas .
Orija	Indoeuropejski język używany w Indiach. Jeden z istotniejszych języków na mapie świata, posiada 33 miliony mówców.
Pech (Paya)	Język paya (= pech) używany jest w Hondurasie – oto link do listy 20 podstawowych słów w pech .
Perski, staroperski	Staroperski to jeden z języków potwierdzony najstarszymi zabytkami pisma, tabliczkami z pismem klinowym. Perski należy do irańskiej gałęzi rodziny języków indoeuropejskich. Współczesny perski (farsi) jest obecnie jednym z największych języków świata.
Pikardyjski	zob. waloński
Pirahã	Zagrożony język z Brazylii; jest izolatem czasem włączanym do rodziny mura. Dowiedz się więcej o tym bardzo interesującym języku i ludziach, którzy się nim posługują.
Polski	Język słowiański należący do lechickiej podgrupy języków zachodniosłowiańskich. Polski jest językiem oficjalnym w Polsce, ale jest również używany na całym świecie przez polskie mniejszości narodowe w innych krajach.
Portugalski	Język portugalski jest językiem indoeuropejskim najbliższym spokrewnionym z takimi językami jak: kataloński, hiszpański i oksytoński . Portugalski jest jednym z największych języków świata – mówi nim ok. 215 milionów ludzi na różnych kontynentach.
Język Port-Vato	Austronezyjski język Port-Vato jest jednym z sześciu języków używanych na niewielkiej wyspie Ambrym wchodzącej w skład Vanuatu. Oprócz Port-Vato na Ambrym w użyciu są następujące języki: daakaka, daakie, dalkalaen, lonwolwol oraz język

	Ambrym północny.
Puma	<p>Puma jest jednym z ponad 100 języków używanych na terenie Nepalu. Należy do grupy khambu (zwanej też kiranti) z gałęzy języków tybetańsko-birmańskich, podlegających pod języki chińsko-tybetańskie. Zgodnie ze spisem powszechnym z 2001 roku, liczba mówców wynosiła 4310. Jest zagrożony, ponieważ posługują się nim głównie dorośli, którzy regularnie mówią też w narodowym języku nepali lub innymi językami z grupy khambu (za: Ethnologue) Dalsze informacje i źródła:</p> <p>Projekt DoBeS dla języków chintang i puma – strona zawiera wiadomości dotyczące języka i kultury, fotografie i krótkie nagrania języka w formie audio. Korpus języka puma w archiwach DoBeS oferuje więcej informacji i źródeł dostępnych także dla niezarejestrowanych użytkowników.</p>
Putonghua	Oficjalny język Chińskiej Republiki Ludowej i jej głównej wspólnoty komunikatywnej – Hanów (Chińczyków etnicznych); oparty na dialekcie pekińskim mandaryńskiego chińskiego.
Rapanuański	Język rapanuański jest językiem wysoce zagrożonym, jako że wg <i>Ethnologue</i> 2009 posiada obecnie 3390 użytkowników, z czego 220 na samej Wyspie Wielkanocnej. Do jego zapisu służy system pisma rongo-rongo.
Romski	<p>To język Romów, czy raczej grupa języków używanych przez tę społeczność etniczną – poszczególne odmiany romskiego mogą się od siebie dość mocno różnić. Romski należy do podrodziny indo-aryjskiej języków indoeuropejskich, co oznacza, że jest genetycznie najbardziej spokrewniony z językami takimi jak: urdu, hindi i sanskryt. Ponieważ jednak romskiego używa się od stuleci na terenie Europy, kontakty romskiego z językami europejskimi zaowocowały przyjęciem dużej ilości zapożyczeń z greckiego, macedońskiego, rumuńskiego czy bułgarskiego. Z drugiej strony, języki europejskie także zapożyczyły słowa z romskiego, np. angielskie lollipop ‘lizak’. Więcej informacji o romskim znajdziesz pod tymi linkami:</p> <p>http://rownosc.info/rownosc.php/dictionary/item/id/69</p> <p>o oraz:</p> <p>http://inne-jezyki.amu.edu.pl/Frontend/Language/Details/25.</p>
Rumuński	Rumuński należy do języków bałkańskich w rodzinie języków indoeuropejskich. Jest używany na terenie Rumunii, Mołdawii i sąsiadujących państw. Kiedy Mołdawia była republiką radziecką, język tam używany zwany był mołdawskim i

	zapisywano go cyrylicą, ale po 1989 rumuński zapisuje się niemal wszędzie za pomocą alfabetu łacińskiego (za wyjątkiem Naddniestrza, na pograniczu Mołdawii i Ukrainy).
Rosyjski	Jeden z ważniejszych języków świata, z liczbą mówców (natywnych i nienatywnych) szacowaną na 254 do 285 milionów. Rosyjski (wraz z białoruskim i ukraińskim) należy do grupy języków wschodniosłowiańskich. Rosyjska graždanka (cyrylica) została zaadoptowana (z niewielkimi modyfikacjami) jako system pisma wielu krajów byłego ZSSR.
Rotokas	Język papuaski używany na wyspie Bougainville – tej samej, na której mówi się także w języku teop. Rotokas słynie z małego inwentarza fonemów oraz, w związku z tym, z alfabetu o niewielkiej liczbie znaków. Tu możesz posłuchać historii w języku rotokas, która zawiera piosenkę być może zapożyczoną z teop: http://www.zapata.org/stuart/linguistics/rotokas/matevu.shtml .
Rusiński	Rusiński kompleks językowy obejmuje wschodniosłowiańskie odmiany (uważane przez wielu za dialekty ukraińskiego): łemkowskie w Polsce (prawie 7 tys. użytkowników), preszowskie w Słowacji (ok. 25 tys.), zakarpackie w Ukrainie i Rumunii (ok. 560 tys.), pannońsko-rusińskich enklaw w północnych Węgrzech (2 miejscowości), oraz rusińskiego z Wojwodiny (autonomicznej prowincji Serbii), wg niektórych również bojkowskie w Polsce i Ukrainie oraz huculskie w Ukrainie. Jako pierwszy – jeszcze w socjalistycznej Jugosławii – swojego uznanego standardu (literackiego) doczekał się rusiński w Wojwodinie – był tam nawet jednym z oficjalnych języków. Obecnie język pomocniczy w 9 miejscowościach w województwie małopolskim. Więcej o rusińskim: <ul style="list-style-type: none"> • http://www.omniglot.com/writing/rusyn.htm • http://www.rusynmedia.org • http://www.rusyn.org • Wywiad z łemkowskim księdzem prawosławnym w Strzelcach Krajeńskich: • Link to wykonania ogólnorusińskiego hymnu ‘narodowego’.
Rutulski	Lezgiński język północnokaukaski, używany przez 29 tys. mieszkańców Dagestanu w Rosji i Azerbejdżanu.

Materiały o języku rutulskim na [YouTube](#)
i [Endangeredlanguages.com](#)

Języki lapońskie/saamskie	<p>Kompleks języków (ugro-)fińskich używanych przez Samów/Lapończyków w środkowo-północnej Norwegii, północnej Szwecji i Finlandii i na Półwyspie Kola (Federacja Rosyjska). Większość języków lapońskich jest poważnie zagrożonych, np.</p> <ul style="list-style-type: none"> • południowy samski (Norwegia, Szwecja): 500 użytkowników; • inarski (Finlandia): 500 użytkowników; • skolt-samski (Finlandia, Rocja): 400 użytkowników; • kildin-samski (Płw. Kola / Rocja): 608 użytkowników. <p>Sytuacji tych języków poświęcony jest artykuł “The Sami language”. Posłuchaj charakterystycznego lapońskiego śpiewu jojk.</p>
Saliba	<p>Austronezyjski język używany w prowincji Milne Bay w Papui Nowej Gwinei. Więcej informacji, jak i zdjęcia użytkowników oraz tamtejszego krajobrazu znajdziesz tutaj.</p>
Samoański	<p>Austronezyjski język samoński jest językiem pierwszym dla znacznej większości mieszkańców Wysp Samoa. Ma status urzędowy zarówno w Samoa jak i Samoa Amerykańskim. Dzięki temu uznaje się go za język niezagrożony.</p>
Języki samoedzkie	<p>Podrodzina samoedzka jest jedną z dwóch odgałęzień rodziny języków uralskich (drugą jest podrodzina ugrofińska). Języki samoedzkie są używane głównie na terenie Syberii przez małe społeczności, ale zajmują duże terytorium. Wszystkie języki samoedzkie są zagrożone.</p>
Sanskryt	<p>Sanskryt jest klasycznym językiem Indii, używanym niemal wyłącznie w piśmie. Z powodu swojej wyjątkowo długiej i bogatej historii jako język pisany, sanskryt jest wyjątkowo istotny dla językoznawców historycznych. Odkrycie faktu, iż sanskryt jest spokrewniony z greką i łaciną doprowadziło do utworzenia indoeuropejskiej rodziny językowej.</p>
Scots	<p>Scots jest zachodnim językiem germańskim i posiada obecnie około 1,6 miliona mówców na terenie Szkocji. Po więcej szczegółów kliknij na Education Scotland.</p>
Języki semickie	<p>Podrodzina języków afroazjatyckich; używane głównie na Bliskim Wschodzie, w Afryce Północnej i Etiopii (m.in. język amharski, arabski(e), hebrajski, maltański).</p>
Serbołużycki (górnolужиcki)	<p>Zachodnio-słowiański język górnołużycki używany jest przede</p>

i dolnołużycki)	wszystkim w niemieckiej Saksonii i z liczbą ok. 18 tysięcy użytkowników (Ethnologue 2009) uważany jest za zagrożony, język dolnołużycki zaś ukształtował się w Brandenburgii (niegdyś Prusach) i z mniej niż 7 tysiącami użytkowników jest z pewnością bardzo poważnie zagrożony wyginięciem. Roli edukacji w wspieraniu języków łużyckich w Niemczech poświęcona jest broszura dostępna tutaj .
Serbski	Serbski jest południowym językiem słowiańskim, używanym przez Serbów w Serbii, Bośni i Hercegowinie, Czarnogórze, Chorwacji i Macedonii. Pytanie czy serbski, chorwacki i bośniacki są oddzielnymi językami czy dialektami posiada jedynie kontrowersyjne odpowiedzi – etnolekty te są bardzo do siebie podobne w wymiarze słownictwa i gramatyki, lecz z powodów kulturowych i politycznych są często uznawane za odrębne języki. Najczęściej serbski zapisywany jest przy pomocy cyrylicy, ale zdarzają się przypadki zapisywania go alfabetem łacińskim.
Serbsko-chorwacki	Patrz: serbski i chorwacki .
Sheko	Sheko to język mniejszościowy w Etiopii. Posługuje się nim ok. 39.000 mówców, należy do omockiej grupy językowej, będącej częścią afrykańskiej semito-chamckiej rodziny językowej. W tej chwili nie jest to język zagrożony wymarciem, ponieważ posługują się nim zarówno osoby dorosłe, jak i dzieci w domach oraz w sytuacjach publicznych, ale jego pozycja jest słaba. Edukacja zapewniona jest w języku amharskim oraz po angielsku, lecz wielu użytkowników sheko jest analfabetami. Dokładniejsze informacje i źródła: <ul style="list-style-type: none"> • Krótki opis na Endangeredlanguages.com • Hellenthal, Anneke Christine. 2010. A grammar of Sheko. Proefschrift, Universiteit Leiden. Dostępne online.
Singa	Martwy język, używany kiedyś na wyspie Rusinga, znajdującej się na Jeziorze Wiktorii.
Siriono	Język siriono (inne nazwy: sirionó, mbia chee) należy do rodziny języków tupi i jest używany przez około 400 osób mieszkających w wiosce Ibiato w Boliwii. Jest krytycznie zagrożony wymarciem.
Słowacki	Słowacki jest językiem zachodniosłowiańskim, tak jak polski. Jest narodowym językiem na Słowacji, posiada też około 7 milionów użytkowników na całym świecie.

Języki słowiańskie	Językami słowiańskimi posługuje się większość mieszkańców Europy Środkowej i Wschodniej. Na rodzinę języków słowiańskich składają się języki takie jak: polski, rosyjski, chorwacki i bułgarski , ale również szereg mniejszych języków: kaszubski, języki łużyckie, śląski czy rusiński .
Starocerkiewnosłowiański	Język starobułgarski to najstarszy literacki język słowiański, ukształtowany w oparciu o słowiańskie gwary Sołunia (Salonik). Stał się jednak podstawą literacką języków: bułgarskiego, serbsko-chorwackiego i rosyjskiego, oraz wciąż używanym językiem liturgii prawosławnej.
Suahili	Suahili przynależy do podrodziny językowej bantu, która należy do rodziny języków niger-kongijskich. Jest to naczelny język we wschodniej Afryce, gdzie jako język obcy używany jest przez ok. 40 milionów ludzi (liczba użytkowników natywnych waha się w okolicy 6 milionów). Suahili ma status urzędowy w Tanzanii, Kenii, Ugandzie, Demokratycznej Republice Konga oraz na Komorach.
Sumeryjski	Starożytny język sumeryjski był do trzeciego tysiąclecia p.n.e. językiem Królestwa Mezopotamii. W języku sumeryjskim powstawały tablice klinowe – jedne z najstarszych znanych nam przykładów języka pisanego.
Surżyk	Odmiana językowa znana w Ukrainie jako „surżyk” (termin pierwotnie oznaczający kiepskiej jakości chleb wypieczony z mieszanki żyta i jęczmienia) postrzegana jest jako język chłopów, używana przez nowo przybyłych do miasta na targowiskach lub ulicach; jej nazwa przyjęła się szeroko jako ‘negatywne (...) zbiorowe określenie mieszanych form językowych ukraińsko-rosyjskich i rosyjsko-ukraińskich, które przeplatają się i upraszczają formy tych dwóch języków wschodniosłowiańskich’ (Bernsand 2001: 40)
Swański	Rodzimy języków Swanów (<i>Svanuri</i>) – mieszkańców Swanetii, wysokogórskiego regionu na południowych stokach Kaukazu północno-zachodniej Gruzji. Język, zwany przez samych Swanów lusznu , jest jednym z języków kartwelskich, które tworzą rodzinę językową wraz z gruzińskim, megrelskim i lazyjskim. Języki kartwelskie traktowane są przez władze Gruzji jak dialekty języka gruzińskiego, pomimo stanowisk językoznawców i innych specjalistów, którzy podkreślając odrębną historię rozwoju poszczególnych języków, klasyfikują je jako oddzielne języki. Brak wsparcia władz i niski prestiż języka swańskiego w Gruzji przyczyniają się znacznie do

przyspieszenia jego zaniku. W ostatnich latach wysokogórskie osiedla Swanów padają również ofiarą niszczących lawin i osuwisk, na skutek których część ich przesiedlono w równie biedne, acz też równinne regiony południowej Gruzji (m.in. przy granicy z Armenią i Azerbejdżanem). Swanowie są – podobnie jak Gruzini – prawosławnymi chrześcijanami, aczkolwiek w ich tradycjach zachowały się liczne pozostałości wierzeń przedchrześcijańskich. Język swański zapisywany jest obecnie najczęściej alfabetem gruzińskim, choć stosowano Maprównież doń pismo łacińskie czy rosyjską grażdankę.

Szampański

zob. **waloński**

Śląski

Etnolekt składający się z zespołu zachodniosłowiańskich dialektów używanych w południowej Polsce i na północno-wschodnich terenach Republiki Czeskiej. W Spisie Powszechnym z 2002 r. ponad 56 tysięcy polskich obywateli deklaroowało używanie śląskiego w kontaktach domowych, co jednak nie skłania polskich polityków i większości dialektologów do uznania śląskiego za odrębny język regionalny. W Republice Czeskiej narodowość śląską deklaroowało ponad 10 tysięcy osób. Trwają prace na kodyfikacją języka śląskiego – [więcej o niej tutaj](#). . Wg użytkowników śląski zagrożony jest asymilacją językową z dominującą polszczyzną.

Taa; !Xóo, !Xuun

Taa (występujący też w opracowaniach pod nazwami **!xóo** i **!xuun**) ma około 500 mówców w Namibii i dalsze 4000 w Botswanie (za: projekt dokumentujący taa w bazie DoBeS). Nie wszyscy spośród nich są biegłymi użytkownikami językami, a bardziej pesymistyczne ujęcie każe nam oceniać liczbę wszystkich mówców na 2-2.5 tys.

(patrz: <http://www.endangeredlanguages.com/lang/593>). Taa należy do grupy południowych języków buszmeńskich, będących z kolei podgrupą języków khoisan (lub buszmeńsko-hotentockich). Przykłady w niniejszych materiałach są dokumentacją dialektu używanego w Namibii, zwanego !xoon zachodnim.

“Chociaż w niektórych miejscach dzieci wciąż dorastają otoczone językiem taa jako ich ojczystym, jest on bardzo zagrożony wymarciem. Jest to spowodowane niskim statusem społeczno-ekonomicznym jego mówców w obu krajach, wielojęzycznym otoczeniem w jakim żyją i brakiem materiałów do jego nauczania.” (projekt dokumentujący taa w bazie DoBeS)

Taa jest niesamowicie popularny wśród lingwistów ze względu na olbrzymią ilość fonemów, jakie posiada (zobacz też: Rozdz. *Dźwięki języka*) – rozróżnia ponad 80 spółgłosek (dokładna liczba waha się w zależności od teorii i interpretacji), w tym mlaski, oraz 20 samogłosek. Używa też dwóch tonów (wysokiego i niskiego).

- Krótki opis i wiele próbek (audio, wideo, skrypty) znajdziesz na Endangeredlanguages.com
- [Projekt dokumentujący taa w bazie DoBeS](#). Strona ta zawiera krótki opis języka, a także geografii i kultury obszaru, na którym jest używany. Korpus języka taa w bazie DoBeS oferuje więcej informacji oraz źródeł, część z nich dostępna jest także dla niezarejestrowanych użytkowników.

Tahuatański, tahutański

Jeden z dialektów południowomarkizańskich, należący do nuklearnych języków wschodniopolinezyjskich, blisko spokrewniony z m.in. hawajskim, maoryjskim (z Nowej Zelandii), czy rapanuańskim (z Wyspy Wielkanocnej). *Ethnologue* [2009: 594] wymienia 2100 użytkowników (głównie rybaków) mówiących 3 wzajemnie zrozumiałymi dialektami zamieszkującymi główne z południowych Wysp Markizów (Tahuta, Hiva Oa i Fatu Hiva) należących do Polinezji Francuskiej.

Dialekty północnomarkizańskie stanowią odrębny kompleks językowy.

Więcej o językach markizańskich [po tym linkiem](#).

Tajski

To jeden z większych języków świata. Szacunkowe dane na temat liczby użytkowników wahają się pomiędzy 20 a 60 mln, w zależności od tego, czy niektóre odmiany uznajemy za dialekty tajskiego czy za osobne języki oraz czy zaliczamy osoby dwujęzyczne w kombinacji tajski-inny język ojczysty. Na tym blogu: <http://list25.com/the-25-most-influential-languages-in-the-world/> tajski zajął 23. miejsce na liście 25 najbardziej wpływowych języków świata (język polski zajmuje miejsce 20.).

Tamili

Język draiwdyjski używany na terenie południowych Indii oraz na Sri Lance (gdzie jest jednym z języków narodowych) przez ponad 70 milionów ludzi.

Tatarski

Kompleksowa nazwa turkijskich (podrodziny języków altajskich) odmian językowych, używanych przez rozmaite odłamy Tatarów w Eurazji, m.in.:

- Tatarzy kazańscy / wołżańscy z Tatarstanu w Federacji Rosyjskiej,
- Tatarzy syberyjscy (Chakasi, Szorzy, Teleuci),
- Tatarzy polsko-litewsko-białoruscy = Lipkowie – od kilku wieków nie posługują się już językiem tatarskim – zob.: <http://tataria.eu>
- Krymscy Tatarzy – stanowiący odrębny naród pod względem języka i etniczności.

Zob.

np.: <http://www.princeton.edu/~turkish/aatt/tatar.htm>

Tây bõi	Pidżyn osnuty na języku francuskim używany w Wietnamie
Telugu	Język drawidyjski używany przez ponad 70 milionów osób w Indiach.
Temne	Temne jest językiem adamawańskim z fyli nigero-kongijskiej, używanym na terenie Sierra Leone przez około 2 milionów użytkowników natywnych. Służy także jako lingua franca dla kolejnych 1,5 milionów osób żyjących w pobliżu grup Temne (Ethnologue 2009).
Teochew	Dialekt teochew języka minnańskiego jest używany w regionie Chaoshan we wschodnim Guangdongu i przez diasporę Teochew na całym świecie. Teochew zachował wiele cech wymowy języka starochińskiego i część jego słownictwa, które inne chińskie dialekty utraciły.
Teop	Teop należy do gałęzi oceanicznej rodziny języków austronezyjskich. Jest używana na wyspie Bougainville’a, która jest częścią Papui Nowej Gwinei. Szacowana liczba użytkowników waha się między pięcioma w dziesięcioma tysiącami osób. Dowiedz się więcej i zapoznaj się z próbkami języka na stronie na stronie Projektu Dokumentacji teop .
Tobi	Tobi to krytycznie zagrożony język austronezyjski używany na jednej z wysp Palau.
Tok Pisin	Tok pisin to język urzędowy, a także szerszej komunikacji, na terenie Papui Nowej Gwinei. To język kreolski, który narodził się z pidżynu opartego o język angielski z elementami języków melanezyjskich.
Tondano	Język austronezyjski używany w Celebes Północnym.
Totoli	Język totoli (totolski) jest językiem austronezyjskim używanym przez około 25 tysięcy mieszkańców Środkowego Celebesu w Indonezji. Totoli jest zagrożony wymarciem. Pod tym linkiem

	znajdziesz informację o projekcie dokumentacyjnym tego języka.
Tshanglakha (lub: język tshangla)	Inaczej zwany ‘scharchopkha’ – językiem ludu Sharchop (Tschangla) zamieszkującego wschodni Bhutan, stan Arunachal Pradesh w Indiach, jak również tereny południowego Tybetu. Jest to jeden z dominujących języków swojego regionu – mówi nim ok. 170 tysięcy ludzi. Tschanglakha to język istniejący przede wszystkim w formie ustnej, a sztuka słowa – np. zagadkowanie – to istotny element kultury społeczności Tschangla. Język należy do sino-tybetańskiej rodziny językowej.
Tsotsil	Język majański używany w Meksyku.
Turecki	Turecki należy do rodziny języków turektyjskich. Posiadanie ponad 60 milionów użytkowników czyni go jednym z największych języków świata.
Języki turektyjskie	Rodzina językowa występująca na przestrzeni Eurazji od południowo-wschodniej Europy do zachodnich Chin. Największymi językami turektyjskimi są turecki , azerbejdżański , uzbecki i kazachski . Jest też sporo małych, zagrożonych języków turektyjskich np. tatarski , armenokipczacki , czułymski i karaimski .
Tybetański, klasyczny tybetański	Klasyczny tybetański jest językiem tekstów z okresu między X a XII wiekiem n.e., zapisywanym za pomocą sylabariusza tybetańskiego. Stanowił też podstawę dla współczesnego, standaryzowanego języka tybetańskiego, urzędowego języka Tybetańskiego Regionu Autonomicznego Chińskiej Republiki Ludowej. Języki tybetańskie stanowią gałąź rodziny języków sino-tybetańskich.
Języki tybeto-birmańskie	Ponad 300 języków używanych od Himalajów po Birnę; uważane (wg różnych hipotez) za podrodzinę w obrębie rodziny sino-tybetańskiej, odrębną rodzinę językową, bądź zbiór niespokrewnionych ze sobą grup językowych tego obszaru.
Ubyski	Ubyski był północno-zachodnim językiem kaukaskim, którego ostatni mówca zmarł w 1992.
Udmurcki (wotiacki)	Język udmurcki (także: wotiacki) jest jednym z języków ugrofińskich. Używa się go w Rosji, głównie w Republice Udmurcji, gdzie ma status języka oficjalnego. Reprezentujące Rosję na Festiwalu Eurowizji w 2012 Buranowskie Babuszki śpiewały częściowo po udmurcku. W finale konkursu zajęły

	drugie miejsce – pod tym linkiem możesz zobaczyć ich występ.
Ugarycki	Ugarycki był językiem semickim. Wiemy o tym dzięki glinianym tabliczkom z pismem klinowym z XIV-XII wieku p.n.e., które zostały odnalezione w 1928.
Ujgurski	Turkijski język z zachodniej części Chin.
Ukraiński	Ukraiński jest językiem wschodniosłowiańskim (podgrupa języków słowiańskich). Ma status urzędowy na Ukrainie i jest demograficznie silniejszy na zachodzie kraju, jako że we wschodniej części przeważają użytkownicy rosyjskiego. W spisie powszechnym z 2001 roku 85,2% wszystkich mieszkańców Ukrainy zadeklarowało znajomość ukraińskiego (http://2001.ukrcensus.gov.ua/rus/results/general/language/).
Języki uralskie	Języki samojedzkie wraz z ugrofińskimi .
Urdu	Indoeuropejskiego języka urdu (اردو w urdu) używa na co dzień ponad 60 milionów ludzi, głównie mieszkańców Pakistanu i Indii. Z językoznawczego punktu widzenia, język urdu oraz hindi z sąsiednich Indii można by uznać za jeden i ten sam język. Jednakże ze względu na kryteria socjo-polityczne, urdu i hindi stanowią de facto dwa odrębne języki.
Võro-seto	Bałto-fińskie odmiany estońskie võro (i) seto używane są na południu Estonii (ta druga również na przygranicznych terenach w Rosji) przez odpowiednio 70 i 10-13 tys. osób. Pomimo odrębnej historii rozwoju i poczucia odrębnej tożsamości językowej (u Seto również kulturowo-religijnej: prawosławnej) języki te nie mają w Estonii żadnego statusu, co znacznie utrudnia ich pełną żywotność. Od pewnego czasu prowadzi się jednak językowe kursy szkolne i pozaszkolne. <ul style="list-style-type: none"> • Strona Instytutu Võro • Posłuchaj chóru Seto
Walijski	Najstarszy język z używanych na terenie Brytanii. Około 15% populacji Walii zna ten język w mowie i piśmie (Spis LSOA 2011)
Waloński(e)	Kompleks języków regionalnych (z grupy romańskich języków oïl) w południowej Belgii (Walonia) i północno-wschodniej Francji, prócz walońskiego właściwego, obejmujący również pikardyjski, lotaryński, szampański. Używany przez ponad milion Walonów, rozumiany przez 2 miliony, ze względu na bliskie pokrewieństwo z oficjalnym w obu krajach francuskim

	nieuznany za odrębny język, pomimo starań organizacji walońskich w Belgii i Francji. Więcej o języku walońskim: http://rifondou.walon.org . Wg użytkowników waloński zagrożony jest asymilacją językową z dominującym francuskim.
Wänsöhot	Język wänsöhot lub puinave (również: waipuniavi) jest izolowanym językiem używanym przez mieszkańców brzegów rzeki Orinoko na granicy Kolumbii i Wenezueli. Puinave ma około 4000 użytkowników (Higueta – Wetzels 2007) i jest zagrożony wymarciem.
Warlpiri	To jeden z języków rdzennych mieszkańców Australii, należący do rodziny języków pama-nyunga. Dzięki swoim ciekawym cechom warlpiri jest językiem dobrze znany społeczności językoznawców – n.p. posiada specjalny język unikania nazywany jirriwiri, którego używa się podczas rytuałów inicjacyjnych.
Warrgamay	Język australijski, spokrewniony z dyirbal . Zgodnie z Wikipedią, język ten jest już martwy, ale możesz zapoznać się z programem jego wskrzeszenia tutaj i tutaj lub zobaczyć listę słownictwa tutaj .
Wenyan (=klasyczny chiński)	Klasyczny literacki język chiński
Węgierski	Węgierski, z ponad 14 milionami użytkowników, jest największym przedstawicielem rodziny języków ugrofińskich. To narodowy język Węgrzech i jeden z języków urzędowych Unii Europejskiej.
Wiczita	Wiczita jest używany przez garstkę starszych osób (z których większość zna tylko poszczególne słowa lub wyrażenia w tym języku) w Oklahomie. Należy do kaddoskich, rdzennych języków Ameryki. <ul style="list-style-type: none"> • Więcej informacji na Colorado.edu • A poniżej możesz posłuchać dwóch zdań w języku wiczita wypowiedzianych przez jednego z ostatnich mówców: http://www.mpi.nl/DOBES/projects/wichita/data
Wietnamski	Jeden z większych języków świata – ma 76 milionów mówców. Należy do austroazjatyckiej rodziny językowej. W przeciwieństwie do większości języków w Azji, wietnamski zapisywany jest zmodyfikowanym alfabetem łańskim.
Wilamowicki	Wilamowice – to miasteczko w południowej Polsce (powiat

(=wilamowski)	<p>bielski województwa śląskiego), liczące dziś ok. 3 tysięcy mieszkańców, z których jeszcze 50-60 osób posługuje się archaiczną germańską odmianą językową wymysiöeryś, uważaną przez językoznawców za wywodzącą się z kolonialnych dialektów <i>średnio-wysoko-niemieckich</i>. Język nie jest już od dawna przekazywany międzypokoleniowo, choć ostatnio czynione są próby rewitalizacji etnolektu i ludowej kultury Wilamowic. Zob.</p> <p>np. http://www.youtube.com/watch?v=8nbJ9fW7WWk.</p>
Włoski	<p>Włoski jest językiem romańskim używanym w kilku krajach europejskich. Wiele etnolektów używanych we Włoszech było dawniej uważanych za dialekty włoskiego, ale obecnie wielu językoznawców uważa je za odrębne języki np. friulski, liguryjski, sardyński czy sycylijski.</p>
Xhosa	<p>Xhosa to jeden z języków urzędowych Republiki Południowej Afryki. Należy do rodziny językowej bantu i ma około 7,8 miliona użytkowników.</p>
Xibe	<p>Język xibe to mniejszościowy język w należącej do Chin Mongolii Wewnętrznej. Do jego zapisu wykorzystuje się pismo mongolskie.</p>
Yagua	<p>Język używany w Peru, ostatni żyjący przedstawiciel rodziny peba-yaguańskiej (Zob. też: Dahl i Velupillai 2011, http://wals.info/chapter/66).</p>
Yeri	<p>Yeri jest zagrożonym językiem z rodziny torricelli, używanym około 40km na południowy wschód od miejscowości Aitape w prowincji Sandaun (Papua-Nowa Gwinea). Mimo, że społeczność Yeri nazywa swoją wioskę nog?lYeri 'wioska Yeri', na większości map można ją znaleźć jako 'Yapunda'. Użytkownicy języka yeri sami nie są pewni, dlaczego na mapach ich wioska to Yapunda.</p>
Yi (= lolo, nuosu)	<p>Języki yi (zwane też nuosu lub lolo) – tworzą odrębną grupę rodziny językowej tybetańsko-birmańskiej, z których sześć uznanych jest przez administrację chińską za oddzielne, wzajemnie niezrozumiały odmiany językowe: północna (nuosu), zachodnie yi (lalo), centralne yi (lolopo), południowe yi (nisu), południowo-wschodnie yi (wusa nasu), wschodnie yi (nasu). Inne języki grupy yi używane są też w Wietnamie, Birmie i Tajlandii. Większość języków yi nie jest jeszcze licznie zagrożonych (aczkolwiek Ethnologue 2009 wskazuje niewielkie liczby użytkowników takich odmian jak miqie – 30</p>

	<p>tysięcy i maleje), jednak wzmożone kontakty kulturowe i administracyjne z językami oficjalnymi (zwłaszcza chińskim) doprowadziły do znacznej degeneracji języków yi zapożyczeniami i całymi strukturami przejmowanymi z tych języków.</p> <p>Dokumentacji i digitalizacji wymaga również zagrożona literatura spisana w pismach yi – o których filmik.</p>
Yimas	Zagrożony język z Papui Nowej Gwinei. Należy do rodziny sepik-rami.
Yoruba (= joruba)	Język joruba (także: yoruba) jest językiem z rodziny nigero-kongijskiej używanym przez ok. 19 milionów ludzi w Nigerii i Beninie. Możesz nauczyć się języka yoruba on-line: http://ilanguages.org/yoruba.php
Yucateco	Język yucatec/yucateco to jeden z języków majańskich.
Yurakaré (yuracareańskie)	<p>Język yuracareański (alternatywnie: yurakaré) używane są w Boliwii, na terenach na północ od Cochabamby. Obecnie szacuje się liczbę mówców w przedziale od 1800 do 2680 (http://www.endangeredlanguages.com/lang/1634).</p> <p>Wszyscy z nich są dwujęzyczni, a ich drugim językiem jest hiszpański. To język izolowany, co oznacza, że ich pokrewieństwo z jakąkolwiek rodziną językową nie zostało udowodnione, aczkolwiek kilku lingwistów próbowało połączyć yurakaré z innymi językami występującymi w Amerykach. Język ten jest wysoce zagrożony wymarciem.</p> <ul style="list-style-type: none"> • Projekt dokumentujący yurakaré w bazie DoBeS. Strona zawiera informacje o języku i jego użytkownikach, ich historii, kulturze, a także geografii terenu, na którym yuracareański jest używany. Dostęp do źródeł z archiwum DoBeS jest możliwy po rejestracji i na życzenie. • Van Gijn, Erik. 2006. A grammar of Yurakaré. Proefschrift (rozprawa doktorska), Radboud Universiteit Nijmegen. Dostępne on-line.
Zayse	Zajse należy do gałęzi języków omockich z rodziny semito-chamickiej. Jest używany w Etiopii przez około 18.500 osób.
Zhuang	Zhuang (wymowa: czuang) – kam-tajski makrojęzyk używany łącznie przez ok. 15 milionów członków tej uznanej mniejszości narodowej mieszkającej w płd-wschodnich Chinach. Języki zhuang mają wyjątkową rozbudowaną tonalność. Piosenka w zhuang na serwisie YouTube.

Zuni	Natywny język amerykański, używany w Nowym Meksyku i Arizonie. Brak znanych języków spokrewnionych.
Żmudzki	<p>Żmudzki to zespół dialektów języka litewskiego (bałtyckiego) o odrębnej tradycji historycznej, terytorialnej i piśmienniczej. Nieuznany za odrębny język, stara się o podniesieniu swojego statusu społecznego i politycznego w Litwie.</p> <ul style="list-style-type: none">• Rozwija się żmudzka Wikipedjė• Posłuchaj tradycyjnych pieśni żmudzkich

Słowniczek terminów

Pojęcie	Wyjaśnienie
ablatyw (przypadek)	przypadek gramatyczny wyrażający głównie oddalanie się, odchodzenie od czegoś. Występuje np. w języku fińskim.
ablaut, apofonia	wymiana samogłoski w ramach rdzenia wyrazu
afiks	termin zbiorczy obejmujący prefiks, sufiks itd.
akcent	1) podwyższona siła artykulacyjna jednostek fonetycznych języka, która czyni je bardziej prominentnymi w obrębie wyrazu lub wyrażenia 2) sposób wymowy charakterystyczny dla danego języka czy osoby.
alfabet fonetyczny	zestaw znaków alfabetycznych służący do systematycznego zapisu dźwięków jakiegoś języka. Międzynarodowy Alfabet Fonetyczny to prawdopodobnie najbardziej znany przykład takiego systemu.
allomorf	wariant określonego morfemu
alternacja spółgłoskowa	wymiana spółgłoski w obrębie rdzenia wyrazu
analogowy format danych	format danych wykorzystujący fizyczne środki zapisu danych na nośniku (np. wyłobienia na płycie lub impulsy magnetyczne)
anotacja, anotacja mowy	metoda uszeregowanej w czasie transkrypcji danych języka mówionego pozwalająca śledzić tekst i odsłuchać plik dźwiękowy po zakończeniu nagrywania – działa to podobnie do np. napisów w filmie
aproksymant	głoska artykułowana przy zwężonym miejscowo torze głosowym
argot, grypsera	rodzaj socjolektu noszący znamiona sekretnego kodu, używany przez grupy społeczne pragnące, by osoby z zewnątrz nie rozumiały nadawanych komunikatów (np. złodzieje). Argot definiowany jest przede wszystkim

	przez specyficzne słownictwo.
artykulacja	sposób w jaki wypowiedane są dźwięki mowy
Australopitek	rodzaj ssaka naczelnego zamieszkującego do ok. 1 mln lat temu tereny dzisiejszej Afryki wschodniej i południowej. Australopiteki są praprzodkami rodzaju Homo – w tym gatunku Homo sapiens.
bierna dwujęzyczność	Sytuacja, w której osoba dwujęzyczna rozumie więcej niż jeden język, ale tylko jednym z nim posługuje się biegle
<i>code switching</i> , przełączanie kodu	rodzaj użycia więcej, niż jednego języka lub odmiany językowej w obrębie jednej wypowiedzi taki, że da się wskazać momenty przejścia między językami
dane językowe	próbka użycia języka zachowana w trwałej formie, np. tekst, słownik, nagranie
derywacja	metoda tworzenia form wyrazowych polegająca na dołączaniu afiksów do rdzenia wyrazu
dialekt	lokalna/regionalna odmiana języka. Przeważnie użytkownicy sąsiadujących ze sobą dialektów tego samego języka rozumieją się nawzajem.
dialekt miejski	odmiana językowa typowa dla danego miasta. Dialekt miejski łączy w sobie cechy odmian geograficznych i społecznych: charakteryzuje się np. słownictwem specyficznym dla danego regionu oraz odzwierciedla sytuację socjolingwistyczną w mieście, np. kontakty językowe czy strukturę zawodową społeczności mieszkańców.
dokumentacja języków	czynności związane ze zbieraniem, przetwarzaniem i przechowywaniem danych językowych
dwujęzyczność	posługiwanie się przez jakąś osobę dwoma językami. Dwujęzyczność jest trudna do precyzyjnego zdefiniowania, ponieważ osoby o różnych stopniach biegłości w obydwu językach mogą zostać uznane za dwujęzyczne.
dwuklasowość	cecha znaków językowych polegająca na tym, że mogą być one podzielone na jednostki znaczące, które da się podzielić na jeszcze mniejsze elementy. Wyrażenie

	można podzielić na wyrazy, które są złożone z morfemów. Te z kolei da się podzielić na jednostki nie posiadające znaczenia – dźwięki.
dyglosja	sytuacja, w której dwa języki lub odmiany językowe są używane w jakiejś społeczności rozłącznie w różnych domenach życia
elastyczność	cecha języka ludzkiego pozwalająca zakomunikować to samo na wiele różnych sposobów
elicytacja	sposób zbierania danych językowych polegających na pozyskiwaniu bezpośrednio od użytkownika języka wcześniej ustalonych danych konkretnego typu
etniczność	pojęcie oznaczające subiektywne poczucie wspólnej tożsamości opartej na wspólnym pochodzeniu i tworzącej poczucie grupowej solidarności wśród członków danej społeczności
etnoлект	język określonej grupy etnicznej
fleksja	technika budowania form wyrazowych poprzez zmiany w obrębie leksemu
fonacja	udział fałdów głosowych w artykulacji
fonem	najmniejsza jednostka języka, która może różnicować znaczenie, choć sama znaczenia nie posiada. Fonem to abstrakcyjna kategoria obejmująca głoski. .
forma wyrazowa	konkretne użycia wyrazu (w sensie leksemu) np. w tekście
gatunek tekstu	odmiana tekstu charakteryzująca się swoistą strukturą, charakterystycznym językiem oraz funkcją, jaką tekst pełni w społeczeństwie
genetyczna klasyfikacja języków	sposób klasyfikacji języków, który bierze pod uwagę ich pochodzenie. Języki spokrewnione ze sobą genetycznie mają wspólnego przodka i tworzą tzw. rodziny językowe.
głosowanie	technika używana przez językoznawców do przedstawiania struktury i znaczenia wyrazów z obcych języków. Wyrazy są segmentowane na morfy, a każdy morf opatrzony jest tłumaczeniem znajdującym się bezpośrednio pod nim. Do tłumaczenia używany jest

	zestaw skrótów zwanych glosami: np. 'SG' to liczba pojedyncza, a PST oznacza czas przeszły.
głoska	konkretny, fizycznie istniejący i dostępny dla percepcji dźwięk mowy (realizacja fonemu)
grafem	znak graficzny używany w piśmie
grafizacja	tworzenie formy pisanej języka lub jego odmiany
Gramatyka Uniwersalna	wrodzony zestaw zasad językowych, które pozwalają każdemu człowiekowi zbudować system gramatyczny każdego otaczającego go języka. Teorię Gramatyki Uniwersalnej zaproponował Noam Chomsky.
Homo sapiens	gatunek ssaków człowiekowatych, którego przedstawicielami wszyscy jesteśmy. Homo sapiens jest jedynym dzisiaj występującym gatunkiem z rodzaju Homo.
idiolekt	swoisty indywidualny język charakterystyczny dla konkretnego człowieka
ikoniczność	relacja pomiędzy znakiem językowym a jego znaczeniem, w której znaczenie da się odgadnąć na podstawie tego, jak znak brzmi lub wygląda. W przeciwieństwie do osób, które uważają znaki języka za w pełni arbitralne, czyli umowne, zwolennicy ikoniczności twierdzą, że związek formy i znaczenia znaku językowego da się wyjaśnić.
infiks, wrostek	morfem, który umieszcza się wewnątrz rdzenia wyrazu
instytucjonalne wspieranie języka	ogół działań zmierzających do wzmocnienia lub utrzymania pozycji danego języka, które są podejmowane przez władze polityczne i inne lub we współpracy z nimi
intonacja	zmiana w natężeniu głosu, która nie zmienia znaczenia wyrazu (w odróżnieniu od tonu)
jednojęzyczność	zjawisko polegające na władaniu tylko jednym językiem (przez człowieka) lub sytuacja, w której w danym państwie lub regionie używa się wyłącznie jednego języka
język migowy	a system skonwencjonalizowanych gestów (tzw. migów) używanych w komunikacji pomiędzy oraz z osobami

	niesłyszającymi
język regionalny	autochtoniczny język danego regionu, który nie jest językiem mniejszości narodowej lub etnicznej. Język regionalny jest najczęściej blisko spokrewniony z językiem większościowym (przeważnie urzędowym) danego państwa.
język unikania	także: język teściowej. Odmiana języka charakterystyczna pewnym kulturom, używana w pewnych warunkach społeczno-kulturowych, np. w obecności określonych członków rodziny. Język unikania ma tę samą gramatykę, co zwykła odmiana, ale różni się od niej słownictwem.
język zagrożony	język, który podlega ryzyku wyjścia z użycia
językoznawstwo	dziedzina nauki zajmująca się badaniem języków
klasyfikator	wyraz funkcyjny używany w ramach pewnych struktur razem z rzeczownikami, który służy do określenia przynależności rzeczownika do określonej klasy
klityka	wyraz funkcyjny zlewający się ze słowem bez jednoczesnego stawiania się jego częścią
kodyfikacja	podanie kryteriów lub cech „prawidłowej” odmiany języka
kontakt językowy	sytuacja, w której grupy użytkowników różnych języków koegzystują ze sobą, tak że system językowy przynajmniej jednego z języków ulega zmianom
końcówka (fleksyjna)	ostatni sufiks dołączany do tematu, wyrażający znaczenie gramatyczne
korpus językowy	usystematyzowany zbiór próbek konkretnych użyć jakiegoś języka (np. teksty, nagrania języka mówionego) zebrany w jakimś celu: do wykorzystania w badaniach językoznawczych, do celów związanych z dokumentacją języków czy planowaniem języka
kreol, język kreolski	język, który wyewoluował z pidżynu, posiadający własne słownictwo, reguły gramatyczne i społeczność rodzimych użytkowników
kultywacja języka	działania zachęcające do używania języka i jego

	skodyfikowanej odmiany
leksem	techniczna nazwa dla „wyrazu” rozumianego jako abstrakcyjna jednostka znaczeniowa
leksykon umysłowy	skomplikowany system w umyśle człowieka, który zawiera całość informacji o jednostkach języka
leksykostatystyka	metoda ustalania pokrewieństwa między językami na podstawie odsetka wyrazów pokrewnych na liście wyrazów – przeważnie na zestawieniu typu lista Swadesha.
liczba	kategoria gramatyczna opisująca liczebność (zjawisk, rzeczy, osób itd.). Podstawowe rozróżnienie pod względem liczby przebiega w językach na ‘jeden’ (liczba pojedyncza) i ‘więcej niż jeden’ (liczba mnoga)
lingua franca	język przyjęty jako wspólny system porozumiewania się między dwoma mówcami odmiennych języków (np. angielski dla Niemca i Polaka)
lingwonim	nazwa dla odmiany językowej
lista Swadesha	typ listy wyrazów zaproponowany przez językoznawcę Morrisa Swadesha. Lista taka zawiera 100-200 elementów ze słownictwa podstawowego i służy do ustalania stopnia pokrewieństwa genetycznego między językami.
metadane	dane na temat danych językowych – dodatkowe informacje opisujące główne dane. Na przykład dla fonetyka danymi będą nagrania dźwiękowe, a metadanymi – informacje na temat czasu i miejsca ich powstania, nazwisko mówcy, parametry techniczne sprzętu itd.
metafora	figura retoryczna i źródło zmiany językowej polegająca na podobieństwie pomiędzy dwoma różnymi pojęciami
metajęzykowy	określenie, które mówi o możliwości powiedzenia czegoś o samym języku. Utrzymuje się, że tylko ludzie mają zdolności metajęzykowe.
Międzynarodowy Alfabet Fonetyczny (IPA)	ujednolicony system znaków alfabetycznych stworzony przez Międzynarodowe Stowarzyszenie Fonetyczne,

	który w wyczerpujący sposób zapisuje wszystkie dźwięki występujące we wszystkich językach świata
mikrojęzyk	język, który używany jest już tylko przez kilku-kilkunastu mówców
morf	konkretna manifestacja morfemu w języku mówionym bądź pisanym
morfem	najmniejsza jednostka języka (część wyrazu) niosąca znaczenie
morfologia	dział językoznawstwa badający formalną budowę wyrazów
mowa	najbardziej naturalny sposób ustnego użycia języka
niematerialne dziedzictwo kulturowe	ta część dziedzictwa kulturowego jakiejś społeczności, która nie istnieje fizycznie w trwałej formie, a jest przekazywana ustnie kolejnym pokoleniom. Do niematerialnego dziedzictwa zaliczają się np.: zwyczaje, rytuały, wierzenia i tradycyjna wiedza.
normalizacja	wybór jednej z odmian językowych jako odmiany standardowej
odmiana językowa	jedno z wielu oblicz jakiegoś języka, na przykład: dialekt, rejestr, styl i inne wersje geograficzne, funkcjonalne i społeczne, w tym odmiana standardowa języka. td>
określoność	kategoria gramatyczna mówiąca o tym, że obiekt, o którym mowa jest dostępna (tj. znana lub w inny sposób możliwa do zidentyfikowania) mówiącemu i słuchaczowi
onomatopeja	dźwiękonaśladowczość (np. „kukuryku”, „miau”)
oscylogram	najprostsza w sensie technicznym metoda wizualizacja dźwięków przedstawiająca przebieg fali dźwiękowej w czasie
osoba	kategoria gramatyczna opisująca uczestników dyskursu. Kategoria osoby przeważnie wyróżnia: mówiącego, adresata i inne osoby
para minimalna	para wyrazów, które różnią się tylko jednym dźwiękiem
paradoks obserwatora	zjawisko związane ze zbieraniem danych językowych polegające na tym, że choć najbardziej miarodajne dane

	to takie ukazujące naturalne użycie języka przez ludzi wtedy, gdy nie są obserwowani, to dane da się pozyskać tylko przez obserwację
pejzaż językowy	obecność i dostrzegalność języków w przestrzeni publicznej danego regionu lub w sferze prywatnej (np. w czyimś domu)
pidżyn	uproszczona odmiana języka służąca do komunikacji ludziom, którzy nie mają ze sobą wspólnego języka. Pidżyny mają też ograniczone słownictwo, czasami zapożyczone z języków lokalnych. Nie są jednak językami natywnymi (tj. dzieci ich nie nabywają jako pierwszego języka w rodzinie), a powstają z konieczności kontaktu między rodzimymi użytkownikami różnych języków.
pismo	symboliczna reprezentacja dźwięków języka za pomocą znaków graficznych
pismo alfabetyczne	pismo, w którym w idealnym przypadku jeden grafem odpowiada jednemu fonemowi. W praktyce spotykamy wiele odstępstw od tej reguły: w niektórych językach znaki alfabetu służą do oddawania długości dźwięku (np. w szwedzkim czy niemieckim) albo kilka grafemów reprezentuje jeden fonem (np. w języku polskim)
pismo fonograficzne	pismo, w którym każdy grafem odpowiada jednostce dźwiękowej języka, np. sylabie lub fonemowi
pismo ideograficzne	pismo, w którym grafemy są niemal całkiem umownymi odzwierciedleniami pojęć
pismo logograficzne	pismo, które za pomocą znaków graficznych oddaje całe pojęcia
pismo piktograficzne	pismo, w którym grafemy są możliwie najwierniejszymi przedstawieniami graficznymi (obrazkowymi) otaczającego świata
pismo sylabiczne	pismo, w którym grafemy odpowiadają sylabom
podtrzymywanie języka	strategie i działania mające na celu wsparcie lub wzmocnienie języka wciąż funkcjonującego i którym wciąż posługują się młodszy wiekiem użytkownicy, ale który zaczyna wychodzić ze swoich pierwotnych domen użycia

polityka językowa	zespół wszelkich dyrektyw dotyczących kształtowania zależności między danym społeczeństwem a odmianami językowym będącymi w użyciu
posiadanie	relacja (także metaforyczna) pomiędzy posiadaczem a przedmiotem posiadanym
posiadanie rozdzielne i nierozdzielne	dwa rodzaje wyrażania, że coś lub ktoś należy do kogoś/czegoś: (1) nierozdzielne dotyczy obiektów, których nie można nabyć albo się pozbyć, np. części ciała, członkowie rodziny; (2) rozdzielne dotyczy posiadania obiektów, które można nabyć lub się ich pozbyć (np. dom)
praca terenowa	czynności związane z gromadzeniem danych językowych na potrzeby dokumentacji języków przeprowadzane w miejscu, gdzie używa się danego języka
prefiks	morfem poprzedzający rdzeń wyrazowy
produktywność	1) zdolność języka do nieograniczonego tworzenia coraz to nowych wypowiedzi na podstawie tych zasłyszanych lub zaobserwowanych wcześniej 2) o produktywności można mówić także w odniesieniu do jednostek gramatycznych: np. afiksy derywacyjne są produktywne, jeśli za ich pomocą często tworzy się dużą ilość nowych wyrazów
psycholingwistyka	nauka zajmująca się psychologicznymi aspektami języka, np. jego akwizycją i przetwarzaniem
rdzeń	morfem niosący znaczenie leksykalne wyrazu
reduplikacja	technika słowotwórcza polegająca na tworzeniu nowych słów poprzez powtarzanie wyrazów lub ich części
reguła fonotaktyczna	zasada określająca dopuszczalne sekwencje dźwięków w danym języku
relacyjna baza danych	rodzaj bazy danych zawierający informacje nie tylko o samych danych, lecz także o sposobach powiązań między różnymi typami danych i ich organizacji
rewitalizacja/wskrzeszanie języka	strategie i działania mające na celu poprawę kondycji języka: przywrócenie zagrożonego języka do

	przynajmniej części pierwotnych domen użycia (rewitalizacja) lub doprowadzenie do ponownego używania języka kompletnie wymarłego (wskrzeszanie)
rodzaj gramatyczny, klasa wyrazów	kategoria gramatyczna, w którą przypisuje rzeczowniki do określonych klas (np. rodzaj męski, żeński i nijaki). To, do jakiej klasy należy dany rzeczownik, może zależeć od jego brzmienia czy znaczenia, ale czasem wybór jest umowny.
samogłoska	dźwięk powstający w otwartym dla przepływu powietrza torze głosowym
scenariusz nagrania	pół-ustrukturyzowany plan sesji nagraniowej, w którym ustala się z góry np. temat rozmowy
semazjografia	rodzaj pisma, w którym znaki graficzne oznaczają pojęcia w sposób bezpośredni, bez odnoszenia się do struktur językowych
sesja nagraniowa	wszystkie czynności towarzyszące nagrywaniu, obok rejestracji nagrań mogą to być także np. instrukcja dla osób nagrywanych, czasem również zebranie metadanych
składnia	dział językoznawstwa badający zasady łączenia się słów w wyrażenia i zdania
slang	typ socjolektu używanego przez grupę osób o wspólnych zainteresowaniach czy stylu życia (np. hipisi, uczniowie/studenci, członkowie społeczności hip-hopowej)
słowa-klucze kultury	wyrazy mające specjalne miejsce w danej kulturze z uwagi na to, że nazywają pojęcia stanowiące jej ważną część. Tego rodzaju słowa-klucze są często swoiste dla danej kultury – trudno je przetłumaczyć na inne języki.
słownictwo podstawowe	wyrazy służące do określenia podstawowych konceptów, które są mało zależne od różnic kulturowych i przeważnie nie są zapożyczeniami. Do słownictwa podstawowego zaliczają się wyrazy oznaczające np. części ciała czy członków rodziny.
słowotwórstwo	tworzenie nowych wyrazów w sensie leksemów, czyli abstrakcyjnych jednostek formy i znaczenia

socjolekt	termin zbiorczy obejmujący odmiany języka używane przez członków grup społecznych, których łączy wspólne zajęcie czy pochodzenie społeczne
socjolingwistyka	nauka zajmująca się miejscem i statusem języka oraz poszczególnych jego odmian w społeczeństwie
spektrogram	najbardziej informatywna i najczęściej stosowana metoda technologicznej wizualizacji głosek w nagraniu
spółgłoska	dźwięk powstający w częściowo lub całkowicie zamkniętym dla przepływu powietrza torze głosowym
standard językowy	odmiana językowa, która posiada ujednoliconą, świadomie zaplanowaną formę i która przeważnie cieszy się wysokim prestiżem wśród społeczeństwa
standaryzacja	ustalenie ujednoliconej odmiany języka
strukturalizm	trend w językoznawstwie formalnym, który uważa język przede wszystkim za wewnętrznie zorganizowany system i bada sposób, w jaki znaki języka wiążą się ze sobą tworząc system znaczeń
sufiks	afiks dodany po rdzeniu wyrazu
system pisma	ustalony za pomocą zestawu znaków graficznych i reguł ortografii system służący do zapisu języka na trwałym materiale
sztuka słowa	typ użycia języka (w tym w dziełach pisanych), którego główną funkcją jest ekspresja kulturowa, a nie tylko komunikacja: np. tworzenie literatury, celebrowanie obrzędów, „zagadki” itp.
szyk zdania	kolejność pojawiania się wyrazów w wyrażeniach lub zdaniach. Przeważnie mówi się o szyku zdania podstawowego, czyli o kolejności pojawiania się podmiotu, orzeczenia i dopełnienia w zdaniu tranzytywnym (przechodnim).
świadomość językowa	wiedza i świadomość metajęzykowa użytkownika języka pozwalająca na wyjaśnienie i opisywanie języka, jak również przekonania i opinie na temat użycia języka
temat	część wyrazu, do której dołącza się końcówkę, jeśli taka jest; temat może zawierać sam rdzeń, rdzeń oraz jeden

	lub więcej afiksów bądź jeden lub więcej rdzeni, z afiksami lub bez
ton	wpływająca na znaczenie znaku językowego zmiana w wysokości dźwięku fonetycznej jednostki języka (np. sylaby)
tożsamość konstruowana	instrumentalnie kreowane poczucie odrębności poprzez np. promowanie i podkreślanie unikatowej tożsamości językowej, etnicznej, kulturowej itp.
transfiks	afiks mający postać nieciągłą, który jest umieszczany wewnątrz rdzenia wyrazu
transkrypcja, transkrypcja fonetyczna	graficzna reprezentacja wypowiedzi języka mówionego zawierająca takie elementy jak np. cechy prozodyczne
translanguaging	zjawisko, w którym użytkownik wykorzystuje jednocześnie wszystkie dostępne mu środki językowe niezależnie od tego, czy pochodzą one z jednego czy wielu języków (nie mylić z <i>code switching</i> , w przypadku którego da się wyróżnić dokładne momenty przełączania się z jednego systemu językowego na drugi)
transliteracja	konwersja tekstu z jednego systemu pisma na inny
typologiczna klasyfikacja języków; typologia językowa	sposób klasyfikacji języków pod względem podobieństwa struktur, które w nich występują. Typologia językowa szuka odpowiedzi na pytania takie, jak: „W jaki sposób języki wyrażają przyszłość?”, „Ile rodzajów gramatycznych występuje w różnych językach?” itd.
uniwersalia językowe	cechy wspólne wszystkim językom ludzkim
uniwersalia absolutne	rodzaj ogólnych uniwersaliów językowych, które są prawdziwe dla wszystkich języków ludzkich
uniwersalia implikacyjne	rodzaj uniwersaliów językowych, które mają następującą formę: „jeśli język posiada cechę A, to posiada również cechę B”
warunki polowe	okoliczności, w których najczęściej przeprowadza się dokumentację języka, tzn. miejsce, w którym użytkownicy języka normalnie spędzają czas: pracują, chodzą do szkoły itd. (w odróżnieniu od warunków laboratoryjnych czy warunków pracy w studiu)

wielojęzyczność	zjawisko polegające na tym, że jakaś osoba używa w życiu codziennym więcej, niż jednego języka lub gdy w danym regionie lub kraju używanych jest kilka języków. Termin ‘wielojęzyczność’ może się odnosić do różnych sytuacji, w których kilka języków współistnieje: np. jedno społeczeństwo używa różnych języków w zależności od dziedziny życia (co nazywamy dyglosją), a w innych jeden z języków może być językiem mniejszości, ale cała społeczność zna zarówno język mniejszościowy jak i większościowy i używa obu we wszystkich domenach.
wielojęzyczność indywidualna	zdolność człowieka do porozumiewania się i funkcjonowania w więcej niż jednym języku i kulturze
wołacz	kategoria gramatyczna rzeczownika (przeważnie traktowana jako przypadek), której używa się w zawołaniach i bezpośrednich zwrotach do adresata lub wywołując jakiś obiekt
wymieranie języka	powolne wychodzenie języka z użycia, które może doprowadzić do jego całkowitego wygięcia. Następuje, gdy ludzie sukcesywnie zaprzestają używania języka i stopniowo przechodzą na inny.
wyraz pokrewny	słowo, które dwa lub więcej języków odziedziczyło od wspólnego języka-przodka
wyraz złożony	wyraz składający się z dwóch lub więcej rdzeni wyrazowych (np. widzimi się, dusigrosz)
wyrazy funkcyjne	krótkie wyrazy, których używa się do łączenia innych słów i wyrażeń ze sobą lub do wyrażania znaczeń gramatycznych
wyrazy znaczące	słowa posiadające własne znaczenie leksykalne – w przeciwieństwie do wyrazów funkcyjnych, które mają przede wszystkim znaczenie i funkcje gramatyczne
zachowania językowe	termin opisujący aktywność człowieka związaną z użyciem języka: codzienne rozmowy, użycie języka w kontaktach społecznych pomiędzy, zwyczaje i tradycje językowe
zagrożenie języków	zjawisko, w którym język nie jest już używany przez

	młode pokolenia lub maleje ilość dziedzin życia, w których jest używany. Zagrożenie języków to przeważnie zjawisko postępujące stopniowo – mówimy wtedy o wymieraniu języków.
zapożyczenie	wyraz pochodzący z innego języka. Język, z którego słowo pochodzi, to język-dawca, a język przyjmujący zapożyczenie to język-biorca.
zgoda, związek zgody	rodzaj relacji między wyrazami w obrębie wyrażenia polegająca na tym, że forma jednego wyrazu pociąga za sobą określoną formę drugiego wyrazu
znak językowy	jednostka języka, która coś oznacza. W strukturalnej teorii języka, w której pojęcie znaku odgrywa istotną rolę, znak rozumiany jest jako relacja między jednostką językową a oznaczaną przez nią klasą obiektów lub pojedynczym obiektem oraz/lub relacja między jednostką językową a pojęciem.
żargon	odmiana językowa charakterystyczna dla jakiejś grupy zawodowej (np. lingwistów, lekarzy, kapłanów). Żargon charakteryzuje się przede wszystkim specyficznym słownictwem.

ISBN 978-83-947198-4-5

